

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1(61)
2017

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Василь НІМЧУК

**Заступник
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар

Оксана ПРИСЯЖНЮК

Петро БІЛОУСЕНКО

Ганна МАРТИНОВА

Ангеліна ГАНЖА

Віктор МОЙСІЄНКО

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Іван САБАДОШ

Ірина ГНАТЮК

Мар'ян СКАБ

Ніна ГОРГОЛЮК

Світлана СОКОЛОВА

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Микола СТЕПАНЕНКО

Василь ГРЕЩУК

Наталія ХОБЗЕЙ

Андрій ДАНИЛЕНКО

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Марія ЧІЖМАРОВА

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Микола ШТЕЦЬ

Ніна КЛИМЕНКО

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 1 від 24.01.2017 р.*

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 31.03.17. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 14,70 + 0,18 вкл. Обл.-вид. арк. 13,58. Тираж 285 прим. Зам. 4865.

Оригінал-макет виготовлений та тираж видрукований
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 061.6:811.161.2

Павло Гриценко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПАРАДИГМА ОBOB'ЯЗКУ З ПЕРСПЕКТИВИ ЧАСУ (з нагоди 25-річчя створення Інституту української мови НАН України)

У статті репрезентовано основні досягнення Інституту української мови НАН України від часу його створення 1991 р.: представлено важливіші напрямки і завдання вивчення української мови; вказано чинники сучасного оновлення проблематики лінгвістичних студій; визначено перспективи розвитку досліджень. Підкреслено необхідність досягнення повноформатного охоплення студіюванням усіх проблем структури, сучасного функціонування, кодифікації літературного стандарту, історії, просторової, соціальної диференціації української мови, стильової різноманітності її літературного різновиду. Підкреслено стратегічне значення утвердження української мови як державної в Україні на засадах безконфліктного буття соціуму.

Ключові слова: українська мова, літературний стандарт, грамати́ка, стилістика, лексикографія, термінознавство, термінографія, історія мови, писемні пам'ятки, діалекти, лінгвістична географія, лінгвістичний атлас, соціолекти (арго, жаргон, сленг), власні назви (ойконімія, гідронімія, антропонімія, етнонімія), мовна політика, міжмовна взаємодія.

25-річчя Інституту української мови НАН України (ІУМ) — дата символічна, стосується формального акту створення установи, а не історії дослідження української мови в НАН України. Згадаймо, що одним із визначальних завдань створеної 1918 р. Академії наук України було розв'язання складних мовних проблем формованої незалежної держави, зокрема утвердження української мови як засобу повсюдного спілкування. Ішлося, за сучасною термінологією, про забезпечення функціонування української мови як державної, використання її об'єднавчого потенціалу в творенні новітньої нації. Інтегрування країни шляхом унормування й поширення української мови впродовж перших десятиліть

© П.Ю. ГРИЦЕНКО, 2017

діяльності установ Академії залишалося пріоритетним завданням української наукової еліти. Адже цього вимагали обставини: адміністративно-територіальне роз'єднання України, обтяжливі наслідки колоніального минулого бездержавного народу, зокрема відчутне гамування національного самоусвідомлення в значної частини населення.

У перші роки існування Академії діяльність мовознавців було зосереджено в комісіях, на наукових кафедрах та, значно пізніше, в Інституті мовознавства (від 1945 р. — Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні); важливе значення мали численні індивідуальні та колективні проекти працівників кафедр університетів та педагогічних інститутів; чимало вагомих праць поставало як наслідок спільних зусиль лінгвістів Академії та вишів. Така ситуація протривала до кінця 80-х р. XX ст., коли загальне політичне піднесення, передчуття незалежності України актуалізувало ідею створення в системі Академії наук окремого Інституту української мови. За задумом ініціаторів, це мало зміцнити суспільний статус української мови, посприяти розширенню спектра досліджень з лінгвоукраїністики, змінити матеріальну базу наукових студій у цій галузі. Утворили новий інститут шляхом виокремлення з Інституту мовознавства кількох відділів, у яких розробляли передусім тематику української мови, що було оформлено постановою Президії НАН України № 269 від 07.10.1991 р.

Таке значною мірою механічне творення нової установи (без глибшого опрацювання її ідеології та без обов'язкового закладання нових напрямків, наукових тем, особливо — без такого потрібного розширення кадрового складу, насамперед завдяки залученню провідних учених університетів) загальмувало повноформатне розгортання дослідницьких програм ІУМ. Економічна криза початку 90-х, яка з різною інтенсивністю і в різних оприявненнях триває досі, зумовила значне скорочення наявного складу працівників інституту, повільне залучення молодих кадрів. Тому й сьогодні проблема *структурного і кадрового доформування* ІУМ залишається вкрай актуальною. Адже на цю установу покладено широке коло обов'язків щодо вивчення української мови — її структури, функціонування в сьогоденних суспільних реаліях, історичної змінності, походження, просторової та соціальної диференціації, відношень з генетично спорідненими й територіально суміжними і віддаленими мовами; інститут має створити нову інформаційну емпіричну базу даних про українську мову, спираючись насамперед на новітні комп'ютерні технології, застосування яких у світовій практиці засвідчило відчутний розвиток дослідницьких процедур у здобуванні нових знань.

Зауважимо, що від середини 80-х р. XX ст. розпочалася відчутна зміна текстового масиву української літературної мови: доступними стали раніше заборонені в Україні тексти багатьох авторів, а також тексти, створені впродовж десятиліть у діаспорі. Така текстова реновація не лише з новою силою засвідчила популярність українського слова, а й кардинально вплинула на оновлення художнього, публіцистичного, частково — і наукового дискурсів. Чимало текстів повернулися в культурний простір України,

їхні автори набули особливої популярності, стали модними. Водночас відчутних змін зазнали засади текстотворення сучасними українськими авторами: частина авторів нової хвилі нехтувала норми літературної мови, виходячи за межі нормативних усталень задля здобуття епатажної популярності чи зі стилістичною настановою. Знесення цензури, вільний доступ до формування простору друкованого слова будь-яким видавництвом, поява безберегового інтернет-спілкування — усе це суттєво вплинуло на загальний стан дотримання мовних норм, їх суспільну оцінку. Загальний портрет українського літературного мовлення за роки незалежності зазнав суттєвих змін; ця динаміка перетворень — без дієвих важелів зовнішнього регулювання — почала загрожувати глибокою ерозією орієнтирів мовокористування, поступовим руйнуванням структури мови, ознаки якого проступають в окремих практиках мовлення (зокрема в художньому, медійному дискурсах, в інтернет-спілкуванні).

Із здобуттям Україною незалежності почався складний, хоча загалом висхідний, процес розширення сфер функціонування української мови. Уперше українськомовними стали армія, силові структури; багато галузей науки, виробництва та відповідних напрямків вищої освіти переорієнтувалися на українську мову; значно розширилося застосування української мови в дошкільних закладах та школах; дедалі ширше використовують українську мову у сфері державного управління. Зміна зовнішньої архітекτονіки української літературної мови — сфер її функціонування — триває, що актуалізує раніше не відомі дослідницькі проблеми, а також наповнює традиційні проблеми новим змістом. Суспільні чинники виявилися особливо потужними й дієвими в розвитку мовної ситуації, спровокувавши появу нових явищ, обставин, ознак у характеристиці української мови.

Осмилення соціомовних трансформацій поступово переоплавляється в колективній свідомості соціуму в нові чіткі оцінки й визначення сутності української мови, її історичного минулого, ментального й культурного тла функціонування. Водночас відбувається переформування оцінок російської мови в Україні, її ролі в історії українського народу в минулому віддаленому й не зовсім далекій радянській епосі. Великого значення сучасний український соціум надає відновленню на теренах України ареалу кримськотатарської мови, яке змінило мовну карту держави; водночас значно більше уваги приділяють функціонуванню мов інших національних меншин, особливо у світлі збереження цих мов у контексті мінливої політики. Загалом можна стверджувати, що в останні десятиліття проблеми мовного життя України перебувають у полі зору не лише вузького кола фахівців-мовознавців та частини наукової й творчої інтелігенції, а охопили весь соціум, посівши одне з чільних місць у житті соціуму.

Відомо, що сьогодні українська мова ще не стала визначальним засобом забезпечення комунікативних потреб усіх громадян на всіх теренах Держави і в усіх сферах спілкування, як це передбачено 10-ю статтею Конституції України; триває поступове удержавлення української мови

та заступлення нею російської мови. Тому одним з визначальних завдань у діяльності українських мовознавців залишається задоволення суспільного запиту на комплекс наукової інформації, потрібної для повноформатного поширення української мови в Україні, запиту на моделі стратегій і тактик безконфліктного мовного розвитку держави.

Закономірно, що ці особливості трансформації мовного життя України останнього тридцятиріччя вплинули на зміст дослідницьких програм ІУМ, хоча при цьому колектив завершував багато з тих завдань, над якими працював ще до створення нової установи.

Спробуємо окреслити найважливіше з того, що зроблено в ІУМ за роки його функціонування як окремої установи, не вдаючись при цьому до докладного аналізу змісту праць та їхнього значення для розвитку мовознавства і практики мовокористування соціуму, оскільки це має стати предметом спеціального розгляду.

На роки діяльності ІУМ припадає завершення кількох важливих лексикографічних проектів. Зокрема, по-новому опрацьовано лексику двох мов у «Російсько-українському словнику» (т. 1–4, К., 2011–2014); в оновленому змістом однотомному «Словнику української мови» (К., 2012; 2-е вид. — 2016) знайшла відбиття та частина інновацій, яка вже ustalилася в практиці літературного слововживання в останні десятиліття, що минули після публікації в 1970–1980 рр. «Словника української мови» (т. I–XI); уперше укладено й опубліковано «Словник синонімів української мови» (т. 1–2, К., 1999–2000), «Фразеологічний словник української мови» (кн. 1–2, К., 1993–1999) та його іншоформатний варіант — «Словник фразеологізмів української мови» (К., 2008), які сьогодні є найповнішими в українському мовознавстві зібраннями синонімії та фразеології. Спираючись на «Словник української мови» (т. I–XI) як лексико-семантичний стандарт попередньої епохи і водночас структурно продовжуючи його, лексикографи уклали словник нових слів і значень, у якому відтворено зміни складу лексем та сформованих і усталених нових значень уже відомих у СУМ-11 слів (працю підготовлено до друку). Динаміку лексику літературної мови демонструє серія невеликих словників «Нові слова і значення», добірки неологізмів у спеціальному виданні «Лексикографічний бюлетень». На принципово інших засадах уgruntовано працю «Активні ресурси сучасної української номінації. Ідеографічний словник нової лексики» (Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пузирева, Ю.В. Романюк. — К., 2013), у якій поєднано презентацію нової лексики з її ідеографічним аналізом. Особливістю словника є використання спеціально сформованого й постійно поповнюваного електронного ресурсу, у якому автори прагнули охопити максимальну кількість видань різних стилів. Ідеографічний аналіз актуалізував важливі соціокультурні характеристики лексику, вияскравив вершинні ідеографіми — домінантні поняття, відповідно — сегменти мовної картини світу, актуальні сьогодні для українського соціуму. Утілення результатів ідеографічного дослідження лексику в словнико-

вому форматі є новаторським в українському мовознавстві; результативність такого підходу відкриває шлях до його ширшого використання.

Чимало спеціальних лексикографічних видань постали на вимогу дня — поширення української мови в тих сферах наукової, виробничої діяльності, які донедавна були цілком зрусифікованими (це російсько-українські словники сфер військової, ділового спілкування, юридичної, банківської, фінансової, економічної діяльності та ін.); для управлінців було підготовлено низку українськомовних словників-практикумів з підготовки ділових та правових паперів. Ці праці творили ту кодифіковану інформаційну основу, яка стимулювала й уможливлювала удержавлення української мови в різних ділянках суспільного життя.

Створення нових словників поєднується з вивченням та використанням лексикографічного досвіду попередніх епох, зокрема того складного періоду, починаючи від 1917 р., коли активно формувалися Українська держава, й оновлена українська літературна мова. Розвиток теорії укладання словників, тогочасні практичні досягнення сьогодні прочитують повновому, до того ж з позицій не лише історії науки, а й можливості розв'язання питань сучасного словникарства. Для цього здійснено коментовані перевидання «Московсько-українського словника» В.Г. Дубровського (К., 2013 р., репринт з вид. 1918 р.), «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова (т. I; К., 2016 р., репринт з вид. 1924 р.).

У роки Незалежності продовжено традицію укладання галузевих термінологічних словників («Українсько-російський словник наукової термінології» (К.; Ірпінь, 2004), «Словник української біологічної термінології» (К., 2012) та ін.), хоча запит на тлумачні і перекладні термінологічні лексикони в українській науці залишається невтоленим, а багато галузей науки досі не мають належного супроводу — сучасних словників. Зауважимо, що розвиток термінознавства, осмислення його в контексті загальнослов'янському, актуалізує нові підходи до аналізу галузевих термінологічних систем, засвідчує переймання досвіду інших термінологічних шкіл (рух до слов'янського контексту українського термінознавства засвідчує праця «Слов'янське термінознавство. Бібліографічний покажчик» (Луцьк, 2016) та численні публікації в періодичному виданні «Термінологічний вісник»).

Художній дискурс як особливо ускладнена синтетична сфера функціонування мови так само представлена у форматі словника. Зокрема, це популярний серед широких кіл користувачів «Новий словник епітетів української мови» (К., 2012) та його попередник «Словник епітетів української мови» (К., 1998). Використовуючи численні дескриптивні й теоретичні праці з лінгвостилістики та спеціально укладену картотеку, автори цих праць зуміли переконливо уявити безперервність оновлення лексичної сполучуваності в художньому мовленні, ускладнене й сміливе експериментування письменників щодо образотворення.

У ці роки в українській лексикографії набирає на силі принципово новий для україністики тип праць — граматичні словники, у яких уперше

особливості граматики кожного слова подано у параметрах форм і / чи функцій. Це насамперед сегментні лексикографічні праці «Граматичний словник української мови. Сполучники» К.Г. Городенської (К.; Херсон, 2007), «Словник дієслівного керування» Л.М. Колібаби, В.М. Фурси (К., 2016) та перша лексикографічна синтетична праця «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (К., 2011), який оперто на опрацювання словозміни з використанням комп'ютерних програм. Цінним є те, що в словнику охоплено весь лексикон літературної мови, який розподілено за типами словозміни, для кожного слова подано набір визначальних граматичних параметрів.

Наведений перелік словників не вичерпує всього лексикографічного доробку мовознавців ІУМ, а радше виопуклює плани на перспективу. Сьогодні як невідкладні завдання оцінюємо необхідність підготовки: загальноукраїнського діалектного словника; історичного словника української мови 2-ї пол. XVII—XVIII ст. (словник XVI — першої пол. XVII ст. упродовж тривалого часу створюють лексикографи Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, м. Львів); нового одностомного та багатостомного тлумачного словників, у яких було б відтворено й увиразнено зміни лексикону літературної мови від середини 70-х рр. XX ст. і які ґрунтувалися б на новій, близькій до вичерпної словниковій базі (її постання мислиться лише як один з результатів створення широкого корпусу української мови); науково виважених орфоепічного та орфографічного словників; серії перекладних і тлумачних термінологічних словників; нового словника деривації та словотвірних морфем; нової версії словника мови Т. Шевченка. З роками не втратила актуальності ідея укладання словника мови І. Франка (два словники за першодруками двох збірок І. Франка опублікував З.М. Терлак, Львівський ун-т), Лесі Українки (початок словника за однією збіркою Лесі Українки уклала Н.О. Данилюк, Східноєвропейський ун-т, м. Луцьк), індексів, словопоказчиків та повноформатних словників інших знакових постатей українського мовотворення, насамперед письменників і публіцистів.

Для розвитку сучасної лінгвістики, посилення впливу на мовленнєву практику суспільства актуальним є створення універсального інформаційного корпусу, який зміг би в майбутньому заступити розрізнені словники за відповідними спрямуваннями — тлумачення, граматики, структура / словотворення, правильна вимова, наголошування в різних словоформах (а не лише у вихідній), переклад, історія фіксації в пам'ятках, стосунок до діалектного континууму. Такий інтегрований опис кожної лексеми дедалі більше уявнюється, поступово переходить від ідеї до реалізації. Це тим більше важливо, що сучасна лексикографія як наука і водночас специфічне ремесло сьогодні має альтернативу в електронних формах. Створення *реальної нової словникової бази*, доступної широкому колу користувачів, яка охопить — з максимальним наближенням до вичерпного! — український літературний лексикон, деактуалізує розрізнені пошуки слів, які досі не охоплено загальномовними словниками. Цінним

напрямок розвитку словникарства залишається системна й послідовна лексикографічна критика, створення різнопланових аналітичних та узагальнювальних праць про українські словники, особливо в зіставленні зі слов'янським і світовим лексикографічним досвідом.

Незаперечними здобутками в дослідженні граматичної будови української літературної мови є виявлення й аналіз граматичних категорій та моделювання їхніх функційних полів; такі теоретичні засади реалізовано в «Теоретичній морфології української мови» І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської (К., 2004), у новій дескриптивній «Граматичі сучасної української літературної мови» кол. авторів (у друкові), у низці окремих монографій. Ці праці відкривають перспективу переходу до опису грамматики тексту — реального, а не модельованого втілення структури мови в мовленні. Адже будь-яка модель є інваріантним узагальненням, дистанційованим від реального мовного буття, яке має свої особливі характеристики. Виявлення на підставі опрацювання корпусу усномовних і писемних текстів граматики реального живого мовлення забезпечить встановлення моделей і напрямків її розвитку, закладе підвалини міжслов'янської зіставної граматики *реального мовного буття*, а не *граматики моделей* з доволі високим ступенем узагальнення, через який інколи не проглядає індивідуальний портрет української мови.

Академічні теоретичні граматики віддавна становлять вихідну базу для підготовки адаптованих до потреб дидактики вищої й загальної освіти підручників, посібників, а також різноманітних довідників для широкого кола користувачів.

Важливим напрямком діяльності колективу ІУМ стало вивчення прескриптивних і дескриптивних норм творення і використання мовних знаків різних структурних рівнів, формування та змінності норм у часі. Опис норм узагальнено в кількох монографіях «Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі» Т.А. Коць (К, 2010), «Літературна норма і мовна практика» (Ніжин, 2013) та численних статтях, у яких науково обґрунтовано норми мовокористування. Стильова диференціація літературної мови, трансформування «традиційних» стилів, виявлення й опис нових тенденцій мовного розвитку медійного простору та становлення нового архетипу комунікації у просторі інтернету — ці проблеми так само перебували в полі зору дослідників упродовж останніх десятиліть. Нового змісту набули студії над мовою окремих авторів (передовсім у межах художнього і публіцистичного стилів), яку часто оцінювано крізь призму національної ментальності, світогляду мовців, історичних знаків культури. Такі праці сприяють усвідомленню багатогранності й поліфункційності національної мови.

Студії над мовокористуванням багатьох лінгвоособистостей, особливо узагальнення мовотворчого досвіду видатних авторів з тонким відчуттям мови і стилістичною віртуозністю письма, засвідчують відчутний розвиток структури та виражальних особливостей мови. Навіть тоді, коли ідіолект автора, здається, вивчено докладно, його нова інтерпретація, нове

прочитання текстів нерідко відкриває не зауважені раніше грані індивідуального стилю мовотворення. Переконливий доказ того — мова Т.Шевченка: невичерпність проблематики її студіювання, нові осягнення в її пізнанні незаперечні, що засвідчила монографія «Територія мови Т. Тараса Шевченка» (К., 2016). Водночас зауважимо, що досвід ще багатьох авторів з високою культурою творення писемних текстів, розбудовників виражального потенціалу української мови досі не вивчено, залишено поза національним мовотворчим досвідом. Це означає, що на тлі новаторських підходів до вивчення художніх текстів за стилістичними категоріями, окремими проблемами, що набуває в останні роки поширення як альтернатива лінгвопортретуванню, вивчення ідіолектів як важливий жанр мовознавчих праць має бути збережений і наповнений новим змістом. Актуальність і невідворотність такого підходу тим очевидніша, що художній дискурс в останні роки демонструє появу багатьох нових і оновлених типів словесної творчості, нескінченне формальне й стилістичне експериментування багатьох авторів зі словом, текстом. Трансформація багатьох усталених рис сьогодні притаманна не тільки художньому дискурсу, а доволі відчутна і в публіцистичному та медійному просторах (зрештою, ця обставина актуалізує поширення методики портретування і на провідні медіа та визначальні медійні жанри).

В останні десятиліття розвиток літературної мови супроводжували зміни аксіології української мови загалом та окремих її явищ, процесів. Змін зазнала й ортологія мови в цілому, що стала більш залежною від практики мовокористування. У живому мовленні усталилося чимало слів, форм, словосполук, альтернативних до раніше поширених; деякі структурні елементи мови визнано неприйнятними для використання, кваліфіковано як радянізми чи росіянізми (до останніх часто помилково, без належної експертизи, зараховують питомі українські елементи спільнослов'янського чи давньоукраїнського походження).

Дієвим у мовному житті суспільства залишається втілення теоретичних здобутків лінгвостилістів у практику мовокористування, для чого друкують популярні студії, практичні рекомендації; цій же меті підпорядковане створення довідників з культури мовлення (як «Культура мови на щодень» і под.), мовних порад («мозаїк») у журналі «Українська мова» тощо.

Динаміка мови в часі, зміна наукової парадигми, оприявлення багатьох евристично важливих сторінок минулого української мови актуалізують необхідність підготовки нової фундаментальної синтези про формування й розвиток української літературної мови від княжої доби до ХХІ ст. Адже осягнення багатьох українознавців останніх десятиліть — В.В Німчука, І.П. Чепіги, В.М. Русанівського, С.Я. Єрмоленко, Л.Т. Масенко, А. Даниленка, М. Мозера, Л.П. Гнатюк, Г.М. Наєнко, І.Д. Фаріон, М.П. Лесюка, В.М. Мойсієнка та ін. — суттєво змінили сучасні знання про, здавалося б, відомі явища, характеристики та ключові проблеми історії української літературної мови, про розвиток соціокультурної ситуації на різних етапах її історії.

В умовах утвердження української мови як державної аналіз сучасної мовної ситуації в країні, узагальнення прийомів і стратегій мовної розбудови в соціумі, окремих сферах функціонування мови набуває особливої цінності. Так само цінним є власне український досвід щодо збереження української мови в добу бездержавності, особливо в епоху заборон української мови в царській Росії, використання різних моделей українізації 20–30-х, 60-х рр. ХХ ст., а також наступних кроків деукраїнізації. Сучасна аксіологія української мови в різних регіонах, соціальних та професійних групах мовців засвідчує варіантність позамовних впливів і залежностей, що особливо актуалізує польові соціолінгвістичні студії в усій державі. Саме на підставі об'єктивних оцінок різних факторів, здатних впливати на свідомий вибір мови спілкування та формування мовного середовища, дослідники готують рекомендації для успішного втілення ідей повноформатного удержавлення української мови, досягнення мовної гармонізації суспільства, подолання політичного міфологізування навколо цих проблем та протистояння цілеспрямованому втручанню з-поза України в моделювання мовного життя держави. Близчим часом українське суспільство постане перед актуальною проблемою не тільки економічної реновації, а й мовного відновлення Криму та регіонів Луганської й Донецької обл., охоплених сьогодні війною. Це питання ускладнене політичною кон'юнктурою, тому для його позитивного розв'язання потрібне опертя на надійну соціомовну інформацію, на докладні прогнози та вичерпні описи мовної ситуації цих регіонів до подій 2014 р. Сьогодні мовознавці НАН України разом із фахівцями університетів Сходу України працюють над узагальненням такої інформації, виформуванням сценаріїв розв'язання мовного питання територій, які необхідно буде відновлювати в недалекому майбутньому. Лінгвальна ситуація Криму, Донеччини, Луганщини, її аналіз соціологами, мовознавцями до подій 2014 р. та інтерпретація політиками, виконавчою владою виявили розбіжності в загальних оцінках, звідси — у доборі рекомендованих шляхів її розв'язання. Останнє актуалізує проблему наукової об'єктивності аналізу та обґрунтованості висновків, зроблених дослідниками.

Сьогодні особливої актуальності набула проблеми мовної екології — оцінка соціомовної ситуації та прогнозування можливих її змін, трансформацій у різних регіонах, особливо етнічно і мовно неоднорідних, суміжних з іншими мовами, на державному порубіжжі. Розв'язання цих проблем, глибина аналізу та неупередженість висновків здатні запобігти суспільним конфліктним загостренням на ґрунті реалізації мовної політики в Державі.

Буття мови в літературній стандартизованій формі та діалектних варіативних різновидах здавна зумовлювало паралельне вивчення обох цих стратів національної мови. До того ж розуміння діалектів як природної за характером і давнішої за часом постання форми існування мови народу зобов'язує до її докладного різноаспектного вивчення. Тому діалектологія існує в усіх національних мовознавчих школах, а за радянської влади — в усіх республіках навіть в епоху тотальної боротьби з діалектизмами

як проявами «мовного шкідництва» та «пережитками минулого». Така вульгарна соціологізація не була сферою лише теоретичних дискусій, а безпосередньо впливала на долю мовознавства і його творців. Згадаймо, що всі українські діалектологи 20–30-х рр. були репресовані, а на поч. 70-х переслідування знову зачепили українських діалектологів. І все ж українські мовознавці спромоглися створити фундаментальний *Атлас української мови*, зафіксувати просторове розмаїття всього континууму, зокрема й діалектних анклав у Росії, Білорусі, Польщі, Словаччині, Румунії, Молдові. Для створення цієї піонерської фундаментальної праці було обстежено і представлено у форматі лінгвістичних карт уперше зібрані автентичні матеріали із 2459 населених пунктів («Атлас української мови», т. 1–3; К., 1984–2001). Таке масове польове дослідження діалектного простору стало можливим завдяки тісній співпраці науковців Академії наук України та кафедр української мови університетів та педагогічних інститутів. Укладені карти, некартографовані матеріали, що також удоступнено сьогодні користувачам, цілковито змінили емпіричну базу дослідження української мови, її сучасного стану й історичного минулого, збагатили пізнання діалектного простору, його членування на локальні утворення, уявили взаємозв'язки і взаємовпливи між окремими регіонами. Усе це стало можливим завдяки унікальному автентичному матеріалові, записаному в експедиціях. Тому цілком заслужено провідні творці й організатори цієї праці відзначені Державною премією України (2006 р.). Співпраця академічних й університетських мовознавців заклала основи формування локальних діалектологічних центрів у багатьох університетах, чимало з яких успішно працюють і досі. Підготовка загальноукраїнського атласу стала потужним імпульсом інтенсифікації регіонального картографування, внаслідок чого постали десятки атласів окремих діалектних зон України, праць, відмінних обсягом, тематикою й жанровими особливостями.

Окрема важлива сторінка української академічної діалектології — представлення українських говірок у міжнародному проекті *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*: на картах цього атласу відбито поширення генетично і / чи функційно співвідносних елементів у діалектах усіх слов'янських мов. Це перша в світовій лінгвістиці спроба відтворення у форматі єдиної карти варіативності в мегаконтинуумі сім'ї мов, а не в просторі окремої мови. Атлас як багатомовний картографічний експеримент виявився надзвичайно інформативним, оскільки дозволяє здійснювати міжслов'янські зіставні дослідження на підставі автентичного народного мовлення, а не даних літературних мов, (що й сьогодні ще доводиться спостерігати у порівняльних та порівняльно-історичних славістичних студіях), які нерідко доволі віддалені від діалектної основи чи спорадично охоплюють елементи, ідентичні діалектним. Атлас дає до рук славістів якісно новий інструмент пізнання історії формування кожної слов'янської мови окремо і слов'янського континууму як цілісного мовно-культурного простору, розкриває раніше не відомі дослідникам структурні

елементи, їхню географію та плетиво складних стосунків між різними слов'янськими мовами. З українського континууму в *Загальнослов'янському лінгвістичному атласі* репрезентовано матеріали зі 132 населених пунктів (з усіх 853, охоплених мережею атласу). Досі опубліковано 16 випусків праці, у яких відтворено явища фонетики, лексики, словотворення; робота над атласом триває, її координує Комісія Загальнослов'янського лінгвістичного атласу при Міжнародному комітеті славистів.

Особливим етапом у розвитку емпіричної бази сучасної лінгвоукраїністики та методології вивчення українського мовного континууму стало посилення уваги до текстів мовлення носіїв говірок як *простору* реалізації кожного структурного елемента діалектів. Після опублікування незвичної на той час праці «Говори української мови. Збірник текстів» (К., 1977), у якій було подано зразки діалектного мовлення (для загального ознайомлення з різними діалектами та дидактики), вперше було укладено збірку текстів, орієнтованих на широку текстову презентацію говірок як основу наступного системного аналізу їхньої структури. Книга текстів із редуکتивного ареалу Чорнобильщини «Говірки Чорнобильської зони. Тексти» (К., 1996), а також наступна праця «Говірки Чорнобильської зони. Системний опис» (К., 1999) заклали методологічну основу широкого загальноукраїнського руху за текстове відтворення і збереження інформації про сучасні діалекти, що охопив різні діалектологічні центри України. Досі опубліковано близько 20 книг діалектних наративів, що відчутно змінило загальну аксіологію діалектів у колах лінгвістів і культурологів, розкрило простір для відчутного поглиблення знань про структуру й природу діалектних одиниць і явищ в українському континуумі, докладніше див.: спеціальне видання «Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій» (К., 2015). Тривають пошуки методики створення зібрань текстів; особливого значення надається обсягові матеріалів та точності передавання автентичного мовлення, звідси — широке використання у виданнях транскрибованих текстів CD-додатків зі звуковими файлами.

Монографічні діалектологічні описи окремих ареалів та явищ, теоретичні узагальнення про просторове варіювання мови, численні словники окремих діалектів, підготовлені в різних наукових осередках, — усе це сьогодні докорінно змінило евристичний зміст української діалектології, а з нею — українського мовознавства загалом.

Окрема важлива проблема українського мовознавства, тривалий час табуїрована в радянському мовознавстві, — це соціальна диференціація мови, що виразно виявляється в протиставленні літературному стандарту мовлення «закритих» соціальних, професійних, вікових груп, зокрема шкільної й студентської молоді, об'єднань за спільними інтересами (як специфічне мовлення футбольних фанів) і под. Це коло одиниць мови з доволі стійким ядром, яке, однак, постійно оновлюється, мігрує від одного стилю мовлення до іншого, оприявнюючись у різних комунікативних ситуаціях. Тому окреслення полів поширення сленгу, аргю, жаргону, об-

сценного лексикону, встановлення їхнього складу, джерел постання тісно пов'язані із ширшою важливою проблемою — культурою мовного спілкування, виховання різних професійних і вікових груп соціуму. Вивчення цієї лексики, укладання спеціальних словників, довідників (*Ставицька Л.О. Український жаргон. Словник* (К., 2005); *вона ж. Українська лексика без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників* (К., 2008) та ін.) забезпечує лінгвістів одним із важливих джерел інформації щодо розмежування елементів нормативних у літературному мовленні й одиниць небажаних чи недопустимих у вживанні.

Простір як параметр лінгвістичного аналізу присутній і в дослідженнях ойконімії, гідронімії, регіональної антропонімії. Уперше в українському мовознавстві здійснюється поетапний (за областями) історико-етимологічний аналіз ойконімів, що на завершенні має набути форми багатотомного словника власних назв населених пунктів України. Для кожного ойконіма лінгвісти віднаходять першу й наступні фіксації в писемних пам'ятках, ураховуючи можливі зміни назв населених пунктів і поступово добирають аргументи для його несуперечливої етимологічної інтерпретації. Завдяки етимологічному аналізу вдається видобути й увиразнити ту інформацію, яка закодована в кожній власній назві. Декодування мовної й позамовної інформації онімів, її власне наукова інтерпретація на тлі історії українців та етносів-попередників на цих теренах є визначальним завданням цього загальноукраїнського проекту. Паралельно триває етимологічний аналіз гідронімів, які часто сягають глибших порівняно з ойконімами (допраслов'янських) епох, зазнавали впливів мов давніх народів, а тому їхнє вивчення становить особливу складність; останнє пов'язане з необхідністю добування аргументів для верифікації різних етимологічних припущень та інтерпретацій (уже досліджено гідроніми басейнів річок *Рось, Дністер, Дунай, Південний Буг, Західний Буг, Горинь* та ін.). Важливе методологічне значення зберігає інтерпретація українського ойконімікону та гідронімікону в східнослов'янському та всеслов'янському контекстах: численні повтори онімних комплексів у різних ареалах Славії нерідко вказують на такі не засвідчені писемними пам'ятками факти історії слов'ян, як міжетнічні (міжплеменні) зв'язки в минулому, переселення та дозаселення окремих територій. Історичному українознавству прислужилася етимологічна інтерпретація етнонімів з теренів сучасної України, що збережені давніми джерелами (Геродот, Птолемей), завдяки чому вдалося пояснити низку гіпотез етно- і глотогенезу українців, їхньої дописемної історії.

Інформаційно цінним виявився лінгвістичний та історико-культурний аналіз антропонімів українців різних регіонів та історичних зрізів, зокрема кадастрів, війтівських книг, пам'яток судочинства, козацьких реєстрів (як реєстр запорозького війська) та ін.: унікальне формальне варіювання антропонімів вражає розмаїттям засобів і моделей творення. Усі ці зовні розрізнені джерела антропонімії формують базу для укладання зведеного словника народних імен людей. Для практики антроповживання, зокрема у сфері документообігу та правових відносин, упорядковано й опубліковано

«Словник власних імен людей» І.І. Трійняка (К., 2005), який широко використовують поруч зі словником-довідником «Власні імена людей» Н.П. Дзятківської та Л.Г. Скрипник (перше видання: К., 1996, останнє — 2005).

Вивченню історії структури української мови присвячено чимало спеціальних досліджень, побудованих за проблемами чи окремими пам'ятками. Після завершення системного опису історії фонетики, морфології, синтаксису, лексики і фразеології української мови сьогодні увагу зосереджено на словотворенні лексики за частинами мови та семантичними класами. Повне охоплення репертуару лексем, відомих за писемними пам'ятками та історичними словниками, уможливило встановлення набору словотворчих засобів та моделей, їхньої релятивної частотності. Виявлено, що значна кількість формальних засобів деривації та правил їх використання мають часово глибокі посвідчення в пам'ятках, надійні відповідники в інших слов'янських мовах; останнє, зрештою, підтверджують і численні карти *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*.

Безцінними є підготовка до видання і науковий опис пам'яток: їхня едіція становить продовження класичного напрямку, яким було закладено основи слов'янського історичного та порівняльно-історичного мовознавства. Подією не тільки наукового, а й суспільного життя України стала підготовка до друку й видання «Пересопницького євангелія 1556–1561 pp.» (К., 2001; 2-е вид. — 2011; факсимільне вид. — К., 2008): пам'ятка засвідчила даліше уцерковлення української мови, збереження низки важливих свідчень з історії української мови, а також продемонструвала унікальний розвиток оздоблення книг, книжної мініатюри. Лінгвістичний аналіз пам'ятки (І.П. Чепіга) уможливив встановлення ступеня входження українського народного мовлення XVI ст. у тогочасні церковнослов'янські канонічні тексти. Серед опублікованих ІУМ пам'яток особливо цінними є «Волинські грамоти» (К., 1995), «Євсевієве євангеліє 1283 р.» (К., 2001) та ін.; частину пам'яток підготовлено і видано у співпраці з університетськими центрами України. Триває едіція пам'яток ділового, конфесійного, науково-дидактичного стилів української мови різних етапів її розвитку — від княжої киеворуської доби до кінця XVIII ст. Розширення емпіричної бази вивчення історії мови, насамперед завдяки виданню й опрацюванню пам'яток рукописних (а тому — обмежено доступних), зумовлює постійне уточнення тих численних деталей наукового опису, урахування яких здатне суттєво змінити загальну картину історичного розвитку ідіому, готує нову базу для історичної лексикографії, зокрема для періодів, ще не охоплених історичними словниками (від 2-ї пол. XVII ст. до кінця XVIII ст.). Тому серед різноманітних аспектів мовознавчого аналізу пам'яток актуальним залишається їх лексикологічне опрацювання, укладання повних реєстрів слів і форм, які угрунтують укладання словників відповідних періодів.

Створення сучасної історії української мови передбачає також аналіз взаємодії української мови з позаукраїнським (слов'янським і неслов'янським) мовним світом, яка в різні епохи мала свої піки розвитку, соціокультурні передумови і пріоритетні напрямки.

На спеціальну увагу заслуговують студії зі структурно-математичної й прикладної лінгвістики; насамперед це опрацювання значних за обсягами корпусів текстів різних стилів, виявлення та інтерпретація численних номінативних інновацій, за якими простежуються зміни (посилення чи деактуалізація) відомих у мові моделей словотворення, а також формування нових моделей на підставі структурного перерозкладу запозичень. Реєстрування інновацій, особливо іншомовних елементів, актуалізує питання їх формальної й граматичної адаптації, відповідно — і наступної кодифікації. Особливу цінність має згадуваний вище граматичний словник української літературної мови з доступною його електронною версією. Створення нових програм комп'ютерного аналізу мовного матеріалу та застосування (з відповідним адаптуванням) уже відомого в світовій лінгвістичній практиці програмного забезпечення відкриває нові можливості пізнання української мови, що демонструють численні студії ІУМ.

Якщо взяти до уваги цінні пошукові дослідження в галузі лінгвополітології, гендерної лінгвістики (гендерної зумовленості функціонування мови), якщо врахувати обсяжний опис визначальних концептів національної культури, студії з юридичної лінгвістики, безліч розв'язань питань практичного термінознавства, слово- і формовживання, правопису, едиції фольклорних текстів, художніх, публіцистичних творів різного періоду, укладання спеціальної енциклопедії «Українська мова» (К., 2000; 2004; 2007), а також організацію численних міжнародних конференцій, симпозіумів, інших науково-організаційних заходів, то і за таких умов у презентації загальної панорами діяльності ІУМ може виявитися чимало лакун. Деяке уявлення про доробок співробітників ІУМ дає бібліографічний довідник «Публікації співробітників Інституту української мови НАН України (1991–2015): бібліографічний покажчик» (К., 2016), який, проте, не може відтворити всієї напруги нових пошуків дослідників. Важливо інше: академічні мовознавчі праці мають насамперед евристичне спрямування, часто спираються на вперше створені спеціальні інформаційні фонди, які продовжують розвиватися, оновлюватися й після завершення підготовки тих наукових програм, задля яких їх первісно було закладено; такі фонди — насамперед лексичні картотеки літературної мови, ономастична картотека, діалектні записи за програмами *Атласу української мови* та *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*, а також *Український діалектний фонофонд* — сьогодні становлять національне науково-інформаційне надбання.

Стосовно багатьох опублікованих праць співробітників ІУМ критика часто використовує окреслення *вперше у мовознавстві*, що видається законним і вмотивованим. Адже в дослідженнях реалізовано прагнення вчених насамперед заповнювати лакуни в студіюванні української мови, спираючись на нові широкі мовні свідчення — нову джерельну базу — та застосовуючи нові прийоми наукового аналізу й нові форми представлення здобутої інформації. Саме такі засади наукового пошуку забезпечили досягнення важливих результатів. Прогнозованим є той факт, що багато праць науковців ІУМ закладають теоретичні основи нових напрямків в

українському мовознавстві, створюють підґрунтя якісно нового розвитку лінгвістичної теорії та розв'язання багатьох практичних питань (насамперед — правопису, визначення норм слово- і формовживання).

Мовознавці АН створили чимало прикладних праць, у яких академічному формату наукових відкриттів надано доступну для сприймання широкими верствами користувачів форму підручників для різних рівнів освіти, довідників з культури володіння українською мовою (уже 50 років двічі на рік виходить друком популярний збірник «Культура слова»), коментованих видань правопису, орфографічних та орфоепічних словників тощо. Основну роботу з інтерпретації академічних мовознавчих праць взяли на себе викладачі вищої школи та науковці Академії педагогічних наук. Такий розподіл функцій між Академією наук України та Академією педагогічних наук України, університетами виявився оптимальним у минулі часи і залишається продуктивним сьогодні, у нових суспільних та економічних умовах. Проте й доробок мовознавців у цій галузі залишається вражаючим, зокрема, теоретик-лінгвіст С.Я. Єрмоленко і педагог-практик В.Т. Сичова уклали комплекс шкільних підручників з української мови для 5–11 класів, що здобув підтримку вчителів і використовується в сучасній школі.

Сьогодні, зокрема зміна політичних орієнтирів соціуму, актуалізувало кілька нових і старих мовознавчих проблем, насамперед пов'язаних із суспільним статусом української мови, досягненням стабільності (безконфліктності) у сфері мовокористування в Україні. Утвердження української мови як державної в Україні має стратегічне значення для збереження й розвитку Незалежної Держави; роль мовознавців у досягненні цієї мети залишається особливо значущою.

Висхідний розвиток досліджень української мови формує інноваційну за суттю парадигму студіювання феномену мови, наповнюючи кожную працю новим *лінгвістичним змістом, вражаючим розмаїттям структурного і функційного оприявлення української мови.*

Статтю отримано 03.01.2017

Pavlo Hrytsenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PARADIGM OF DUTY FROM TIME PERSPECTIVE

(for the 25-th anniversary of the Institute of the Ukrainian Language at the National Academy of Sciences of Ukraine)

The article gives an account of principle achievements of the NASU Institute of the Ukrainian language from its founding in 1991. It tells about main directions, problems, and further perspectives in the study of Ukrainian as well as indicating factors influencing revision of priorities in modern linguistics. The author emphasizes the need of comprehensive research tackling questions in all the fields of exploration of Ukrainian: its structure, modern usage, literary standard codification, history, areal and social differentiation, and style variation within standard Ukrainian. Also, he stresses the strategic importance of consolidating Ukrainian's status as the state language within the framework of non-conflictual society.

Keywords: *the Ukrainian language, standard language, grammar, stylistics, lexicography, terminology studies, terminography, language history, written monuments, dialects, linguistic geography, linguistic atlas, sociolects (argot, jargon, slang), proper names (oikonyms, hydronyms, anthroponyms, ethnonyms), language policy, language interaction.*

УДК 81-112

Світлана Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛИСТАХ-РОЗМОВАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Статтю присвячено лінгвостилістичному аналізу текстів Шевченкових листів. Листи Т. Шевченка становлять важливе джерело вивчення емоційно-експресивного потенціалу української мови, оригінально трансформованого в індивідуально-авторському епістолярному стилі.

Увагу сконцентровано на усно-розмовних експресемах як домінуючій ознаці листовного спілкування автора. Органічна настроєність Шевченка на форму листа-розмови мотивує виразні стилістичні функції розгортання тексту. У структурно-мовній будові листів-розмов (лексично-словотвірних, фразеологічних, синтаксичних, текстово-змістових складниках) виявлено ознаки емоційного інтелекту, почуттєвої домінування мовомислення автора.

Запропоновано методикę поєднання змістових мотивів (мотив рідної мови, туга за рідним краєм, щирість ставлення до адресатів тощо) з виявленими у досліджуваних текстах усно-розмовними експресемами. Невіддільною ознакою листів-розмов є також стилістичні маркери поетичного мовомислення, що сприяють естетизації розмовних елементів.

Ключові слова: епістолярій Шевченка, листи-розмови, усно-розмовні експресеми, емоційний інтелект, поетичне мовомислення.

Мова листів Т.Г. Шевченка — цінне джерело вивчення емоційно-експресивного потенціалу української мови, оригінально трансформованого в індивідуально-авторському епістолярному стилі. Семантика і стилістична виразність усно-розмовних форм української мови властива безпосередньому спілкуванню двох людей. Феномен такого спілкування зберігають листи Т. Шевченка. Про Шевченка-автора листів так пише Сергій Єфремов: «З Шевченка був акуратний і ретельний кореспондент, він не тікав часом нудного обов'язку писання листів: не дурно може епістолярна форма — улюблений у белетристичних його спробах спосіб

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, 2017

(див. повісті «Художник», «Близнець», «Прогулка» та ін.)» [6: 39]. За докладним коментуванням листів Шевченка і до Шевченка можна простежити сторінки життєпису поета.

Уже в кінці XIX ст. шевченкознавці відчували потребу хронологічно впорядкованого листування поета, потребу цілісного враження про мовну особистість Т.Г. Шевченка, «яке дуже важливе при вивченні будь-якого великого письменника, а надто, коли йдеться про поета такого широго, яким був Шевченко» [цит за 6: 26]. Увага до Шевченкових листів була зумовлена насамперед потребою збирання й поповнення біографічних матеріалів, документування життєпису поета. Його біографія збагачувалася інформацією про конкретних людей, про події «тут» і «зараз», про думки й почуття авторів, так виразно виявлені в безпосередньому листовому спілкуванні. Узгодження інформації, наявної в листах, і її хронологічна співвідносність із періодами творчості поета дали змогу шевченкознавцям підготувати такі узагальнювальні праці, як М. Чалий «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» [10], О. Кониський «Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя» [4], І. Дзюба «Життя і творчість Тараса Шевченка» [3].

Працюючи над виданням листів Шевченка, Сергій Єфремов зауважував про неповноту, випадковість, уривчастість листового матеріалу: «У листуванні — цій розмові між двома людьми на віддалі — неодмінно бувають тільки натяки, добре відомі самим розмовникам, але темні для сторонньої людини, той спосіб вислову, що характеризує інтимну, а тому часто й невловиму і непридатну для коментування сторону листування» [6: 42].

У шевченкознавстві окреслилися різні тенденції коментування листів поета, зумовлені завданнями лінгвістичних і літературознавчих досліджень. Зокрема, Сергій Єфремов поділив коментовані листи, як і поетичну творчість Т. Шевченка, на три цикли. Найзагальнішу характеристику Шевченкових листів дослідник пов'язує з геніальністю поета, з його простотою і щирістю в спілкуванні з кореспондентами: «**Простота і щирість** тону, ясний розум і надзвичайна глибина та благородство природи — ось справжній образ Шевченка, як він показується з цих документів. Легко, природньо, сам того не помічаючи, несе він свою геніальність і осяває нею сотні людей, що мали щастя бути з ним у листовних зносинах. І це щастя розуміли його кореспонденти (...). Шевченкове листування — така книга, що й досі захоплює і хвилює читача тим широко-людським елементом, яким так густо ці сторінки оповито» [Там само: 43].

Називаючи стислі, лаконічні ділові листи Шевченка «зразком епістолярного стилю», С. Єфремов давав таку загальну характеристику епістолярної творчості Т. Шевченка: «Спомини і лірика переважають у листах до Квітки, А Лизогуба, або Козачковського; рефлексії, роздум, філософічні міркування в листах до Залеського; фактичність у листах до Лазаревського, Щепкіна й В. Шевченка; жартовливий тон — до Кухаренка, М. Максимовички, Ткаченка та ін. (...) Для нього лист — це не

тільки спосіб ділових зносин, порозуміння, фактичного викладу справи. Діловий бік він раз у раз уміє оживити теплим ліричним одбігом або виразом обурення, ілюструвати спомином, скрасити філософічним рефлексом, оздобити вдатним жартом і завжди напоїти глибокою, непідробною ширістю» [Там само: 49].

Своє трактування поняття «Листи Шевченка», наявного в реєстрі Шевченківської енциклопедії, пропонують відповідно у двох статтях автори — Ж. Ляхова і М. Коцюбинська. Простежуючи в Шевченкових листах «текстові паралелі з його поезією та прозою, розмаїті за змістом, сюжетами, стилістикою», виокремлюючи спільні мотиви *волі, мови, самотності*, Ж. Ляхова звертає увагу на висловлені в листах думки автора про мистецтво, його захоплення прекрасним [11: 767].

У статті М. Коцюбинської міститься докладна інформація про історію публікування листів Шевченка. Авторка наголошує на великому естетичному потенціалі Шевченкових листів і вважає, що їх треба «розглядати як мистецький феномен, художній текст, котрий містить поетичні миттєвості, пейзажні мініатюри, перлини спогадів і настроїв, хвилини *in-termezzo* в суворому плині життя» [Там само: 780].

Мовознавці, вивчаючи листи Шевченка в контексті історії української літературної мови, аналізують мовно-структурну і мовностилістичну специфіку листів поета, писаних українською і російською мовами. Наприклад, П.Д. Тимошенко, В.М. Русанівський наголошують на тому, що епістолярій Шевченка зафіксував період формування в першій половині XIX ст. епістолярного і публіцистичного стилів нової української літературної мови. П.Д. Тимошенко звертає увагу на функції українізмів у листах, написаних російською мовою, і на функції русизмів у листах українською мовою. Серед причин використання в українських листах Шевченка російських слів, словосполучень, окремих речень П.Д. Тимошенко називає, по-перше, умови спонтанного творення листів, по-друге, уживання лексики, яку поет уважав спільною для обох мов, наприклад офіційні назви місяців, по-третє, стилістичне використання російських висловів на зразок офіційного *строжайше запрещено рисовать и писать* [9: 46–47].

Простежуючи лінгвостилістичні функції емоційно забарвленої лексики в листах поета до різних адресатів, П.Д. Тимошенко робить висновок про те, що «насиченість листів емоційно забарвленою лексикою зумовлює багатство синонімічних рядів» [Там само: 52]. В.М. Русанівський розглядає семантичні групи абстрактної лексики, якою послуговувався в листах Шевченко, а також термінологію й номенклатуру, пов'язані зі сферою культури, мистецтва. Дослідник пояснює факти запозичень зі старослов'янської, російської мов, слушно зауважуючи, що в листах скопійовані російські слова й словосполучення могли виконувати за задумом поета стилістичну функцію [7: 153]. На прикладі морфологічних, синтаксичних ознак мови Шевченкових листів П.Д. Тимошенко, В.М. Русанівський розглядають становлення літературної норми української мови, усамостійнення її епістолярного, публіцистичного стилів.

Тема нормування української мови у зв'язку з рукописною практикою, листуванням митця становить окремий об'єкт лінгвістичних студій. На нашу думку, через неусталеність українського правопису на початку XIX ст. Шевченкові рукописи не завжди можуть слугувати підставою для висновків про ту чи ту писемно-літературну норму в її графічному оформленні. Інша річ, що мовотворчість Шевченка, зокрема й листовна, унаочнює естетизацію найрізноманітніших лексично-фразеологічних, синтаксичних структур української мови.

У контексті вивчення Шевченкових листів, що зафіксували особливості мовомислення поета, звертаємо увагу на органічний усно-розмовний стиль української мови. Індивідуальна мовна практика Шевченка репрезентує явища естетизації емоційно-експресивних зворотів, усталених висловів, характерних як для поетичних текстів поета, так і для його листів. З одного боку, поетичні рядки підсилюють висловлену в листі думку, надають їй романтичної тональності, а з другого, — та сама думка розгортається, вербалізується в усно-розмовних експресемах, властивих емоційному невимушеному спілкуванню двох співрозмовників. У такому епістолярному тексті звичні питальні інтонації як свідчення роздумів, сумнівів, різних настроєвих оцінок автора.

У Шевченкових листах виражена визначальна для стилю поета взаємодія налаштованого на розмову листовного спілкування і поетично-романтичної візії, мрії, наскрізної ідеї мовотворчості Шевченка. Навіть тексти одного-двох листів поета дають змогу реально відчувати особливий емоційний інтелект поета, його природне почування в інтонаційно-експресивних інтонаціях української мови, його тонке відчуття адресата-співрозмовника.

1839 р. Шевченко пише лист до брата Микити. Лист показовий щодо ословлення тих думок і почуттів, які переповнювали його і які він передавав на папері в емоційній розмові з братом. У цій розмові — і спогади, картини дитинства, і щемливе ставлення до рідних людей, любов до рідного краю, і особливе підкреслення значення рідного слова. З погляду побудови тексту лист насичений мовними структурами (словотвірними, фразеологічними, синтаксичними, стилістичними), характерними для невимушеного спілкування українською мовою. Наводимо текст названого листа, у якому виділено деякі стилістично марковані форми:

Микито, рідний брате!

Минуло вже більш як півтора року, а я до тебе не написав ні півсловечка. Вибачай, голубе сизий, так трапилось. Скажу щирю правду, не те, щоб ніколи було або що, а так собі, ні се, ні те, ще раз вибачай; я так собі думав — що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше? Твого лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам. Так що ж з тих писем? Папір збавлять та й годі. Воно, бач, і так і не так, а все-таки краще, коли получиш, прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке-то, мій голубе, нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться. Та й ти таки не без того, щоб не згадав свого брата Тараса, школяра, — бо вже

дуже давно, як ми з тобою бачились, та що ж робить ма(є)ш, коли бог так хоче, потерпим ще трохи, а там, коли живі та здорові будем, — то може і побачимось.

Ну коли то ще те буде, чи побачимось, чи ні, а тепер про себе скажу от що: слава богу милосердному, жив і здоров, учуся малювать, коли трапиться, заробляю гроші, оце на тім тиждні заробив трохи, то й тобі посилаю (25 руб-лів] асигн[аціями]). А коли буде більш, то й ще пришлю. **Так от, бач, живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім бога — велике щастя бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить.** Поклонися усім родичам од мене, а надто дідові, коли живий, здоровий. Скажи, нехай не вмира, швидко побачимось, поцілуй брата Йосипа так, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, коли жива, та кажи, будь ласкав, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута. Купи їй що-небудь к святкам з оцих грошей, що я тобі посилаю — поки що, а то я буду їй присилать окрім, коли трапляться у мене гроші. Та ще скажи зятям нашим Антонові і Федорові, щоб і вони до мене коли-небудь написали хоч одне слово, а сам тільки получиши моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. **Та будь ласкав напиши до мене так як я до тебе пишу не по-московському, а по-нашому, —**

*Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Не має з ким поплакати
Ні поговорити; —*

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. **Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському.** Коли напишеш письмо, то попроси Івана Станіславовича Димовського, щоб послав до мене, бо він знає, де я живу. Оставайся здоров — лягаю спать, уже північ, може во сні й тебе побачу.

Добраніч.

Твій рідний брат

Тарас Шевченко

Ще, письмо, которе найдеш у моєму письмі запечатане, оддай Івану Станіславовичу Димовському і поклонись йому од мене та попроси, щоб і він написав до мене що-небудь, та вкупі і пришлїть, як я вам посилаю, оставайся здоров.

Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму¹ [6: 53-54].

Наведений лист, до речі, часто цитований, привертає увагу дослідників, по-перше, висловленим мотивом оцінки життя поета на волі, коли

¹ У статті тексти листів Т.Г. Шевченка подаємо за виданням: Листування Тараса Шевченка / За ред. Сергія Єфремова. — Репринтне видання. — Черкаси : Брама-Україна, 2013. — 1056 с. Орфографію в цитатах частково наближено до норм сучасного правопису, а пунктуацію та авторське слововживання збережено.

нікому не треба кланятися, по-друге, мотивом *рідного українського слова*, за яким тужить у Петербурзі Тарас Шевченко. Виокремлюючи мовно-структурні ознаки епістолярного стилю української мови, К.В. Ленець саме цей Шевченків лист до брата Микити кваліфікує як жанр родинно-побутового спілкування, у якому виразна стильова роль звертань, усталених розмовних зворотів, часток, займенників, питальних речень, вставних слів — усіх мовних засобів, що створюють враження безпосереднього спілкування [8: 212].

На усно-розмовне налаштування більшості Шевченкових листів до знайомих, друзів вказують, наприклад, уживані дієслівні форми *скажу, скажи, розкажи*, а також особлива синтаксична модальність, природна в'язь мовного потоку: лексичні повтори, варіантні дієслівні словосполучення з прийменником і без прийменника (*щоб і він написав до мене, щоб до мене написали, напиши мені, напиши до мене*), підхоплення й розвиток у тексті листа думки. Це міркування автора вголос, оцінка своїх дій, висловлені бажання щодо дій свого співрозмовника. Шевченко не просто *пише* лист — Шевченко *розмовляє*, передає свої думки й почуття особливою внутрішньою, широкою мовою з усно-розмовними інтонаціями, що виявляються в мовних структурах авторського тексту.

Щирість висловлювання Т. Шевченка — у багатій гамі почуттів: тут і щемлива туга, і спогад (у листах частий мотив сну), і нотки гумору, і артистично картинне відтворення ситуації спілкування, у якому відчуваємо талант поета, художника. Наприклад, лист до О.М. Бодяньського (29.06.1844): *Чи ви на мене розсердились, чи недобра вас знає, уже другий місяць, як жду од вас звістки хоч якої-небудь. Нема та й годі* [6: 69].

У багатьох листах до рідних, до письменників, до істориків звучить туга за *рідним словом*. Мотив рідної української мови повторюється в листі до брата Микити (02.03.1840): *Брате Микито треба б тебе полаять, та я не сердитий. Нехай буде так як робиться (...) я твого письма не второпаю, — чортзна по-якому ти його скомпонував ні по-нашому, ні по-московському — ні се ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським (...) Скажи Іванові Федорці нехай він до мене напише письмо окроме. — та тільки не по-московському, а то і читать не буду* [Там само: 55].

Працюючи над збіркою «Живописная Украина», поет писав до О.М. Бодяньського (13.05.1844): *Ще ось що чи я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Україну, коли не розказував, то слухайте. Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види чи то по красі своїй, чи по історії прикметні; в другій теперішній людський бит, в третій — історію (...) На види і на людський бит текст буду сам писать, або Куліша проситиму, а на історію потурбуїтесь будьте ласкаві ви писать, три листочки в год, тільки по-нашому, що-би тямили безглузді кацапи* [Там само: 68].

Як переймався Шевченко долею української мови, читаємо в листі до Я.Г. Кухаренка (22.04.1857): *Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи названу Записки о южной Руси, писану нашим*

*язиком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то випиши не будеш кається. Такої доброї книги по нашому язику ще не було друковано (...) Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те що чув од сліпих кобзарів [Там само: 163]. У листі до А.М. Маркевича (22.04.1857) Шевченко повторює свою оцінку: *А Куліша як побачиш то поцілуй його за мене і скажи йому що такої книги як записки о южной Руси я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в рускій літературі. Спасибі йому він мене наче на крилах переніс в нашу Україну і посадив між старими сліпими товаришами Кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А може воно тим і живо, що просто [Там само: 164].**

Очевидно, саме про такі теми листовного спілкування дослідники говорять як про безпосередній вияв національної ідентичності в листах автора [2]. Це, за висловом С.А. Брижицької, «формовияви національної самосвідомості Тараса Шевченка» [Там само: 65-94], так само, як і частота вживання слів *Україна (Украйна, Вкраїна, Малоросія)*, як послуговування етнонімами *українці, хохли*.

Дослідники епістолярного стилю Т. Шевченка насамперед характеризують стереотипи мовної поведінки українців, засвідчені в епістолярних формулах звертання і прощання. За спостереженням С.К. Богдан, найчастотніші для епістолярію Т. Шевченка звертання *друзе, брате* [1: 212]. У текстах листів ці формули як виразники емоцій автора урізноманітнені, пор.: *Вибачай, голубе сизий, Так отаке-то, мій голубе, так от бачите, лебедику*.

Емоційними експресивними висловами передає Т. Шевченко в листах відчуття самотності на чужині. А втім, мотив самотності часто звучить у супроводі жартівливих розмовних інтонацій, наприклад, у листі до Я.Г. Кухаренка (30.09.1840): *Сидимо оце вдвох з Кіндратом, н'ємо чай та сумуємо, прочитавши ваше письмо, думаємо собі вдвох: де то тепер наш добрий, наш щирий кошовий (...). Спасибі тобі, мій сизий голубе, що не забуваєш на чужині одинокого (...). А ми пропадаємо у цьому проклятушому Петері, щоб він замерз навіки, тут тепер 10 градусів морозу, не вам кажучи, а кожуха нема, чорти б убив його батька, і купила нема [6: 59]. Пор.: *На самий святвечір сижу собі один однісінький у хатині, та журюся згадуючи свою Україну і тебе мій друже* (До А.І. Лизогуба 29.12.1848 [Там само: 91]). У листах простежуємо особливість художнього бачення обставин, у яких доводилося жити митцеві, пор.: *Я вже другий місяць як гнию в петербурзькому болоті* (До М.В. і М.О. Максимовичів 09.10.1859).*

В усіх листах семантично навантажені дієслова, пов'язані з мовною діяльністю: *казати, сказати, розказувати, питати, спитати, згадувати, думати*. Наприклад: *Тільки й рідні, що ви 'дні... не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, не бачивши вас зроду. Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу. Як може ніхто на всім світі. — ваша Маруся так мені вас розказала, що вас на виліт знаю. Далєбі правда. Частенько сиджу собі один в чужій хаті, та й думаю — гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком спіткнеться. Що то, якби благословив милосердний бог нам з вами зострінуться.*

Ото б побалакали! (До Г.Ф. Квітки 19.02.1841) [Там само: 57].

Надзвичайна експресія самотності, наявна і в поезії (пор. *Світ широкий, / Людей чимало на землі... А доведеться самотнім / В холодній хаті кривобокій / Або під тином простягтись* [Там само: 47], і в епістолярії, змістово-почуттєво поєднується з мотивом чужини і мрією про «благодать над Дніпром», з бажанням спілкування з рідними, друзями, як у листах: *бо мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали* (До В.Г. Шевченка 20.08.1859); *мені й досі сниться Дніпро і темний ліс понід горою* (До В.Г. Шевченка 10.09.1859); *Я на те літо буду у Таганрозі, напиши, будь ласкав, як там найти шлях до тебе, от набалакаємось!* (До Я.Г. Кухаренка 26.11.1844).

Лексично-словотвірні маркери посиленої експресії такі цілісні, що виокремити одну частину речення з наявними у ній вигуками, частками, сполучниками неможливо. Почуттєві думки автора виливаються в риторичні питання. Сам Шевченко запитує і сам відповідає, причому відповідь — це народнорозмовні сентенції на зразок: *Твого лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам; Так що ж з тих писем? Папір збавлять та й годі.*

Характерні ознаки українського словотворення увиразнюють почуттєвий струмінь у листах Т. Шевченка, пор.: *не написав ні півсловечка* (До М.Г. Шевченка 15.11.1839); *питаюся у Костромитенова, де кажу такий і такий? Чи не вмер кажу часом Та ні! Живісінський і здоровісінський* (До Ф.М. Лазаревського 02.08.1852); *коротесенько напишіть мені одні тільки факти* (До П.Ф. Смирненка 01.02.1860); *він моторненький панок* (До В.Г. Шевченка 12.01.1860); *Перепиши їх (Неофіти) гарненько* (До П.О. Куліша 04.01.1858); *то може вони й поласкавійшають* (До В.Г. Шевченка 12.01.1860).

Варіювання різних форм словотворення, синтаксичної будови української мови помітні в усіх текстах Шевченкових листів. Ця нібито стилістична гра можливостями мови народжує то уповільнену, то прискорену думку автора, виявляє настрої автора в момент творення листовного тексту, наприклад: *Вибач мені, моє серце, мій голубе сизий, що я так давно до тебе не пишу: нічого було писати. А тепер набралось так багато того писання, що ніколи писати* (До М.М. Лазаревського 04.01.1858).

Писання листів для Шевченка — це була така жива, уявна розмова з адресатами, що автор фіксував на папері як свої думки-пояснення, так і всі свої мимовільні дії, як у такому тексті: *Що то як маляр — то вже скрізь понамальовує всякої всячини. Вибачай, забув, забув, що письмо до тебе, та й ну малювать — задумуюсь іноді, не тобі кажучи* (До М.Г. Шевченка 02.03.1840).

У текстах-розмовах виокремлюємо стилістично марковані розмовною експресією синтаксичні форми, повтори, усно-розмовні звороти: *Скажу щирю правду, не те, щоб ніколи було або що, а так собі, ні се, ні те; що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше?* (До М.Г. Шевченка 15.11.1839); *Препоганий Нижній Новгород. Копійки нема де заробить; думав уже писати Лазаревському, аж гульк — неначе з неба впали гроші, та ще й на новий рік. Спасибі вам, друзі мої!* (До П.О. Куліша 04.01.1858);

А Грама тка твоя так мені на серце пала, що я не знаю як тобі і розказать. Розкажу колись як Бог дасть побачимось, а тепер тільки дякую, і ще раз дякую, і більш нічого (До П.О. Куліша 04.01.1858); **Чи так чи сяк, а де-небудь треба зупиниться.** (...) *Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Якщо до ладу, то хутенько напиши мені* (...) **Чи так чи сяк, а я повинен оженившись, а то проклята нудьга зжене мене з світа** (До В.Г. Шевченка 02.11.1859); **Ще ось що:** *може Харита скаже: що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий; то скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки; а гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної крепачки* (До В.Г. Шевченка 02.11.1859).

Невичерпна криниця національного мовомислення, українського гумору оприявлена в Шевченкових листах різними за семантикою й структурними ознаками фразеологізмами на зразок: **Ще позавчора передано мені твоє і Прісіне письмо, а я тільки сьогодні заходився одвітувать. За лежнею, бачиш, ніколи й посидить** (До В.Г. Шевченка 02.11.1859); *Нехай він тобі просто скаже: чи буде що з сего чи ні? А поки каша, то будемо масла добувать* (До В.Г. Шевченка 02.11.1859); **Ще ось що! Хто подає то у того і просять** (До П.Ф. Симиренка 03.01.1860); **Оті одуковані, та не одрюковані панночки у мене у зубах зав'язли** (До В.Г. Шевченка 07.12.1859); **Не було в куми ні запаски, аж глядь кума у плахті похожєє. Так оце і з твоїм письмом сталося: вчора одно, а сьогодні друге** (До В.Г. Шевченка 02.11.1859).

Налаштування автора на гумористичну тональність спілкування мотивує створення індивідуально-авторських контекстів, пор. *він* (брат Шевченка) *помандрував би на край світа, якби було можна і жінку з дітками у торбу покласти* (...) *чоловік він не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже дуже щирий* (До П.Ф. Симиренка 03.01.1860).

Звертаючись до адресатів із будь-яким проханням, Т. Шевченко поряд із усталеними етикетними формами вживав особливі емоційні висловлення, властиві його індивідуальному стилю поєднання експресивних усно-розмовних структур з поетичними зворотами, як у листі до Г.Ф. Квітки (19.02.1841): *А я таки знову буду просить вас, щоб ви — коли буде ваша ласка, прислали мені дівочу сорочку гарно пошиту, плахту, стрічок зо дві, та й годі. Пришліть, будьте ласкаві, а коли прислать не можна — то ради великого Бога, й високого неба, і широкого моря, не сердьтесь на мене, хоч воно й справді є за що. Як таки ні з сього ні з того зроду чоловіка в вічі не бачив. — А прошу того — що треба купить за гроші, та може ще й не за малі.*

Почуттєва домінанта Шевченкових текстів надто виразна в листах невольницького циклу. Тут автор повторює мотиви своєї поезії, вводить у тексти листів і цілі вірші, й цитує окремі рядки, тобто його поетичне й листовно-розмовне мислення поєднуються в щирих емоційних висловлюваннях. Про високу «емоційну» температуру особистості поета і його текстів, як зазначає Т.А. Космеда, писали практично всі дослідники письменницької творчості. На цю його особливість свого часу звернув увагу й Є. Маланюк: «Шевченко був у поезії явленням майже демонічним у своїм творчім діонісійстві **національної емоції...**» [5: 176].

Тексти Шевченкових листів унікальні з погляду відтворення настрою автора. Наприклад, у листі до Я.Г. Кухаренка (30.09.1842) читаємо рядки, в яких виливаються болісні роздуми про обраний шлях творчості українською мовою: *Переписав оце (пор. усно-розмовну структуру Сидимо оце вдвох) свою Слепую, та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате отамане, ей богу лихо, це правда що окроме Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне що аж холод іде по серцеві як хоч трошки його розкриєш цур йому, мене тут і земляки і не земляки звать дурним, воно правда, але що я маю робить, хіба ж я винен що я уродився не кацапом або не французом. Що нам робить, отамане-брате: прать проти розсна чи закопаться заживо в землю* [6: 59-60].

Після такого філософського роздуму змінюється тональність, мовна структура тексту, і за характерним, часто повторюваним вигуком *цур йому* або *цур їй* поет переходить до побутової теми: *як приїдете бо я таки вас зимою сподіваюся, а весело б було б матері його ковінка, Кіндрат каже, що із хати б не виходили, все б сиділи та балакали, та галушки б та всяку всячину варили та співали б та танцювали.*

Такий самий жартівливий тон фіксуємо в листі до Я.Г. Кухаренка, датованому 1857 р., коли Т. Шевченко повідомляє про свою поетичну творчість на засланні. За характерним для поета листовним звертанням *Батьку отамане Кошовий! і друже мій єдиний!* тчеться розповідь, у якій поєднано знижено-розмовні вислови з романтично-поетичними, народнорозмовними словесними образами: *Постриг ти мене в брехуни своїм братерським листом, і своєю щирою писанкою. Я писав тобі друже мій єдиний, що не втну нічого віршами. отже і збрехав. Збрехав і не схаменувся. Правда я сам думав, що я вже зледащів, захолюнув в неволі. Аж бачу — ні. Нікому було тільки огню положить під моє горем недобите старе серце. а ти друже мій догадався взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі друже мій єдиний. Довго я читав твій лист, разів з десять чи не більше, та дочитався до того, що в мене не тільки очі — серце заплакало мов та голодна дитина, а серце сказано не дитина його галушкою не нагодуєш. Що тут на світі робить?*

Закономірно, що в листах струмись усно-розмовності висловлювання потужніший, ніж у поетичних текстах. Він має іншу естетичну й психологічну природу. Мовно-естетичні, психологічні листовні висловлення Т. Шевченка називає С. Єфремов *блискітками, іскорками великого хисту* [Там само: 49]. Спостережувані в текстах листів і в поезії спільні лексично-фразеологічні мотиви засвідчують виразний емоційний інтелект, естетизовану почуттєву домінанту Шевченкової мови. Саме ця домінанта визначила вплив мовотворчості Т. Шевченка на розвиток нової української літературної мови.

1. Богдан С.К. Стереотипи мовної поведінки Шевченка в його епістолярії: звертальні й прощальні формули С.К. Богдан // Шевченкознавчі студії: зб. наук. пр. — К. : Київський університет, 2003. — Вип. 5. — С. 212.

2. Брижицька С.А. «Я не самотній...» Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть ХІХ — середина 20-х років ХХ ст. : монографія / С.А. Брижицька. — Черкаси, Брама-Україна, 2006. — 192 с.
3. Дзюба І.М. Життя і творчість Тараса Шевченка / І.М. Дзюба. — К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. — 720 с.
4. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В.Л. Смілянська. — К. : Дніпро, 1991. — 702 с.
5. Космеда Т.А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія / Т.А. Космеда. — Дрогобич : Коло, 2012. — 372 с.
6. Листування Тараса Шевченка / За ред. Сергія Єфремова. — Репринтне видання. — Черкаси : Брама-Україна, 2013. — 1056 с.
7. Русанівський В.М. У слові — вічність: (Мова творів Т.Г. Шевченка). — К. : Наук. думка, 2002. — 240 с.
8. Стиль і час : хрестоматія / Упоряд.: Г.М. Колесник, К.В. Ленець, А.Ф. Марахова, М.М. Пилинський. — К. : Наук. думка, 1983. — 250 с.
9. Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАН України. — К. : КММ, 2013. — 224 с.
10. Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченко / М. Чалый. — К., 1882.
11. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. — Т. 3 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка; редкол. : М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. — К., 2012.

Статтю отримано 22.12.2016

Svitlana Yermolenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

EXPRESSIVE POTENTIAL OF UKRAINIAN LANGUAGE IN LETTERS-CONVERSATIONS OF TARAS SHEVCHENKO

The article is devoted to stylistic analysis of texts of Shevchenko's letters.

Language of Shevchenko's letters was the research object of specialists in literature, linguists (S. Yefremov, P. Tymoshenko, V. Rusanivsky, J. Lyakhova, M. Kotsyubynska). Specialists in literature celebrate the style diversity, aesthetic nature of epistolary texts; for linguists there are important linguistic and structural features — lexical and phraseological, syntactic, spelling and phonetical. Conclusions about literary normativity, particularly spelling, of Shevchenko's letters can be done carefully and with certain reservations, but the value of texts of Shevchenko's letters for the formation of epistolary style is undeniable.

Letters of Shevchenko are an important source for study of emotional and expressive potential of the Ukrainian language, originally transformed into individual author's epistolary style.

The attention is focused on oral speaking expressive means as a dominant sign of epistolary communication of the author. Organic mood of Shevchenko on the form of a letter-conversation motivates distinct stylistic functions of text's deployment. In structural and linguistic structure of letters-conversations (lexical-structural, phraseological, syntax, text-semantic components) signs of emotional intelligence, sensual dominant of lingual thinking of author are showed.

The method of combining of semantic reasons (motive of native language, yearning for homeland, sincerity attitude to recipients, etc.) with the expressive means, identified in the studied spoken texts, is proposed. Integral sign of letters-conversations are also stylistic markers of poetic lingual thinking it promotes for aesthetization of spoken elements.

Keywords: *Shevchenko's correspondence, letters-conversations, spoken expressive means, emotional intelligence, poetic lingual thinking.*

УДК 811.161.2'373.43

Ніна Клименко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДЕМІНУТИВИ У БІОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Функційно-семантичний розгляд категорії демінутивності дозволяє краще бачити не тільки її зв'язки з іншими категоріями, напр. аугментативністю, градуальністю, а й структуру самої категорії, її двоплановість: орієнтування на значення зменшуваності (констатації реально малого розміру предмета, малого вияву ознаки) та на супровідний компонент цього значення — характеристику улюбленого предмета без вияву його розміру: голівонька, бабуся, татусь.

Біологічна терміносистема має велику кількість іменникових термінів зі зменшено-пестливими суфіксами -ок, -ик, -ець, -ц(е), -к(о): віночок, тичинка, плодолистик, дихальце, тільце. Більшість із них позбавлена зменшувально-пестливих значень, констатуючи їхні малі розміри, часто розрізнявані лише озброєним мікроскопом оком. Активно реалізуються значення в межах відношення ціле-частина: хребет — хребець. Цьому сприяють семантичне словотворення, термінування і спеціалізація значень.

Ключові слова: демінутивність, демінутивна десемантизація, семантичне словотворення, словотвірне гніздо, композитоугруповання, темогніздо, термінування, детермінування, спеціалізація значень.

Демінутивність у сучасному мовознавстві заведено розглядати в широкому розумінні як зменшувальність, реальне або сприймане органами відчуття зменшення, малості. У мовах цю категорію виражають різними засобами. Наприклад, *карась* буває великим і малим. Можемо сказати *малий карась* і цим словосполученням виразити значення зменшеності. Можна й інакше, використавши слово *карасик* зі зменшувальним суфіксом -ик. Існують ще й інші способи вираження значення зменшення, коли вдаються до основоскладання: *мікроклімат* — клімат малої території, *дрібний ліс* — дрібноліс, *дрібнолісся*.

© Н.Ф. КЛИМЕНКО, 2017

Ще в античності виник термін *гіпокористичність*. Він пов'язаний із давньогрецьким дієсловом *υποκορίζομαι* — казати про щось з любов'ю, ніжністю [Μπαμπινιώτης 2005, 1864]. У словах *балкончик, морячок, бабуся, дідусь, татусь, мамуся* підкреслено не малі розміри, а наше ставлення до названих осіб чи предметів. Тому й виник термін *пестливість*, або для перехідних випадків зменшено-пестливі слова.

Різноаспектне вивчення категорії демінутивності можливе в контексті функційно-семантичних категорій О.В. Бондарка [1]. Воно уможливорює аналіз різних мовних засобів оформлення цієї поняттєвої категорії, їхню взаємодоповняльність, а також розгляд її семантичних варіантів, взаємопов'язаність з іншими семантичними категоріями (аугментативності, градуальності, недорослості), реалізацію в межах різних частин мови (*красунчик, манюсінський, гарненький, спатоньки, отакісінький, щоніченьки* та ін.).

Термінотворення висуває свої аспекти аналізу демінутивності. Вона належить до тих семантично-функційних категорій, які активно і продуктивно використовують у біологічній терміносистемі. Демінутивності властиві кілька тенденцій розвитку і вона є наслідком кількох семантичних процесів, що характерні для загальнолітературної мови, але позначені своєрідністю вираження в біологічній терміносистемі. Ця категорія достатньо вивчена в україністиці в словотвірному аспекті [6; 8]. Її розглянуто в плані втрати демінутивності [7], а також з позиції функційно-семантичного аналізу [4].

Актуальним лишається розгляд її як складника наукового стилю. Він вимагає систематизації її термінів, словотворчих засобів їхнього оформлення та представлення як наслідку пізнання живої природи, як засобу позначення нових реалій, що не були видимі неозброєному оку. Біології властиве розширення меж об'єктів дослідження, осмислення раніше неподільного і безперервно ускладнюваного простого, що стає складним, малого, що перетворюється на ще менше. Важливо вивчити, як відбувається нова стратифікація лексики, переважно іменникової, яку участь у ній беруть питомі словотворчі засоби, запозичення та кальки.

Демінутивність активно залучена в ці процеси, причому в обох своїх іпостасях — як позначувач об'єкта, меншого за розміром від уже відомого, так і в оцінному плані (позитивному, властивому характеристиці пестливості, так і негативному, малого, але шкідливого для організму), а також у співвідношенні з іншими категоріями, наприклад збільшувальності. Необхідне окреслення співіснування питомих засобів (суфіксального способу, основоскладання, семантичного словотворення) в оформленні цих термінів та запозичених одиниць.

Насамперед потрібно з'ясувати, як урівноважене вираження об'єктивної демінутивності (за констатації меншого розміру предметів проти звичайного) словотворчими та лексичними засобами.

Відомо, що творення демінутивів обмежене в словотвірних системах мов. З одного боку, можлива реалізація триступеневого зменшення об'єк-

та суфіксальними одиницями на зразок: *хлопець* — *хлоп'я* — *хлоп'ятко* — *хлоп'яточко*, *зерно* — *зерня* — *зернятко* — *зерняточко*, *янгол* — *янголя* — *янголятко* — *янголяточко*. Однак для більшості предметів воно лишається в потенції. Реалізуються переважно демінутиви першого та другого ступеня творення: *волокно* — *волоконець*, *дерево* — *деревце*, *буряк* — *бурячок*, *лікоть* — *ліктик*, *хвіст* — *хвостик*, *гриб* — *грибок* — *грибочок*, *дуб* — *дубок* — *дубочок*, *колос* — *колосок* — *колосочок*, *трава* — *травця* — *травичка*.

З другого боку, у суфіксальних демінутивів обмежений словотвірний потенціал. Від них здебільшого утворюються відносні прикметники на взір: *горошок* — *горошковий*, *гіллячка* — *гіллячковий*, *карлик* — *карликовий*. Оформлення демінутивності основокладанням також обмежене у своїх можливостях. У біологічній терміносистемі воно значною мірою властиве запозиченим одиницям, пор.: *ектофермент*, *ізоферменти*, *металоферменти* і т.ін та *квітконіжка*, *листоніжка*, *плодоніжка*, *споролистик*, *чашилистик*.

У цьому контексті стає зрозумілою роль семантичного словотворення демінутивних іменників-термінів біології, творення їх за допомогою метафоризації та метонімії, коли слова-найменування предметів щоденного вжитку стають позначками термінів рослинного і тваринного світу, а терміни своєю чергою детермінуються. Отже, з одного боку, існують *війка*, *віночок*, *вусик*, *тичинка*, *маточка*, *шапинка* та багато інших цього різновиду, з другого, *бактерія*, *вірус*, *епідемія*, *інфекція*, *інсулін*.

На цьому тлі з'ясовується роль запозичень, які є назвами складників клітин, бактерій, тканин, кісток, крові, компонентів екосистеми тощо. Для прикладу досить згадати терміни, об'єднані іменником *орган* (морфологічно і функційно закріплена частина тваринного чи рослинного організму, яка виконує певні функції і характеризується у зв'язку з цим певними особливостями будови) та *організм* (біологічна одиниця, що має специфічні анатомічні та фізіологічні ознаки, для якої характерні упорядкована будова, подразливість, розмноження, ріст, обмін речовин, пристосування до навколишнього середовища). А також *мікроорганізми* (найдрібніші з прокариот та еукариот, яких видно лише під мікроскопом), *органойди* (найдрібніші структурні компоненти клітин людини, тварин і рослин) та *органели* (ультраструктурні утворення клітин і одноклітинних організмів, які виконують різноманітні життєві функції).

Світ клітин, тканин, тілець, ядер і ядерць постає як сукупність термінів, упорядкованих у біології певними відношеннями в організмі та його органах, клітинах та їхніх сукупностях. Він безпосередньо стосується категорії демінутивності.

У ній виявляють продуктивність терміни біологічної терміносистеми з основою **мікро-**, яку традиційно вважають виразником чогось малого, малочисельного. Підгрупа одиниць, у якій підкреслено малий розмір (проти звичайного), трапляється в багатьох лексемах. Її очолює іменник *мікроорганізм* — назва найдрібніших організмів (про них уже йшлося), продовжують іменники, в тлумаченнях яких є компоненти значень, виражені прикметниками *дрібний*, *вкорочений*, *малий*, *невеликий*, *мікроскопічний*

та іменниками клітина, ядро, величина: *мікрогамета* (дрібна чоловіча рухлива статеві клітина), *мікромелія* (вроджене різке вкорочення кінцівок у людини), *мікронуклеус* (мале генеративне ядро інфузорії), *мікропланктон* (угруповання планктонних гідробіонтів завбільшки від 50 мікрон до 1 мм), *мікрофіт* (мікроскопічний одноклітинний організм), *мікроцити* (еритроцити ненормально малого розміру).

Деякі з них передають метонімічні відношення: *мікрофіл* (дрібний листок вищих рослин), *мікроценоз* (невелике угруповання, що перебуває в межах внутрішніх шарів фітоценозів), *мікроядерце* (нестабільно дрібна структура клітин); *мікроядро* (фрагмент ядра в еукаріотичній клітині), *мікромери* (дрібні клітини яйцеклітинного тваринного організму), *мікросома* (фрагмент ендоплазматичної мережі), *мікроспора* (дрібна клітина вищих рослин), *мікроспороцит* (материнська клітина мікроспор), *мікротільця* (плазматичні пухирці в клітинах хребетних), *мікротрубочка* (порожниста циліндрична білкова структура клітин еукаріотичних організмів).

Деякі терміни з основою **мікро-** підкреслюють належність до певної сукупності: *мікроелементи* (хімічні елементи, що містяться в організмах у незначній кількості), *мікроасоціація* (сукупність подібних мікроценозів), *мікробіоценоз* (угруповання мікроорганізмів, до складу яких входять бактерії, мікроскопічні гриби, актиноміцети, мікроскопічні водорості), *мікрофлора* (сукупність мікроорганізмів у певному середовищі існування).

Абсолютна більшість одиниць цієї підгрупи складається із запозичених композитів, за винятком кількох гібридів: *мікротільця*, *мікротрубочка*, *мікроядро*, *мікроядерце*. Усі вони підкреслюють малість явищ, клітин, речовин тощо без прямого зіставлення з предметами звичайного розміру або з аугментативним чи оцінним компонентом пестливості.

Інші підгрупи не такі численні, як попередні, але теж з підкресленням незначного вмісту чого-небудь: *мікродобриво* (речовина, що містить один або кілька мікроелементів), *мікродомішки* (речовини, що входять до складу інших речовин у дуже малих дозах); процесів утворення мікроорганізмів: *мікроспорогенез* (процес утворення мікроспор), *мікроеволюція* (еволюційний процес, що відбувається всередині популяції і демів).

Серед таких утворень група композитів з характеристиками мікроорганізмів: *мікрогаметофіт* (продукує мікрогамети, чоловічий гаметофіт), *мікротрофи* (організми, найчастіше безхребетних тварин, що живляться подрібненими субстратами та мікроорганізмами), *мікротерм* (організм, який надає перевагу низьким температурам довкілля), *мікрофаги* (тварини, які живляться дрібними частинками їжі або мікроорганізмами (бджоли — пилком рослин, дощові черви — найпростішими та ін.)), *мікроцефал* (людина, що має ненормально малий розмір голови).

Серед композитів з **мікро-** представлені нечисленні найменування абстрактних ознак: *мікрогетерогенність* (неоднорідність мікроструктури різних систем — клітин, популяцій, ДНК, рослинності тощо), *мікрофілія* (дрібнолистість), *мікроцефалія* (малоголовість, ненормально малий розмір черепа і головного мозку за нормальних розмірів решти частини тіла).

Розглянуті терміни охоплює *мікробіологія* — «наука, що вивчає мікроорганізми (віруси, мікоплазми, рикетсії, бактерії, актиноміцети, мікроскопічні водорості, дріжджі, плісняві гриби, найпростіші), їхню будову, фізіологію, біохімію, систематику, спадковість і мінливість, поширення і роль у кругообігу речовин у природі для керування їхньою життєдіяльністю в інтересах людини та їхнє практичне використання» (СУБТ 2012, 290). У цьому тексті 43 слова, із них 12 запозичень, що становить майже 28 відсотків його обсягу, 6 із них — композити. Навіть самé визначення говорить про високий ступінь аналітизму біологічної терміносистеми. Коли ж узяти до уваги ще й розчленовані номінації — словосполучення, які передають значення зменшення, він буде ще вищим. Це свідчить про роль основокладання, оформленого як композитоугруповання з одиниць на позначення світу, видимого лише озброєним оком. У ньому значну питому вагу мають запозичені композити, зокрема з основою **мікро-**, що називають здебільшого організми, менші малого, представлені як частинка малого або сукупності, тобто без модифікації значення демінутивності, радше в плані взаємовідношення олонім (ціле) — меронім (частина) або констатації малого розміру організму, доступного виміру мікроскопом.

Мала кількість найменувань з основою **мікро-**, що оформлюють абстрактні поняття (абстрактних дій, процесів, а також абстрактних ознак), підтверджує загальну тенденцію мови до обмеження експресивного значення у книжних компонентів. Це виявляється зокрема і в творенні демінутивів-іменників у біологічній підсистемі. Згадаймо поодинокі з них на зразок *дельфін-білобочка*, юкстапозит серед різновидів вусатих беззубих китів: *смугастики*, *сірі кити*, *гладенькі кити*.

На цьому тлі стає помітнішим оформлення в біологічній терміносистемі української мови відношення ціле — частина, близького до виміру розміру за допомогою композитів, які здебільшого є інтернаціоналізмами. Цьому сприяють різні об'єднання фахівців, що впорядковують реєстри термінів і рекомендують їх для використання в національних мовах. Отож, ідеться про свідоме творення наукової термінології з фонду інтернаціональних одиниць, узгоджене з правилами систематики термінів у певних галузях.

Це положення увиразнюють композитні найменування біологічних явищ, ознак, процесів, які стали відомі тільки із застосуванням сучасних приладів. У них основи стають регулярними виразниками відношень ціле — частина, і вони залучені в семантичний простір демінутивності. Проілюструвати його можна композитами на позначення мікроорганізмів та їхніх складників.

У біології існує іменник *сома*, запозичений з грецької мови, де *σῶμα* — це 1) тіло, плоть та 2) сукупність вегетативних клітин і тіла рослин. Узагальнювальне найменування клітин та тканин в українській мові асоціюється зі словом *тілце*, але воно не утвердилося як основа композитів. Замість нього використовують основу **сом-/сома-/сомат**, що реалізована в численних термінологічних композитоугрупованнях. Займаючи в

запозичених словах української мови першу або останню позицію в композиті, ця основа спеціалізується на вираженні двох значень. Починаючи з 1799 р. словники новогрецької мови засвідчують композити з основою **сома-** з позначкою *запозичення з англійської*, у якому використано грецькі компоненти: *соматологія, соматометрія, соматоплазма, соматотип*.

Переважає частина нових біологічних термінів з основою, реалізованою як **сом-/сома-/сомат-**, теж має англійські аналоги, але вони асоціюються здебільшого не з *тілом* людини, радше з тільцем (грец. σωματίο), бо йдеться про *клітини* живих організмів, їхні частинки, які можна бачити під мікроскопом або під сучасним електронним мікроскопом. І саме основа **-сома** в другій позиції похідних композитів із нею оформлює одиниці біологічної терміносистеми. У тлумаченнях більшості з них використано іменник *тільце*. Таке явище зумовлено наукою генетикою, що вивчає клітину живого організму як елементарну біологічну систему, а також як структурно-функційну одиницю живих організмів. Подільність клітини на менші складники допомагають передати композити з основою **-сома**: *біосома* — субмікроскопічна структура клітини, яка займає проміжне місце між макромолекулою і мікроскопічною структурою; *макросома* — більше порівняно з мікросомою тільце у протоплазмі клітини, *сферосома* — сферичні тільця в цитоплазмі рослинних клітин.

Такі слова, а їх понад чотири десятки, визначають склад клітин: *хондріосома* — великі багатоядерні клітини; участь їх у певних процесах: *екзосома* — секретерна гранула або вакуола, що утворюється в цитоплазмі в процесі екзоцитозу і т. ін.

Найпотужніше композитоугруповання з 24 одиниць утворює інтернаціональна лексема **хромосома**. Це зумовлено тим, що вона одна із центральних у теорії спадковості, носій генів. Аспектуалізація цього іменника охоплює кількісні виміри хромосоми: *трисома, трисомік, тетрасоматія, пентасомік, полісома, полісоміки* тощо та інші якісні характеристики: *ізохромосома, гетерохромосома, ктетосома*. У їхніх тлумаченнях на першому місті стоїть іменник **хромосома**, наприклад: *ідіохромосома* — хромосома, що визначає статеву належність особи.

Серед термінів з основою **хромосома** трапляються деякі юкстапозиції: *хромосоми-донори, хромосоми-рецептори*.

Для названих слів характерне відношення ціле — його менші складники і воно стосується поняттєвої категорії демінутивності, зосередженої на позначенні малих розмірів явищ (у якісному і кількісному вимірах). Це підтверджують також композити з основою **меро-/мер**, що поширилися в біологічній терміносистемі завдяки посередництву англійської, в якій вони карбовані з грецького матеріалу, де є μέρος зі значенням частина. Композитоугруповання з основою **меро-/мер** досить численне (близько трьох десятків в українській біологічній терміносистемі). Названа основа також трапляється у першій та останній позиції композитів і асоціюється зі значенням частина, частинка: *мерологія* — розділ антропології, який вивчає розміри і форми окремих органів і тка-

нин людини; *меротоп* — частина біоценозу; *олігомери* — полімери невеликої молекулярної маси; *цитомери* — фрагменти цитоплазми клітини, оточені мембранною оболонкою. Терміни з **мер-** основою в останній позиції композитів називають фрагменти ниток : *хромомери* — потовщені щільно спіралізовані ділянки дезоксирибонуклеопротейдної нитки, з яких складається хромосома. Це може бути *центромера* — назва ділянки моноцентричної хромосоми еукариотичної клітини. Вони характеризують сполуки: *ізомери* — хімічні сполуки, що мають однаковий склад і молекулярну вагу, але відрізняються одна від одної будовою та фізико-хімічними властивостями. На противагу їм *анізимери* — це різна кількість або неоднаковість властивостей повторюваних *частин організму* чи клітинної *органели*. У поясненні полімерів підкреслено наявність різноманітних хімічних сполук, молекули яких складаються з великої кількості ланок, що повторюються. Ці характеристики доповнюють *тавтомери* — один із видів ізомерії, при якій ізомери легко перетворюються. Термін *біополімери* має узагальнювальний характер, бо ним позначено високомолекулярні органічні сполуки рослинного походження, а *олігомери* виконують розрізнявальну функцію, бо називають полімери невеликої молекулярної маси (напр. антибіотики).

Серед них трапляються найменування клітин на зразок *бластомери*, що вказують на ембріональні клітини, що утворюються внаслідок поділу заплідненої яйцеклітини або визначають гіпотетичні утвори: *синаптомери* — гіпотетичні фрагменти хромосоми, які беруть участь у кон'югації. Як бачимо, цей семантичний простір упорядковано за якісними ознаками клітин та їхніх складників, за їхньою участю в певних процесах.

Засвідчено кілька слів із основою **-мер** у кінцевій позиції слова з префіксами: *антимери* — однакові чи схожі за будовою частини тіла тварин, на які воно може бути поділено площинами симетрії, напр. права і ліва половина черв'я; *парамери* — відповідні один одному органи або їхні частини у двобічносиметричних тварин, у яких один з органів завжди є дзеркальним відображенням іншого. *Метамерія* — тип будови тіла або органа рослин, за якою він розчленований на подібні між собою частини — метамери (розчленування пагона на меживузля з бруньками).

Композити з основою **меро-** в першій позиції здебільшого зорієнтовані на окреслення участі складників організмів у певних процесах: *мероміксис* — генетичний обмін у бактерій, *мерогамія* — в одноклітинних організмів і нижчих бактерій процес запліднення або представлення їх як наслідків процесів, *мерозойти* — дочірні особини найпростіших. Інколи вони характеризують частини чогось: *меротоп* — частина біоценозу, *мерофіти* — рослини (липа, клен), характерні для місць із помірною вологістю; *меронейстон* — частина епінейстону, *мероценоз* — зазвичай ефемерні угруповання живих організмів. У всіх цих випадках ідеться про частини (фрагменти, ділянки, органели організмів або клітин), тимчасом як композити з основою **-сома/сомат-** спеціалізуються на характеристиці тілець кровоносної системи.

З інших основ, що виражають значення малої кількості чогось, зменшення її, нечисленність без експресивної оцінки, можна назвати іменники з основою **оліго-**. Вона в складних словах вказує на малу кількість чого-небудь, на відхилення від норми в бік зменшення: *олігомери* — молекула у формі ланцюжка з невеликою кількістю мономерів; короткий полімер; *олігопептиди* — пептиди, які містять невелику кількість амінокислот; *олігорибонуклеотид* — коротка ділянка РНК.

Формули пояснення **зменшення кількості** чогось: *олігемія* (зменшення загальної кількості (маси) крові в організмі); *олігурія* (зменшення добової кількості сечі при захворюванні нирок); *олігомерія* (зменшення кількості гомологічних органів); **мають невелику кількість** чого-небудь: *олігодендроглія* (глія, клітини якої мають невелику кількість відростків); *олігохети* (малощетинкові черви); *олігофаги* (харчуються невеликою кількістю видів їжі); *оліготрофи* (рослини і мікроорганізми, які розвиваються у середовищі з низькою концентрацією поживних речовин).

У Словнику українських біологічних термінів близько двох десятків одиниць з основою **оліго-**. Характерно те, що антонімічна за значенням основа **полі-** (багато-) більше поширена серед термінів біології (понад чотири десятки слів), як і те, що серед них лише кілька співвідносні як члени антонімічних пар: *олігоцени* — *поліцени*, *олігохети* — *поліхети*. У неї численніші зіставлення з основою **моно-** в композитних термінах, де остання реалізує значення один: *моногібрид* — *полігібрид*, *монокарпіки* — *полікарпіки*, *монокультура* — *полікультура*, *моноплоїд* — *поліплоїд*, *моноспермія* — *поліспермія*, *моноцентризм* — *поліцентризм*, *монофілія* — *поліфілія*, *моноцукриди* — *поліцукриди*. У двох випадках ці основи — виразники кількісного складу живих організмів — утворюють тричленні ряди: *мономери* — *олігомери* — *полімери*, *монофаги* — *олігофаги* — *поліфаги*.

Питомі основи мало залучені до вираження кількісного зменшення складу в найменуваннях мікроорганізмів, взагалі живих організмів: *малолісся*, *дрібнолісся* чи середовища їхнього побутування: *маловоддя*, *мілководдя*.

Отже, існують об'єктивні чинники такої реалізації функційно-семантичної категорії демінутивності в біології. Пізнання її об'єктів складалося довгий час так, що воно йшло від осягнення цілого, видимого неозброєним оком, поділеного на класи, ряди, підряди, типи, підтипи, види, тобто окремого. У цьому поділі величезну роль відіграла метафора як засіб пізнання світу і позначення його нових об'єктів через уже пізнані, розрізнені у назвах речі, тому в цій галузі таку велику роль відіграло й відіграє семантичне словотворення, найменування речей за схожістю зовнішньої форми та функційною подібністю.

Фахівці давно відзначають поширення в біологічній систематиці «біологічно» переосмислених назв. Тут *гачки*, *голівка*, *волосок*, *кірка*, *кошик*, *ніжка*, *чашечка*, *човник*, *гребінці* та *корінці*, *кігтики*, *ямка слізна*, *очна*, *черепна*. Багато з них десемантизувалися, втративши демінутивність при спеціалізації. Досить згадати кілька фрагментів пояснення термінів, щоб

переконалися в цьому: *брунька* складається з початкового *стебельця*, зверху прикрита буруватими скорковілими *лусочками*; *віночок* зрослопелюстковий з *трубкою*, від якої у формі *язичка* відходять зрілі пелюстки; *маточка* — орган квітки покритонасінних рослин, утворений одним або кількома зрілими *плодолистиками*.

Найбільшою мірою десемантизація демінутивності поширена серед похідних, утворених суфіксальним способом. Дослідники відзначають найменшу експресивність у суфікса **-ок** [6: 59]. Зокрема, лексема *мішок*, яка в літературній мові втратила твірний іменник *міх*, у біологічній терміносистемі спеціалізувалася, позначивши місце (вмістище) чого-небудь у певній частині тіла тварини або рослини, та асоціюється з центральною частиною чогось, наприклад з насінним зачатком квіткових рослин.

На продуктивність суфіксів демінутивності **-ок**, **-ик**, **-ець**, **-к(а)**, **-к(о)**, **-ц(е)** та ін. у біологічній терміносистемі впливало дедалі глибше пізнання подільності цілого на менші частини завдяки застосуванню приладів і розвитку генетики, ембріології, гематології тощо. У цьому зв'язку вимір малості став частиною відношення між термінами меронімії: ціле (олонім) та менший складник (меронім). Типовим зразком таких відношень є пара термінів: *мозок* — *мозочок*. Перший *мозок* (рос. *мозг*, англ. *brain, encephalon, cerebrum*) — це центральний відділ нервової системи (людини і тварини), або інакше маса нервових клітин, що заповнює череп і канал хребта. Іменник *мозочок* (рос. *мозжечок*, англ. *cerebellum, parencephalon*) називає частину мозку, відділ головного мозку хребетних тварин і людини, що міститься під потиличними частинами великих півкуль мозку над довгастим мозком у задній черепній. Меронімічні відношення існують у парах, другий член яких має в своєму складі суфікси **-ець**, **-ц(е)**: *хребет* — *хребець*, *тіло* — *тільце*.

В інших випадках реалізується зіставлення «нормативне» (щось близьке до нормального розміру чого-небудь) та щось менше порівняно з ним за розміром: *пухир* — *пухирець* (рос. *пузырек*, англ. *bubble, vesicle*) — наповнений рідиною мішкоподібний виступ на поверні шкіри або слизових оболонок. Сталі аспектно-характеристичні *пухирця* закріплені в його темогнізді: *пухирець жовтковий* (у яйцях багатьох птахів, рептилій, деяких риб), що кріпиться безпосередньо до черевного боку або кишки зародка; *пухирець очний* — ембріональний зародок ока у хребетних тварин; *пухирець сім'яний* — парне утворення, кожне з яких є порожниною трубкою, складеною вдвоє (або більше) з невеликими бічними відгалуженнями. Таким є і співвідношення між одиницями *кущ* — *кущик*, *член* — *членик*, *ворс* — *ворсина* — *ворсинка*, *стебло* — *стебельце*, *стебло* — *стеблина* — *стеблинка* тощо.

Компонент малості неекспліцитно виражений лексичними значеннями слів на взір *ген*, *сома* (з численними похідними), *вірус*, *бактерія*, *клітина* (з усіма її складниками) тощо.

Особливістю словникового тексту біологічної термінології є використання в пояснювальній частині терміна іменників із демінутивними

значеннями, які підкреслюють малі, дуже малі, мікроскопічні, ультраструктурні розміри часто далеких семантично від твірних слів об'єктів без пестливих відтінків.

Термін *коробочка*, наприклад, на відміну від загального значення цього іменника, зорієнтованого на називання артефактів з розмірами, меншими від розміру твірного слова *короб*, термінізується у біології, оскільки називає переважно нерукотворні предмети: 1) сухий плід із двох чи кількох плодолистиків з двома або багатьма гніздами, який розкривається різними способами: за допомогою *кришечки*, *зубцями* на *верхівці*; спеціальний орган безстатевого розмноження мохів — спорангій, що містить *урночку*, в якій розвиваються спори, *шийки* і *кришечки*. У тлумаченні цього іменника, як бачимо, теж використано кілька лексем з суфіксально вираженим значенням малого розміру (вони виділені в тексті). До того ж, більшість із них є наслідком преносного метафоричного значення. Такі іменники, використані як засіб семантизації гаслових слів, часто відсутні в реєстрі термінів словника: *борозенка*, *дзьобик*, *крильце*, *кігтики*, *листочок*, *пелюсточка*, *частинка*, *часточка*, *щупики*, *щупальця*, *ямка*, *війка* та ін.

Деякі з них є наслідком своєрідного конфіксального словотворення. коли похідне слово співвідноситься у терміносистемі з безпрефіксним твірним. У реєстрі біологічних термінів відсутній, наприклад, твірний іменник *лісок*, але є *перелісок* — невелика, зазвичай вузька, витягнута ділянка лісу, відділена галявиною, полем або лукою від інших масивів лісу. Часто втрата демінутивності твірним іменником супроводжується далшим термінуванням похідного, за його спеціалізації. *Лист* та *листок* (рос. *лист*, *листок*, англ. *leaf*) зазвичай розглядають як дублетні іменники, отже, другий іменник втратив значення демінутивності. Зберігаючи основне біологічне значення «один із головних вегетативних органів вищих рослин з дуже довгою і вузькою пластиною», він у множині в розчленованих номінаціях позначає шари клітин, наприклад: *листки зародкові*. У них відсутнє демінутивне значення, натомість лексема *передлисток* (рос. *предлист*, англ. *initial leaf*) окреслює малі розміри листків — це дрібні листки біля бічних гілок, тобто відбувається термінування лексеми з конфіксом **перед-...-ок**. Подібний до цього наслідок спостерігаємо в парі слів *шия* — *перешийок* (рос. *перешеек*, англ. *isthmus* від грец. ἰσθμὸς, що відрізняється від метафорично утвореного географічного терміна *перешийок* і засвідчує також процес його термінування в біологічній підсистемі. Це звуження органа в певній ділянці. Він трапляється ще в двох розчленованих номінаціях: *перешийок передміхурової залози* та *перешийок щитоподібної залози*.

Спеціальне значення реалізує подібний за структурою до попередніх утворень іменник *піддзьобок* — нижня половина дзьоба птахів.

Досить поширений у біологічній підсистемі розрив між значенням твірного і похідних з суфіксом **-к(а)**. Порівняно з іменником *луска* звузилося значення *лусочка*. Перший його лексико-семантичний варіант (рос. *чешуя*, англ. *squame*, *scute* (у тварин), *soale* (у злаків), *skaff*) стосується тва-

рин, другий — рослин. Похідна лексема *лусочка* співвідноситься тільки з рослинами і позначає виріст епідермісу, аналогічний волоскам. Він захищає органи рослин від коливання температури.

Термін *лялечка* (рос. *куколка*, англ. *proprupa*) не співвідноситься зі словом *лялька* (іграшка), отже, формує нове гніздо слів. Він позначає одну зі стадій розвитку комах з повним перетворенням, так само не співвідноситься з личинкою, що передує лялечці, личинка. Подібно до нього іменник *передлялечка* (рос. *предкуколка*, англ. *proprupa*, *preprupa*) не містить компонента пестливості. Це теж найменування стадії розвитку личинки у період від прядіння кокона до повністю сформованої після п'ятого линяння личинки і лялечки. Попри наявність у цих словах зменшено-пестливих суфіксів, вони не передають позитивних оцінок і вказують на шкідливість і личинок, і лялечок. Позбавлені пестливості слова *шапинка* і *ніжка* як частини гриба, хоча в них ще виділяється морфема демінутивності.

Ряд слів зі зменшувальним суфіксом **-к(а)** та його варіантами **-очк(а)/-ечк(а)** продовжують іменники *шкіра* та *шкірка*. Вони засвідчують розрив їхніх значень унаслідок зміни середовища існування та нової спеціалізації. Перший з них *шкіра* (у рос. *кожа*, англ. *skin*) у людини, у тварини це шкура (*fell*, *hide*) — назва зовнішнього покриву тіла ряду тварин, що захищає організм від впливу різноманітних чинників довкілля. Іменник *шкірка* (рос. *кожица*, англ. *corium* [*skar-f-skin*]) — найменування покривної тканини листків, молодих стебел, частин квітки і плода вищих рослин, що складається з одного шару щільно зімкнутих живих клітин, частина яких диференціюється в придиhi. Отже, значення іменника *шкірка* вже не співвідноситься зі шкірою як його зменшено-пестлива модифікація.

На відміну від попередніх прикладів у парі слів *залози* — *залозки* розрізнено розміри та сфери їхнього існування. Іменник *залоза*, *залози* (рос. *железа*, англ. *glands*, *adens*) — це органи у тварини і людини, що виробляють специфічні речовини, а *залозки* (рос. *железки*, англ. *grandules*) стосуються утворів на епідермісі (листіків, квіток, стебел) деяких рослин, що виділяють солодку рідину (нектар) або наповнюють голівки квіток ефірними оліями та смолою.

Твірне слово *залоза* (залози білкові (син. залози серозні)/ екзокринні/ ендокринні/ молочні/ надниркові/ слинні/ травні та похідне *залозки* (медові, олійні) мають темогнізда номінацій-словосполучень. У людини залози — секреторні органи, розташовані всередині організму, в рослин — здебільшого на епідермісі, отож ззовні.

Не перебуває в зв'язку демінутивності зі словом *свиня*, *свинка морська*, яку в германських мовах називають *Hamster*, а в новогрецькій *ivdikó* *хоу́рідю* — індійська свинка. Це малий нічний гризун з коротким і круглим рильцем, маленькими вухами, короткою шиєю з блідосірою або білою шерстю. Отож, до свини свійської вона не має стосунку.

Продовження статті в наступному номері.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- СУ БТ — Словник української біологічної термінології. — К. : КММ, 2012 — 744 с.
СУ М—11 — Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
ΛΝ ΕΓ — Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας: — Αθήνα: Κέντρο λεξικο-
λογίας, 2005. — 2064s.

1. *Бондарко А.В.* Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л. : Наука, 1990. — 264 с.
2. *Горбач Ф.Г.* Основные средства выражения уменьшительности во французском языке: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.05 «романские языки» / Горбач Ф.Г. — К., 1954. — 14 с.
3. *Домбровський Р.О.* Семантика і продуктивність демінутивного суфікса -ellu- в пізній латині. / Р.О. Домбровський // Іноземна філологія. — Вип.95. Питання класичної філології. — Львів: Вища школа, 1989. — № 21. — С. 7–12.
4. *Клименко Н.Ф.* Категорія демінутивності в ад'єктивах східнослов'янських та новогрецької мов // Демінутиви в славянських мовах: форма і роль. — Марибор, Будапешт, Канзас, Прага, 2015. — С. 170–183.
5. *Матезиус В.* О потенциальности языковых явлений // Избранные труды по языкознанию. — М. : УРСС, 2003. — 230 с.
6. *Родніна Л.О.* Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 57–117.
7. *Руда Н.В.* Демінутивна десемантизація : причини і функції (на матеріалі української, латинської та англійської мов) // Мовні і концептуальні картини світу. — Вип. 55, ч. 2. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. — С. 257–261.
8. *Симоненко Л.О.* Формування української біологічної термінології. — К. : Наук. думка, 1991. — 151 с.
9. *Статеева В.И.* Дедеминутивизация в украинском языке: автореф. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец.10.02.02. «Украинский язык» / Статеева В.И. — Ужгород, 1982. — 19 с.
10. *Томижина Г.Я.* Нивеляция уменьшительности у существительных, образованных при помощи суффиксов субъективной оценки / Г.Я. Томижина // Тези доповідей та повідомлень міжвузівської наукової конференції з питань східнослов'янського іменного словотвору. — К. : Наук. думка, 1974. — С. 97.

Статтю отримано 31.01.2017

Nina Klymenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DIMINUTIVES OF BIOLOGICAL TERM SYSTEM IN MODERN UKRAINIAN

The article is aimed at studying of the category of diminutivity from functional and semantic perspective, which enables to trace not only its correlation with other categories, ex. augmentativity, graduality, but also the structure of the category itself, its doublefold nature: orientation towards the meaning of diminution (ascertain of the small size of an object, little realization of quality) and on accompanying component of the meaning — feature of a favourite object without displaying its size: голівонька, бабуся, татусь.

Biological terminological system amongst others is remarkable due to the large amount of noun terms with diminutive-hypocoristic suffixes -ок, -ик, -ець, -ц(е), -к(о): віночок, тичинка, плодолистик, дихальце, тільце. The majority of them lack diminutive-hypocoristic meaning and only state tiny size, which is connected with constant expansion of objects of its investigation, understanding of something which was earlier thought of as indivisible, which is becoming complex, small object, which is getting even smaller. It becomes important to study how a new stratification of word stock takes place, mainly of noun origin, the role in it of proper word building devices, borrowings and translation loan words.

It has been established that word-building potential of diminutives is limited. Three-stage diminution of an object is possible by means of suffixation: зерно-зерня-зерняточко. For the

majority of diminutives it remains potential and exhausts at the first or second stages of formation. Forming diminutives by means of compounding of only proper components is also not productive. Composition of borrowings is widespread in biological term system: біосома, макросома, сферосома, хромосома та т.ін. The role of semantic word formation of diminutive biological noun-terms becomes clear. Names of everyday objects become designations of terms which relate to flora and fauna, and terms, in their turn, are used in everyday speech. On the one hand, there exist віночок, вусик, тичинка, шапинка, on the other hand — бактерія, вірус, епідемія, інфекція, інсулін.

The world of cells, tissues, corpuscles, nuclei and karyosomes visible with the help of modern microscope appears as a collection of terms arranged in Biology according to certain relations in the organism and its organs. It directly relates to the category of diminutivity, which in biological term system is further undergoing the process of desemantisation and is transforming to express meanings within the scope of relations of 'a part to the whole'. It is stimulated by semantic word-formation, term formation and specialization of meanings.

Keywords: *diminutivity, diminutive desemantisation, semantic word –formation, family of words, composite formation, family of nominations, term formation, specialization of meanings.*

УДК 81'282.8+811.161.1-2

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ І ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

У статті проаналізовано низку проблем, які постають перед українською лінгвістикою у зв'язку із набуттям Україною незалежності і відповідною зміною поглядів на проблеми бі- та полілінгвізму, зокрема на проблему взаємодії української та російської мов, мовної політики тощо. Зазначено, що в середині ХХ ст. порівняльні дослідження української та російської мов переважно були зосереджені на пошуку загальних рис, хоча практичні дослідники і тоді зауважували, що кожна зі споріднених мов має свої особливості, які не завжди лежать на поверхні того чи іншого явища. Підкреслено, що утвердження української мови як державної має відбуватися в умовах не лише належного юридичного, але й відповідного лінгвістичного забезпечення цього процесу, для чого мають бути застосовані спеціальні методики навчання української мови в умовах масового переходу зі спілкування і мислення російською мовою. Для цього необхідні глибокі контрастивні дослідження контактних мов, створення словників контрастивної лексики, зокрема словників семантичних асиметризмів, які ілюструють розбіжність семантичної структури багатозначних слів споріднених мов, удосконалення тлумачних і перекладних словників, розширення реєстрів спеціальних словників за рахунок одиниць, що ілюструють питомі граматичні властивості української мови.

Ключові слова: порівняльне дослідження, українська мова, російська мова, лексикографія, семантична структура слова, інтерференція.

Українська соціолінгвістика почала розвиватися в 60-і рр. ХХ ст., розглядаючи питання мовної політики, мовного будівництва, зв'язку мови з ідеологією і культурою, двомовністю і багатомовністю, проте цей розвиток здійснювався винятково в руслі тодішньої ідеології, яка проголосила курс на зближення націй і поступове стирання національних відмінностей, зокрема й мовних [2]. Відповідно і порівняльні

© С.О. СОКОЛОВА, 2017

дослідження переважно були орієнтовані на пошук загальних, а не відмінних рис у зіставлюваних мовах. І це попри те, що зіставлення української та російської мов (поруч з іншими слов'янськими), наявне ще в працях О.О. Потебні, не було спрямоване на пошук лише спільних рис, хоча й не мало системного характеру. У «Записках з російської граматики» [6] вчений здебільшого наводить приклади з російської, української, сербської та інших слов'янських мов на підтвердження певних граматичних закономірностей, наприклад використання видо-часових форм дієслова у нестандартних функціях [6: 120 і наст.], принагідно фіксуючи тонкі семантико-стилістичні особливості кожної з мов у цій сфері. Зокрема, щодо форм майбутнього часу він зазначає: «Влучність, або, точніше, вірність звичаям мови в розглянутих висловлюваннях полягає зовсім не в тому, що значення майбутнього часу в них втрачається, а навпаки, в тому, що звичайність дії позначена майбутнім доконаним» [6: 125]. Специфіку української мови у цій ділянці О.О. Потебня вбачає в тому, що в ній «не всі відтинки зворотів згаданого типу однаково звичні» [Там само].

У радянський період російська мова функціонувала у виняткових умовах як мова міжнаціонального спілкування, яку всі мали знати і правильно нею користуватися, а рівень володіння національними мовами був уже вторинним, тому не викликає здивування уривок з передмови до видання того часу з порівняльного дослідження східнослов'янських мов: «Вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування поставило важливі завдання оволодіння лексичними, фонологічними, граматичними і стилістичними нормами російської літературної мови в близькоспорідненому мовному оточенні, підвищення культури української і білоруської мови, подолання інтерференції» [7: 3], тобто потреба у засвоєнні норм російської мови поставлена на перше місце. Це була типова фраза в передмові, яку не можна було тоді не написати, проте вже у вступному розділі тієї самої монографії вказано на труднощі порівняльного вивчення близькоспоріднених мов, які «полягають не стільки в тому, що, крім загальних рис, кожна з мов має і свої специфічні риси, скільки в тому, що **ці особливості не завжди перебувають на поверхні того чи того явища, не завжди легко вичленовуються з загального для близькоспоріднених мов фонду, і нерідко виявити цю специфіку вдається лише шляхом ретельного лінгвістичного аналізу, здійснюваного часом із залученням даних з історії мов, діалектології або інших джерел**» [7: 11 — *виділення наше* — С.С.]. І в багатьох наступних статтях цієї монографії здійснено ретельний лінгвістичний аналіз з метою виявлення специфіки мов на різних рівнях: лексико-фразеологічному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному — з виходом на стилістику. Наприклад, М.М. Пилинський вказував на семантико-стилістичну специфіку суфіксів української та російської мов, О.М. Соколов — на особливості вираження родів дієслівної дії, В.М. Бріцин — на своєрідність атрибутивних синтаксичних конструкцій та ін. Такий підхід був характерний для більшості робіт того часу, а спеціальне підкреслення диференційних ознак виключалося а priori.

І граматика, і словники української мови на той час мали створюватися за зразками граматик і словників російської мови, що також отримувало соціолінгвістичне пояснення: «Виробнича та ін. термінологія в українській та білоруській мовах у значній своїй частині створюється під впливом російської мови, що є **основним джерелом формування загального лексичного фонду мов народів Радянського Союзу**» [7: 15 — *виділення наше* — С.С.]. Це призвело до того, що тепер ми маємо певні особливості українських словників, граматик і теоретичних праць, що відображають соціальні процеси попереднього періоду і вимагають відповідної корекції. Крім проблеми власне лексичного наповнення словників, які відображали, зокрема, й ідеологічну лексику того часу, дуже важливою є й проблема концептуальних засад відображення у словнику специфіки граматичної системи української мови.

У російській мові, як відомо, активний дієприкметник є регулярною дієслівною формою і, як і решта атрибутивних форм, входить до дієслівної парадигми [10 I: 664], позначає дію, здійснювану тим предметом, який називає означуваний іменник, і може бути досить легко утворений практично від будь-якого дієслова — як перехідного, так і неперехідного [10 I: 665]. Це не залежить від того, як він потлумачений у теоретичних граматиках — як форма дієслова, як окрема гібридна частина мови чи як різновид прикметника [1: 324; 3: 146]. Саме з цим пов'язана традиція не відображати дієприкметники (як і дієприслівники) в реєстровій частині російських загальномовних тлумачних і перекладних словників, проте активно використовувати їх як ілюстративний матеріал. Яскравою особливістю російського дієприкметника, зокрема й активного, є його властивість утворювати дієприкметниковий зворот і позначати дію або стан, супутні дії або стану, що його називає присудок, виконуючи роль відокремленого означення [10 II: 181]. Пор.: ПЕРЕНОСИТЬ І (2) (с отриц. «не»: не переносить) 'очень не любит, не выносит' *Сестра в белом больничном халате принесла ему на блюде манную кашу. Отец, не переносивший никаких каш, кроме гречневой, с отвращением пододвинул к себе блюде* (В. Андреев, Детство) (МАС III: 82). Водночас, російські дієприкметники можуть розвивати ад'єктивні значення, які «представляють дію як ознаку, властивість, у її абстрагуванні від часової зв'язаності» [10 I: 666], тобто значення, притаманні віддієслівним прикметникам.

В українській граматичній традиції ставлення до активних дієприкметників змінювалося. Зокрема, перша українська академічна граматика (автор розділу В.М. Русанівський) [14: 408–409] загалом не заперечує наявності в українській мові активних дієприкметників, що відповідає тогочасній ідеологічній настанові максимальної подібності граматичної системи української мови до російської, у ній також зазначено, що дієприкметникові властива категорія перехідності/неперехідності. Проте, у цій самій граматиці кількома рядками нижче зауважено, що «активні дієприкметники, що утворюються від перехідних дієслів, завжди втрачають ознаку перехідності: вони відповідають дієсловам, які вживаються в неперехідному значенні» [14: 409–411], тобто фактично заперечено наяв-

ність у них категорії перехідності, що само по собі зближує їх з прикметниками. До того ж у граматиці зазначено, що «форми активних дієприкметників теперішнього часу можливі далеко не від усіх дієслів» [14: 410].

В українському тлумачному словнику, ілюстративний матеріал для якого дібраний з оригінальних першоджерел (переважно української класичної художньої літератури), прикладів із активними дієприкметниками майже немає, незважаючи на подібність відповідних тлумачень до російського словника: ПЕРЕНОСИТИ, недок., ПЕРЕНЕСТИ, док. (7 а) тільки недок., з запереч. не. Не терпіти, дуже не любити кого-, чого-небудь. *Катря кинула оком по хаті, побачила насупленого батька, грізну матір, саму не свою Соломію. Он що. Вони, виходить, навіть духу ковалівського не можуть переносити* (Василь Кучер); *Графиня не переносить ладану, і тому піп поклав у кадильницю якоїсь пахучої смоли* (Олесь Донченко) (СУМ VI: 236).

У сучасних теоретичних граматиках, услід за дослідниками 20-х років ХХ ст., праці яких були заборонені за радянських часів (О. Курило та ін.), проголошено, що «в українській мові не вживані так звані активні дієприкметники теперішнього часу» [3: 147], їх рекомендовано замінювати, передусім прикметниками із суфіксами **-н/-івн-**, **-льн-**, **-уч-**, складними іменниками, іменниками із суфіксами **-ач**, **-ник/-льник**, **-ар**, **-янин** та ін. [4: 10]. Мовознавці зауважують, що найважче відмовитися від одиниць у формі активного дієприкметника саме в термінології, адже вони стисло і точно передають ознаку предмета за виконуваною ним дією [4: 3], не відмовляються від них повністю й письменники [5: 62]. У таблиці 1 наведено приклади найпоширеніших способів перекладу українською мовою одиниць, які в російській мові мають форму активного дієприкметника, але виконують різні функції — предикативної ознаки (дієприкметник), ознаки за виконуваною функцією, ознаки за подібністю до дії (віддієслівні прикметники) або особи за виконуваною дією (іменник).

У науково-технічній термінології транспозити дієприкметників — віддієприкметникові прикметники й іменники нерідко виступають або в ролі самостійних термінів (іменники), або компонентів складених термінів (прикметники) і відповідно їх вводять до реєстрів спеціальних словників (тлумачних і перекладних). Наприклад, у реєстровій частині російсько-німецького медичного словника (РНС) ми відібрали одиниці у формі активного дієприкметника на позначення жінки за кількістю пологів, для характеристик болю, характеристик речовин, для називання (характеристик) засобів медичного (біологічного) призначення тощо, загалом 49 одиниць. У кількох російсько-українських словниках відповідного (медико-біологічного) профілю та загальномовних (Литв.; Никон.; Присяж.; РУС 1; РУС 2; РУСНТ; Усат.; Черв.) перекладено від 11 до 52 термінів і терміноелементів цієї тематичної групи, а загалом за різними джерелами виявлено 75 російських дієприкметників цієї тематичної групи, що потребують українського відповідника¹.

¹ Це питання докладно проаналізовано у нашій статті [12].

Таблиця 1. Зразки перекладу українською мовою одиниць, що мають у російській мові форму активного дієприкметника

Частина мови	Російська мова	Українська мова
Дієприкметник	Ведущий: <i>Так, практически полностью обновлена дорога, ведущая в Джейрахский район («Эксперт» — НКРЯ)</i>	Що веде: <i>Шурф, що веде до копанки, старанно закріплено товстими колодами («Український тиждень» — Mova info)</i>
	Режущий: <i>Наверно, этот режущий глаза синий огонь и был мечом Маниту, который милосердно прятала в себе черная вата космоса (Виктор Пелевин — НКРЯ)</i>	Що ріже: <i>стаття стерильною, чистою й незворушною, як цей білий кахель, що ріже очі в електричному світлі (Оксана Забужко — Mova info)</i>
Віддієслівний прикметник	Режущий: <i>при такой обработке режущий инструмент ослабляет прочность детали (подрезаются волокна) («Вестник авиации и космонавтики» — НКРЯ)</i>	Різальний — ‘що ріже, призначений для різання’: <i>Тут, між друкарською машиною та різальним верстатом, було самотньо (Володимир Дрозд — Mova info)</i>
	Режущий: <i>За неделю, может быть, пройдет постоянная режущая боль в сердце (Е.С. Гинзбург — НКРЯ)</i>	Ріжучий — ‘що наче ріже’: <i>Доктор Рудольф хоче підвестися, але чує в коліні такий ріжучий біль, що мимоволі скрикує й присідає до землі (Володимир Винниченко — Mova info)</i>
	Ведущий (ученый, роль, предприятие): <i>Здесь работает один из ведущих теоретиков в области химии полимеров («Известия» — НКРЯ)</i>	Провідний — ‘головний’: <i>її долею поцікавилися журналісти одного з провідних телевізійних каналів («Дзеркало тижня» — Mova info)</i>
Іменник	Ведущий (передачи): <i>Мы еще в Тверской суд предоставили видеозапись сюжета из программы «Намедни», полученную из рук ведущего Леонида Парфенова («Завтра» — НКРЯ)</i>	Ведучий — ‘особа, яка веде передачу’: <i>Популярність ведучих і їхніх програм серед звичайних громадян виросла до такої межі, що призвела до певного парадокса («Українська правда» — Mova info)</i>
	Нападающий: <i>Большинство нападающих на автомобиль происходят там, где это выгодно нападающему, а не вам («Солдат удачи» — НКРЯ)</i>	Нападник: <i>З одного із нападників мені вдалося зірвати маску («Дзеркало тижня» — Mova info)</i>

Українська радянська лексикографічна практика була орієнтована передусім на російськомовні зразки, тому в реєстрах російсько-українських загальнономовних словників того періоду транспозитів дієприкметників дуже мало, а в спеціальних словниках їхні переклади здебільшого наведені у формі, що максимально відповідає російській. У фундаментальному дослідженні «Порівняльна граматики російської та української мов» [13] — фактично єдиній спробі системного зіставлення мов — питання активних дієприслівників та їхніх транспозитів не розглянуто зо-

всім — ані в зв'язку зі словотвором, ані в зв'язку з формоутворенням, можливо, через те, що вихідною мовою дослідження є саме російська.

Новий чотири томний Російсько-український словник (РУС 2) частково заповнює цей недолік, оскільки в ньому подано значно більше таких одиниць з адекватнішим перекладом порівняно з попереднім три томним словником (РУС 1): 53 одиниці із зазначеної семантичної групи, ще 5 складних слів можна вивести зі складників, лише 15,5 % одиниць, використаних для перекладу, мають форму активного дієприкметника порівняно з 42,5 % у РУС 1 і понад 50 % в окремих фахових словниках. Проте він не мусить охопити всю термінологічну лексику, тому вдосконалення в цьому плані термінологічних словників — найважливіше завдання сучасної україністики, реалізація якого може посприяти зміцненню питомих рис у граматичній системі української літературної мови.

Українські мовознавці регулярно розглядають у порівняльному аспекті окремі фрагменти систем української та російської мов (зокрема й проблему активних дієприкметників), особливо це стосується тих фрагментів лексичної і граматичної систем української мови, погляди на які змінилися з моменту проголошення незалежності України (зміна лексичних уподобань, погляд на форми пасивного стану, активність словотвірних моделей, відмінкових форм та ін.). Однак в українських дисертаційних дослідженнях, присвячених різним рівням мови, саме порівняльний аспект не є основним, а інтегральні і диференційні ознаки мов наведені здебільшого лише як такі, що доповнюють основне дослідження. Зовнішня причина цього полягає в тому, що в Україні перелік спеціальностей, за якими можна захищати дисертацію, не передбачає можливості підготовки кваліфікаційної роботи на матеріалі зіставлення двох (і навіть більше) близькоспоріднених мов. Спеціальність «типологічне і порівняльне мовознавство» передбачає залучення хоча б однієї неспорідненої мови, що далеко не завжди йде на користь близькоспорідненому порівнянню, оскільки автоматично підкреслює схожість споріднених на тлі яскравішої відмінності неспоріднених. Водночас саме такі дисертації досить активно захищають у Російській Федерації (передусім з порівняльної лексикології та когнітивної лінгвістики на матеріалі доступних словників [8; 11; 15], рідше — на граматичному матеріалі [9]). Враховуючи згадані вже недоліки наявних українських словників і відсутність загальнодоступного достатньо об'ємного корпусу української мови², ці дослідження не можуть цілком адекватно відобразити реальну ситуацію. Необхідна активізація контрастивних досліджень із залученням сучасного текстового українського матеріалу за безпосередньої участі дослідників — активних носіїв української мови, які перебувають у відповідному мовному середовищі. Можливо, для цього необхідні відповідні зміни в правилах захисту дисертацій, які б дозволили українським дослідникам

² Підкреслюємо: достатньо об'ємного і загальнодоступного, бо є корпус Mova info (<http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>), інші локальні корпуси.

захищати дисертацію, виконану на матеріалі зіставлення споріднених мов (наприклад, української та інших слов'янських). Одним з аспектів контрастивного дослідження може стати створення словників міжмовних семантичних асиметризмів, у яких були б відображені багатозначні лексичні одиниці, що мають різну семантичну структуру в досліджуваних мовах. Такі словники будуть корисними і як джерело матеріалу для порівняльного дослідження мов, зокрема у зв'язку з проблемою специфіки мовної картини світу, і як практичний посібник із запобігання міжмовної інтерференції.

Вплив словників російської мови на українську лексикографічну практику проявився не тільки в особливостях реєстру, а й у структурі словникових статей, які нерідко спиралися на семантичну структуру слова, якою її бачили російські лексикографи. Особливо це помітно в дієсловах, що мають розвинену багатозначність (табл. 2).

Таблиця 2. Порівняння семантичної структури дієслів рос. *относит* / *отнести* і укр. *відносити* / *віднести*³

Російська мова (МАС)	Значення	Українська мова (СУМ)
Относит / отнести		Відносити / віднести
(1) <i>И Стамати мальчику молвил: — Отнеси ты Елене эту сливу От моей племянницы в подарок</i> (А. Пушкин)	‘Несучи кого-, що-н., доставляти кудись або кому-небудь’	(1) <i>Я щодня пишу і щодня сам одношу листи в поштову скриньку</i> (М. Коцюбинський)
<i>*И был какой-то час, когда Соня ушла на соседнюю дачу отнести посуду, а он был наверху, в мансарде</i> (Юрий Трифонов — НКРЯ)	‘Повертати, віддати комусь що-н. позичене, тимчасово взяте’	(2) — <i>Добридень вам, Мотре! А куди йдете? .. — До куми! Відношу борщ, що позичала</i> (М. Коцюбинський)
(2) <i>[Матрос] помог ей сойти, а я перехватил чемодан, отнес его подальше</i> (Казаков, Осень в дубовых лесах)	‘Перенести на яку-н. відстань від чого-н.’	<i>*Фатма довго відносила її подаль, аж до огорожі, поки, нарешті, закінчила роботу ...</i> (Станіслав Тельнюк — Mova info)
(2 а) — <i>Вчера левый фланг наш был вот там, в Шевардине <...>; а теперь мы отнесли назад левое крыло</i> (Л. Толстой, Война и мир)	‘Розташувати(будівлю, укріплення та ін.) на новому місці, подалі від чого-н.; пересунути, перемістити’	переносити / перенести , мног. попереносити (РУС-2)

³ У разі збігу значень в українській і російській мовах вони наведені за СУМ із відповідними прикладами зі словників, значення, відсутні в СУМ, наведені за МАС в українському перекладі. Незафіксовані у словниках, але можливі вживання проілюстровані прикладами з відповідних корпусів і позначені зірочкою (*). Відсутнє в обох тлумачних словниках значення наведене за РУС-2.

Продовження табл. 2.

Російська мова (МАС)	Значення	Українська мова (СУМ)
Относить / отнести		Відносити / віднести
(2 б) <i>Александр Данилович согнул руку коромыслом до правого уха, снял шляпу и, трижды отнеся ее вбок, крикнул: — Виват!</i> (А.Н. Толстой, Петр Первый)	‘Відвести убік, відсторонити від себе’	відстороняти / відсторонити, відставляти / відставити (РУС-2)
(3) — <i>Мы найдем дрефтер, его не могло далеко отнести!</i> (Чаковский, У нас уже утро)	‘Захоплюючи щось своїм рухом, течією, перемішати вбік від чогось (про вітер, воду тощо)’	(3) <i>Вітер подихав проти неї і геть односив назад Катрин нестямний лемент</i> (Панас Мирний)
(4) <i>[Беиметев] никаким образом не мог быть отнесен по своей наружности к красивым и статным мужчинам</i> (Писемский, Тюфяк)	‘Зараховувати кого-, що-н. до якогось розряду, групи’	(4) <i>Чи можна до народної творчості віднести твори тої чи іншої людини, які не мають достатньо високої художньої цінності?</i> (Вітчизна); зараховувати / зарахувати, зачислити / зачислити, відносити / віднести (не реком. — РУС-2) <i>Даремно ви зараховуєте його до убитих</i> (О. Довженко);
(4 б) <i>Борис осторожно улыбнулся так, что его улыбка могла быть отнесена к насмешке или к одобрению шутки</i> (Л. Толстой, Война и мир)	‘Пов’язувати з ким-, чим-н.’	(4) <i>Ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи</i> (М. Коцюбинський)
Прикладів не знайдено	‘Звертати слово, мову, гнів та ін.’ (РУС-2)	звертати / звернути, спрямовувати / спрямувати (РУС-2)
(4 а) <i>Отнести рукопись к 15 веку. Лет за двадцать до того времени, к которому мы отнесли начало нашего рассказа, уже существовал на том месте большой дорожный постоялый двор</i> (Тургенев, Постоялый двор)	‘Пов’язувати з певним періодом часу’	(4 а) <i>відносити пам’ятку до XIV ст.</i> (СУМ); відносити / віднести (не реком.); зараховувати / зарахувати, зачислити / зачислити (РУС-2)
(5) <i>Открытие школы-десятилетки было отнесено на вторую очередь</i> (Паустовский, Рождение моря)	‘Перенести, призначити на пізніший час, термін’	переносити / перенести, мног. переносити (РУС-2)
(6) <i>Прост. Много уже показал [рыцарь] боярской богатырской удали: двух запорожцев разрубил надвое. <...> многим отнес головы и руки</i> (Гоголь, Тарас Бульба)	‘Ураз відрубати; знести’	відрубувати / відрубати, мног. повідрубувати; відтинати / відтяти, мног. повідтинати

Порівняння семантичної структури укр. *відносити / віднести* та рос. *относить / отнести*, здійснене за тлумачними словниками, свідчить, що українська словникова стаття була укладена за явного впливу російської, оскільки до значення 4 наведений приклад з творів М. Коцюбинського,

який ілюструє лише певний відтінок цього значення ‘пов’язувати з ким-, чим-небудь’, що в російському словнику відповідає відтінку 4 б. Інший приклад взято з радянського підручника. Відтінок 4 а в обох словниках проілюстрований подібними змодельованими прикладами, що також свідчить про вплив російського словника на українського укладача. Тоді як цілком природне українське вживання ілюструє приклад з дієсловом *зараховувати*. Водночас в українському тлумачному словнику відсутні значення, які зовсім не підтверджені мовним матеріалом, вони абсолютно адекватно представлені в перекладному словнику.

У практичному слововживанні в умовах масової двомовності це проявляється ще сильніше під впливом інтерференції і посилюється ще більше з розширенням функцій української мови, з появою автоматичного перекладу тощо. Далі наведено лише окремі приклади, коли лексико-семантичним варіантам російського слова в українській мові відповідають різні слова, що нерідко стає джерелом помилкового слововживання в українському мовленні (табл. 3).

Таблиця 3. Переклад лексико-семантичних варіантів російського слова різними українськими словами

Російська мова	Українська мова
Вытекать / вытечь: <i>В центре дна кастрюли имеется маленькое отверстие, через которое вода полностью вытекает из кастрюли за три дня в теплой комнате</i> (Сборник задач по физике — НКРЯ)	Витікати / витікати: <i>Та коли слуги спустилися в підвал, то почули дзюркіт вина, котре струмочком витікало з відкоркованої бочки</i> (Юрій Винничук — Mova info)
Вытекать (о следствии), перен.: <i>Это не было ни подражанием Пушкину, ни заимствованием у Пушкина, а вытекало из реальных обстоятельств места и времени</i> (Юрий Давыдов — НКРЯ)	Бути наслідком: <i>Голод, кажуть, також, є наслідком перенаселення</i> (Галина Пагутяк — Mova info)
Касаться — коснуться: <i>На сколько повысится уровень жидкости в сосуде, если в него поместить тело массой M, которое, плавая, не касается дна сосуда?</i> (Сборник задач по физике — НКРЯ)	Торкатися — торкнутися: <i>Сергій навіть не торкався диска, аж доки не закінчився весь технологічний цикл</i> (Микола Дашків — Mova info)
Касаться — коснуться (‘иметь отношение’): <i>Ряд предложений касается развития региональной инфраструктуры международных транспортных коридоров</i> («Дипломатический вестник» — НКРЯ)	Стосуватися: <i>Це в першу чергу стосується тих суфіксів, що виражають значення збільшеності</i> (Studia Linguistica — Mova info)
Касаться — коснуться (какого-л. вопроса): <i>Они не касаются стратегических задач, — подчеркнул министр</i> («Время МН» — НКРЯ)	Зачіпати: <i>Зміни зачіпають усі сфери суспільного життя</i> (Віче» — Mova info)
Отношение (‘пропорция’): <i>Это даёт возможность <...> определить отношение массы ядра к светимости и сравнить его с соответствующей величиной для внешних частей галактики</i> («Вестник РАН» — НКРЯ)	Відношення: <i>У такому випадку словотвірне значення — це семантичне відношення між похідною і твірною основою</i> («Українське мовознавство» — Mova info)

Російська мова	Українська мова
Отношение (к кому-, чему-л.): <i>Такое отношение к этим инфекциям не случайно и определяется <...> тем, что они могут вызывать тяжёлые осложнения</i> («Вопросы вирусологии» — НКРЯ)	Ставлення (до кого-, чого-н.): <i>Вона змінила ставлення до Яновського з боку різних літературних установ</i> (Микола Бажан — Mova info)
Отношения (между людьми): — <i>Как сложились ваши отношения с режиссёром Мишелем Гондри?</i> («Экран и сцена» — НКРЯ)	Стосунки : <i>Його пов'язують близькі стосунки з начальником міліції півострова</i> («Українська правда» — Mova info)
Представлять (кого-, що-л.): <i>Сегодня же мы представляем описание свадебного обряда старожил</i> («Народное творчество» — НКРЯ)	Представляти : <i>При вході кожного представляли високоповажними, знатними чи дорогими гостями</i> («Львівська газета» — Mova info)
Представлять (себе): <i>Тут вот какое дело, ...себе представлял, что... ну, это устроено одним образом, а оказалось, что оно устроено совершенно иначе</i> (Евгений Гришковец — НКРЯ)	Уявляти (бачити в уяві): <i>Уявляла, як би до цього поставились мама чи татко</i> (Олесь Гончар — Mova info)
Представлять (интерес): <i>Представляют интерес сравнительные оценки, которые выпускники дали перспективам трудоустройства в родном городе и в городе, куда собираются уехать</i> («Человек» — НКРЯ)	Бути цікавим : <i>Цікавим є і бачення щодо теми боротьби зі змінами клімату</i> («Українська правда» — Mova info)
Представлять (собой): <i>Информационно-поисковая система (ИПС) представляет собой сложную-человеко-машинную систему, хранящую информацию и проводящую ее поиск по запросам пользователей</i> («Информационные технологии», 2004)	Являти з себе, бути : <i>У зв'язку з цим неповороткість нашої державної машини являє собою досить серйозну проблему</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)
Расхождение ('отличие'): <i>Как минимум мы имеем расхождение между словами Матвея и Гоши</i> (Вера Белоусова — НКРЯ)	Розбіжність : <i>Яка розбіжність між людським серцем і матеріальними спроможностями!</i> (Іван Багрянний — Mova info)
Расхождение (процесс): <i>Их более тщательное исследование может подказать детали и более точные маршруты расхождения в стороны гигантских частей земной поверхности</i> («Зеркало мира» — НКРЯ)	Розходження : <i>Під час рентгенологічних досліджень виявляють розходження швів черепа</i> (Наукові тексти — Mova info)
Состоять (из): <i>В Старе Мясте есть улочка, состоящая из одних ступенек — Каменные Сходки</i> («Даша» — НКРЯ)	Складатися (з): <i>Спільнота може складатися тільки з людей, які свідомі своєї ідентичності</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)
Состоять (в организации): <i>Ныне работает адвокатом, состоит в Московской областной коллегии адвокатов</i> («Завтра» — НКРЯ)	Бути членом : <i>Близько року ти був членом партії Народний Союз «Наша Україна»</i> («Високий замок» — Mova info)
Состоять (в чем-л. — 'являться сутью'): <i>Основной недостаток, который им предстоит преодолеть, состоит в несовершенстве производственного процесса</i> («Computer-world» — НКРЯ)	Полягати : <i>У цьому й полягає призначення школи — навчити дітей духовної культури</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)
Состоять (в отношениях): <i>Если ты убедишь себя, что не состоишь с этим человеком в официальном браке, начнешь проще относиться к мелким недоразумениям</i> («Даша» — НКРЯ)	Перебувати : <i>50 % + 1 акція АЕК «Київенерго» належать державі і перебувають в управлінні КМДА</i> («Дзеркало тижня» — Mova info)

Наведені лише поодинокі приклади свідчать про системні відмінності у лексичному складі української і російської мов не лише на рівні форми вираження, але й на рівні способів категоризації дійсності. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба не тільки контрастивного опису лексики контактних мов (з обов'язковим урахуванням її багатозначності, що дасть матеріал для спостереження над національними особливостями ментальності)⁴, але й її відображення в спеціальних довідкових виданнях (передусім російсько-українських — для запобігання семантичної інтерференції).

Суржик як змішування української та російської мов прийнято вважати безумовно негативним явищем. На тлі посиленого інтересу до нього з боку зарубіжних дослідників, для яких і українська, і російська мови є вивченими, і появи публікацій, в яких суржик розглядають як свого роду систему, необхідне глибше його вивчення українськими лінгвістами з урахуванням територіальних (зокрема діалектних) і соціальних особливостей його носіїв, а також спрямованості інтерферентних впливів (українсько-російський і російсько-український суржик).

Отже, утвердження української мови як державної має відбуватися в умовах не лише належного юридичного, але й відповідного лінгвістичного забезпечення цього процесу, для чого мають бути застосовані спеціальні методики навчання української мови саме в умовах масового переходу зі спілкування і мислення російською мовою. Для цього необхідні глибокі контрастивні дослідження контактних мов, створення словників контрастивної лексики, вдосконалення тлумачних і перекладних словників — як загальномовних, так і фахових — розширення реєстрів спеціальних словників за рахунок одиниць, що ілюструють питомі граматичні властивості української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Литв. — *Литвиненко Н.П.* Тлумачний словник медичних термінів: Російською, латинською та українською мовами: для лікарів, науковців, студ. мед. навч. закл. / Н.П. Литвиненко, Н.В. Місник — К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2010. — 848 с.
- Никон. — Русско-английско-украинский медицинский словарь / [Е.И. Шапкин, В.В. Никонов, В.Е. Шапкин] / под ред. проф. В.В. Никонова. — Харьков: Консум, 1998. — 640 с.
- НКРЯ — Национальный корпус русского языка // <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>
- Присяж. — *Присяжнюк М.С.* Російсько-український медичний словник професійної мови фахівців з внутрішніх хвороб (із тлумаченням термінів) : 20000 слів / М.С. Присяжнюк — К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1995. — 502 с.
- РНС — *Болотина А.* Медицинский словарь (русско-немецкий и немецко-русский): Ок. 70000 терминов / А. Болотина — М. : РУССО, 1996. — 774 с.
- РУС 1 — Російсько-український словник в 3-х томах. Изд. 2-ге, вип. / І.К. Білодід (голова редколегії). — К. : Гол. ред. укр. рад. Енциклопедії, 1980-1981.

⁴ Наведені приклади ілюструють лише випадки, коли ЛСВ російського дієслова відповідають різні українські дієслова, але можливі й відношення протилежного характеру.

- РУС 2 — Російсько-український словник у чотирьох томах / П.Ю. Гриценко (голова редколегії). — К. : «Знання», 2011—2014.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина / за ред. Л.О. Симоненко. — К. : Наук. думка, 1996. — 660 с.
- СУМ — Словник української мови: в 11-ти томах / І.К. Білодід (голова редколегії). — К. : Наук. думка, 1970—1980.
- Усат. — *Усатенко О.К.* Російсько-український словник медичної термінології / О.К. Усатенко. — К. : Наук. думка, 1996. — 463 с.
- Черв. — *Червяк П.І.* Російсько-український медичний словник: (понад 30 000 термінів) / П.І. Червяк, М.П. Захараш. — К. : Генеза, 1997. — 617 с.
- Mova info — Mova info. Лінгвістичний портал // <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>

1. *Бабайцева В.В.* Явления переходности в грамматике русского языка / В.В. Бабайцева. — М. : Дрофа, 2000. — 639 с.
2. *Брицин В.М.* Соціолінгвістика / В.М. Брицин // Енциклопедія «Українська мова». — Вид. 3-тє, зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 654.
3. *Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. — 398 с.
4. *Городенська К.* Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи де-струкція словотвірних норм? / К.Г. Городенська // Українська мова. — 2013. — № 2. — С. 3—12.
5. *Кислюк Л.* Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація / Л.П. Кислюк // Українська мова. — 2012. — № 1. — С. 52—66.
6. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. Т. IV. Вып. II. Глагол / А.А. Потебня. — М. : Просвещение, 1977. — 406 с.
7. Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков / В.И. Кононенко (отв. редактор). — К. : Наук. думка, 1981. — 335 с.
8. *Проценкова Н.В.* Национальная специфика семантики слова в близкородственных языках : на материале имен существительных русского и украинского языков : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Н.В. Проценкова. — Благовещенск, 2008. — 270 с. // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/natsionalnaya-spetsifika-semantiki-slova-v-blizkorodstvennykh-yazykakh-na-materiale-imen-sus#ixzz4LRkJAyeb>
9. *Пчелинцева Е.Э.* От глагола к имени: аспектуальность в русских, украинских и польских именах действия : монография / Е.Э. Пчелинцева. — СПб. : Наука, 2016. — 368 с.
10. Русская грамматика / Н.Ю. Шведова (главный редактор). — М. : Наука, 1980. — Том. I. — 783 с.; Том II. — 709 с.
11. *Сабуркина Н.В.* Общее и специфическое в структуре языкового сознания славян : на материале русского, белорусского, украинского, болгарского языков : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Н.В. Сабуркина. — М., 2005. — 283 с. // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/obshchee-i-spetsificheskoe-v-strukture-yazykovogo-soznaniya-slavyan-na-materiale-russkogo-be#ixzz4LRpdzEG>
12. *Соколова С.О.* Вплив контактної мови: джерело помилок чи джерело збагачення? / С.О. Соколова // Українська мова. — 2016. — № 3. — С. 17—27.
13. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Г.Д. Басова, А.В. Качура, А.В. Кихно и др. ; отв. Ред. Н.Г. Озерова. — К. : Наук. думка, 2003. — 534 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. редакцією акад. АН УРСР І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. редакцією акад. АН УРСР І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
16. *Федорчук Е.В.* Межъязыковая омонимия и паронимия в близкородственных языках : на материале русского и украинского языков : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 /

Е.В. Федорчук. — М., 2011. — 256 с. // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mezhyazykovaya-omonimiya-i-paronimiya-v-blizkorodstvennykh-yazykakh-na-materiale-russkogo-i-#ixzz4LRjgc0ZO>

Статтю отримано 17.01.2017

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

COMPARATIVE STUDY OF UKRAINIAN AND RUSSIAN LANGUAGES AND PROBLEMS OF SOCIOLINGUISTICS

Ukrainian sociolinguistics started to develop in the 60-s of the 20-th century. At that time, comparative studies between Ukrainian and Russian were mainly focused on finding common and not distinctive features of compared languages. Russian language was placed in exceptional conditions as a language of inter-ethnic communication, which was be known and used by everybody whereas the level of national languages proficiency was secondary one. Both grammar and dictionaries of the Ukrainian language were to be composed following the sample of Russian language grammar and dictionaries. However, practical researchers noted that difficulties of comparative study of sister languages is not so math that the languages have common features and each of them has its own peculiar features, but these peculiar features are always on the surface of this or that phenomenon, they are not always easily distilled from lexicon common sister languages and quite often to disclose this peculiarity is possible only by careful linguistic study. Russian language active adverbial participle is a regular verb form and it can be formed from practically any verb. In register parts of Russian-Ukrainian nontechnical dictionaries hypostasis of adverbial participles is, practically, absent and in special dictionaries their translation as a rule are given in the form which as much as possible coincide with the Russian form. New Russian-Ukrainian dictionary in 4 volumes (2011-2014) partially compensates this gap, but it cannot cover all terminology. That is why improvement of dictionary of technical terms in this respect is most important task of contemporary Ukrainian Studies. It is necessary to promote contrastive research with bringing in up-to-date Ukrainian text material with participation of researches — native speakers who live in corresponding language environment. Probably it is necessary to make corresponding alterations in regulation for defending thesis.

Impact of dictionaries of Russian language on Ukrainian lexicography became evident not only in peculiarities of index but also in the structure of dictionary entries, which quite often were built on word semantic structure of a word, as seen by Russian lexicographers. This is particularly evident in verbs with developed polysemy. In practical language usage, in bilingual environment, it manifests itself even more under the influence of transfer and becomes even stronger with widening the functions of Ukrainian language.

Against a background of increased interest to Surchik from foreign researchers, for whom Ukrainian and Russian are languages well known, and with introduction of publications in wich Surchik is discussed as a sort of a system, it is necessary for Ukrainian linguists to make in depth-study with due regard to territorial (including dialectal) and societal properties of its native speakers as well as tendencies of interference impact (Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian Surchik).

Keywords: *comparative study, Ukrainian, Russian, lexicography, semantic structure of the word, interference.*

УДК 8128:801.612

Галина Кобирилка

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ АКЦЕНТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті звернено увагу на те, які праці можуть слугувати джерельною базою в з'ясуванні динаміки діалектної акцентної системи. Констатовано, що на початку ХХ ст. продовжували функціонувати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови.

На акцентному рівні проаналізовано «Граматику руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (Відень, 1914) та альманах «Хата» за редакцією П. Куліша (Петербургь, 1860), які відіграли важливу роль у кодифікації української мови. Формат статті не уможливило представити системний аналіз, тому проілюстровано найяскравіші акцентні характеристики, які виявлено в зазначених працях, та зіставлено їх із акцентною системою діалектного довкілля. Передумовою такого зіставного дослідження був аналіз діалектного мовлення на акцентному рівні¹. З'ясовано, що навіть побіжний огляд акцентуації, представлений у зазначених працях, свідчить про виразну орієнтацію авторів на мовне довкілля: у граматиці — південно-західне, в альманасі — південно-східне. Адже акцентні особливості, виявлені в зазначених джерелах, властиві і сучасним українським говіркам. Зроблено висновок: попри те, що метою аналізованих праць була кодифікація української мови, кожна з них віддзеркалює діалектне наголошення.

Ключові слова: наголос, парокситонне наголошення, говірка, діалектне довкілля.

Першоосною наукового аналізу є його джерело. Спираючись на конкретний матеріал, дослідник окреслює завдання, які передбачають вибір прийомів та методів дослідження. Повноту, достовірність матеріалу, його системний аналіз, ґрунтовні об'єктивні висновки забезпечують правильно дібрана джерельна база дослідження.

¹ Широ дякуємо О.П. Кумеді, О.М. Холодбон, Л.Я. Колеснік за надані записи діалектного мовлення зі Східного Полісся та Буковини.

Мета нашого дослідження — з'ясувати, які матеріали можуть слугувати джерельною базою у виявленні динамічних процесів діалектної акцентної системи; проаналізувати «Граматику української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера та альманаха «Хата» за редакцією П. Куліша на акцентному рівні; зіставити акцентну систему, представлену в зазначених працях, із діалектним довкіллям.

1. Джерелом синхронного аналізу діалектних систем, їхньої просторової варіативності, територіальної диференціації є свідчення діалектоносіїв: як відповіді на діалектологічні питальники, діалектні, а також фольклорні, художні тексти, у яких відображено діалектні риси і які відтворюють говірку, її мовленнєвий образ у реальному функціонуванні. Необхідність спиратися на діалектні тексти є самоочевидною, а тому діалектна текстографія має пріоритетне значення порівняно зі свідченнями, зібраними за програмами.

Сьогодні діалектний матеріал представлено:

— у лексикографічних (створено словники різних діалектних утворень, словники однієї говірки);

— лінгвогеографічних (зокрема в «Атласі української мови», регіональних атласах. Зауважимо, що окремі карти «Атласу української мови» ілюструють діалектні особливості наголошування слів та окремих іменникових і дієслівних форм. Наголошення зображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних і лексичних картах);

— текстографічних²;

— дескриптивних дослідженнях;

— в українському діалектному фонофонді, який створений у відділі діалектології Інституту української мови НАН України. У фонофонді представлено магнітофонні записи говірок з усього українського діалектного континууму — з 900 населених пунктів переважно з теренів України, а також з-поза України: Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови, Югославії. Чимало записів відтворюють мовлення діалектоносіїв, народжених у XIX ст. (найстарші інформатори 1874–1876 років народження);

— фольклорних матеріалах.

Для встановлення генези говірки, її мовних явищ, динамічних процесів, вияву архаїчних та інноваційних процесів використовують свідчення реконструйованої праслов'янської акцентної системи, а також свідчення писемних пам'яток.

В українському мовознавстві загальноновизнаним є те, що сучасна акцентна система української мови сформувалася в результаті історичного розвитку від праслов'янської через етапи староукраїнської акцентної системи до сьогодні. Для з'ясування динаміки сучасні акцентні типи розглядають як рефлексії праслов'янських акцентних парадигм (далі — а. п.):

² Інформацію про діалектні словники, лінгвогеографічні атласи, хрестоматії діалектних текстів див. на сайті Інституту української мови НАН України.

- баритонованої а. п. — з нерухомим наголосом (акутовою інтонацією) на корені;
- окситонованої а. п. — з нерухомим наголосом на закінченні;
- рухомої а. п. — з низхідною інтонацією на початковому складі слова в одних формах і кінцевим наголосом в інших формах [19: 4; 6: 89–96; 7: 7–8].

Походження і розвиток праслов'янських інтонацій, а. п., реконструкцію акцентуації різних морфологічних класів від пізньопраслов'янського періоду до сучасного стану української мови здійснив В.Г. Скляр-ренко, який для встановлення тенденцій наголошування використав свідчення інших сучасних слов'янських літературних мов, писемних пам'яток, діалектних матеріалів [16–22].

Однак докладно відтворити перебудову української просодичної системи неможливо через брак діалектних та писемних свідчень для давньоукраїнського періоду. Адже до XVI ст. в українських пам'ятках системно місця наголосу не позначали. За дослідженням І. Огієнка, у X–XI ст. надрядкових значків у найдавніших рукописах або не було зовсім, або було мало, оскільки «Костянтин (†867 р.) і Методій (†885 р.), виготовляючи церковні книжки, запровадили звичку не ставити в книжках наголосів. Зробили вони це так тому, що добре з практики знали, що різні слов'янські народи вимовляють богослужбові тексти по-своєму, неоднаково, а тому розставлення цих наголосів тільки плутало б вимову, бо Костянтин і Методій виготовляли книжки для всеслов'янського вжитку» [11: 30].

Найдавнішими акцентованими пам'ятками є:

- східнослов'янська пам'ятка — Чудівський Новий Завіт (1355 р.);
- українська — Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), проте значки в цій пам'ятці, окрім наголосу, позначають також початок чи кінець слова або і початок, і кінець слова, тому не завжди об'єктивно можна визначити місце словесного наголосу;
- український стародрук — «Апостол» (Львів, 1574) також є акцентованим, однак він є точною копією московського видання «Апостола» (1564);
- тому найдавнішою українською акцентованою пам'яткою є Острозька Біблія (1581 р.) [19: 4–5; 11: 37–44, 52–54].

Отже, простежити розвиток української акцентної системи можна тільки з кінця XVI ст., оскільки в цей час у книжках почали ставити наголос [1: 3]. У кінці XVI ст., на думку дослідників, і відбувається процес формування української акцентної системи [2: 41–52].

Водночас зауважимо, що в стародруках відображення мовних явищ загалом та акцентуації зокрема може залежати від мовного досвіду їхніх авторів та орієнтації на певні зразки і, безперечно, від історичного розвитку народу, ситуації, що склалася внаслідок політичних, економічних умов. Адже мова не може стояти осторонь суспільних явищ. В.В. Виноградов зазначав, що треба звертати увагу на залежність закономірностей історичного розвитку суспільства, народу, на взаємозв'язки розвитку мови і різних суспільних явищ [3: 27].

На розвій української мови, її структурних рівнів не могли не вплинути різноманітні заборони російського самодержавства. Саме тому заборона українського друкованого слова 1720 р. позначилася і на акцентній системі.

Як свідчать дослідження українських мовознавців І. Огієнка, І. Гальчука, С. Пономаренка, наголос у книжках, виданих у Російській імперії, відрізнявся від тих, які були опубліковані в Україні. Це стосується перевидань «Апостола» (Львів, 1574 р. — із наголосом московським; 1639 р. — із українським наголосом) [11; 15], Граматики М. Смотрицького 1619 р. і її московського видання 1648 р., а також творів Дмитра Туптала, Стефана Яворського [4].

І. Огієнко стверджував, що українці мали свою систему наголосу так само як і росіяни, болгари, серби та ін. і ця вимова відображена в церковних богослужбових текстах, саме тому московське наголошення у Львівському виданні «Апостола» (1574 р.) «різало вуха львів'янам» [11: 42]. «З найдавнішого часу в Українській Церкві богослужбові тексти все вимовлялися згідно зі своєю живою мовою, і така вимова позосталася аж досі серед православних українців на Буковині, Закарпатті та в Галичині» [14: 3]. Після приєднання української церкви до російської, з кінця XVIII ст., у богослужбових текстах розпочалося насильне запровадження російської церковної вимови. У XVIII–XIX ст. у богослужбових книжках повикидали живі українські наголоси, змушуючи вживати наголоси російські [14: 3, 12].

Зіставивши текст Літургії, І. Огієнко подає приклади слів з українським та російським наголосами. Наведемо декілька з них, пор.: укр. *боязнь, вечері, видимий, возлюбім, всього, всьому, глаголати, Господеві, даруй, даси, доброта, земний, ім'я, людський, од мене, моєго, моєму, милостивий, найде, невидимий, од нього, ненависть, новий, помолімся, пречесний, приносити, просім, самі себе, свого, своєму, у себе, сього, сьому, творець, твоего, твоєї, твоєму, у тебе, ученик, хвала, царствувати, царствуй, Царю, церквах, церквам, чесний* — рос. *боязнь, вечери, видимый, возлюбім, глаголати, Господеву, даруй, даси, доброта, земний, ім'я, людській, от мене* та ін. [14: 12–15].

Оскільки «книгодрукування українською мовою було припинено, отже, єдиного літературного нормативного наголосу в XIX ст. не існувало. На різних українських землях староукраїнська акцентна система отримала свій окремішній розвиток, і зорієнтуватися граматистові в цьому діалектному розмаїтті було непросто» [5: 34]. На початку XX ст. продовжували функціонувати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови, які виникли в XIX ст.

2. Загальноукраїнську літературну мову з виразною орієнтацією на її західноукраїнський варіант представляє «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, яка відіграла важливу роль у поєднанні західноукраїнського і східноукраїнського варіантів літературної мови в єдину загальноукраїнську літературну мову.

У свій час Грамматика С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера виконала важливу педагогічну функцію: вона була підручником для галицьких середніх шкіл. Праця побачила світ 1893 р., декілька разів її перевидавали (четверте

видання вийшло у Львові 1928 р.); складається зі вступу («введене»), чотирьох розділів («частей») і додатків. Особливості цього підручника з граматики української мови проаналізував І.Г. Матвіяс [9: 3–10], однак залишилося поза увагою запитання: «Як у граматиці відбито функціонування тогочасної акцентної системи?».

Автори Граматики приділили значну увагу наголосу як окремому структурному рівню. Про це свідчать такі факти:

— по-перше, у тексті Граматики послідовно проставлено наголос, що свідчить про розуміння ваги акценту в мовній системі й уможливорює дослідити наголос у парадигмі відмінювання та синтагматичних відношеннях;

— по-друге, наголосу як окремому структурному рівню присвячено окремий розділ, у якому подано загальну характеристику українського наголосу. Зокрема зазначено, що наголос в українській мові рухомий, може стояти на різних складах; звернено увагу на наголошування різних граматичних класів [ГраMATика: 9–11]. І хоча автори не вживають термін акцентний тип, яким активно сьогодні послуговуються акцентологи, але деякі акцентні типи, тенденції можна виділити, зокрема: в іменниках наголошувати суф. *-ин*, напр.: *Арабін* (69)³, *Болгарін* (36, 69), *Києвлянін* (36), *міщанин* (36), *Сербін* (69), *селянін* (36) (але *Русин* (36)); *-суф. -ок* у Р. відм. мн. іменників жін. р., напр.: *байок* (74), *бочок* (74), *булок* (74), *гадок* (74), *грушок* (74), *дівок* (74), *дійок* (74), *дірок* (74), *жінок* (74), *загадок* (74), *качок* (74), *книжок* (74), *книжочок* (74), *ковдер* (74), *коновок* (74), *лавок* (74), *ластівок* (74), *лусок* (74), *ляльок* (74), *писанок* (74), *подушок* (74), *півок* (74), *сорочок* (74), *трісок* (74), *хусток* (74), *ялівок* (74); вставні голосні *о, е* в іменниках жін. р., сер. р., напр.: *відьом* (від *відьма*), *огонь / огень*, *сестер* (від *сестра*), *сосон / сосен* (від *сосна*) (20); *ведер* (77), *вікон* (77), *волокон* (77), *зерен* (77), *крісел* (77), *ліжок* (77), *ребер* (77), *стебел* (77), *чисел* (77), *ячок* (77); у прикметниках, прислівниках вищого ступеня порівняння — суф. *-ійш*, напр.: *вигіднійшим* (15), *виразнійшим* (15), *докладнійше* (6) та ін.

Окрім аналізу наголошення різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників), проілюстровано й функційне навантаження словесного наголосу, характерне і для сучасної української літературної мови та її діалектів. Зокрема представлено розрізнення граматичних форм: а) Р. відм. одн. та Н. відм. мн., напр.: *води́* — *води*, *борони́* — *борони*; видових форм дієслова, напр.: *пізнаю́* — *пізнаю*; б) лексико-граматичних, напр.: *дорога́* — *дорога*, *мала́* — *мала*, *помочи́* — *помочи*; в) лексичних, напр.: *мука́* — *мука*, *плачу́* — *плачу* (10, 47, 50–51).

Очевидним і передбачуваним, на нашу думку, є те, що в Граматиці представлено і слова з варіантним наголошенням (у Граматиці такий наголос названо «не постійним»), бо автори намагалися поєднати західноукраїнський і східноукраїнський варіанти літературної мови, напр.: *буде́* і *буде*, *було́* і *було*, *весі́ле* і *весілля*, *Україна́* і *Україна*.

³ На с. 59–62 посилаємося на Граматику руської мови С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (Відень, 1914), зазначаючи в дужках номер відповідної сторінки.

Таку варіантність автори Граматики пояснюють просторовою розбіжністю в наголошуванні: «У деяких словах уживає ся як до околиці ріжний наголос: *вєрба* — *верба́*, *кажу́* — *кажу*, *несете́* — *несете*, *несемо́* — *несемо*, *несучи́* — *несучи*» [Там само: 10]. Попри те, що не вказано території функціонування зазначених акцентних типів, очевидним є те, що форми з парокситонним наголошенням характерні для південно-західного обширу, адже вони і сьогодні функціонують у мовленні вихідців із південно-західного наріччя, а форми з наголошеною флексією — південно-східному. Водночас зауважимо, що це був період кодифікації наголошення в українській мові і вибір того чи того акцентного типу супроводжувався хитанням наголосу, тому, на нашу думку, в аналізованій праці представлено ті самі граматичні форми з різним наголошенням. Про це свідчать такі приклади:

— дієслова 1 ос. одн.: із наголосом на закінченні *беру́* (99), *веду́* (13), *везу́* (97), *вєла́* (13), *жену́* (25, 99), *заплету́* (25), *замету́* (25), *люблю́* (18, 100), *ломлю́* (18), *несу́* (11, 97), *перу́* (99), *печу́* (97), *плєла́* (13, 19), *терплю́* (101), *хвалю́* (42, 94, 100); та з наголосом на основі *брєшу* (100), *во́жу* (17, 101), *во́зму* (23, 97), *зберу* (25), *зроблю* (135), *ка́жу* (27), *ку́плю* (18, 100), *ло́влю* (100), *ло́млю* (101), *ме́лю* (100), *но́шу* (101), *пи́шу* (99), *пі́ду* (32), *плє́шу* (100), *при́йду* (150), *про́шу* (17), *ска́жу* (32), *слу́жу* (101), *стру́жу* (16, 99), *суд́жу* (17), *тра́флю* (101), *ход́жу* (46, 101);

— прикметники: із наголосом на закінченні *давни́й* (58), *нови́й* (40), *пісни́й* (105), *тяжкий* (29); та з наголосом на основі *блізький* (40), *да́вний* (58), *зе́мний* *ле́гкий* (40), *пря́мий* — *пря́мого* (91), *широ́кий* (30);

— дієприкметники: із наголосом на суфіксові *-ен* замкнені (23), *ломле́ний* (18), *плаче́ний* (від *плати́ти*) (17), *пуще́ний* (17), *ране́ний* (17), *судже́ний* (17), *хвалє́ний* (17); та з наголосом на корені *змя́гчену* (24), *купле́ний* (18), *ло́влений* (18), *лю́блений* (18), *тра́флений* (18).

У Граматиці проілюстровано також і зміну місця словесного наголосу від зміни синтаксичних конструкцій, напр.: *види́ть мене́* — *іди́ від мене́*, *чека́й на Петра́* — *на Пе́тра*, *сьпіва́ють коляду́* — *на ко́ляду*, *з пя́того віку́* — *по́кивіку*, *добра́ ніч* — *добраніч*, *па́сти на зе́млю* — *кинути́ о́ землю*, *одного́ чолові́ка*, *ані́ одного́ чолові́ка* — *ні́ одного́ чолові́ка*, *найме́ньше* — *що найме́ньше*, *себе́* — *про себе́*, *собі́* — *по собі́* (14) та ін. Причиною такого наголошування автори вважають тісне поєднання слів із попереднім чи наступним словом, тобто конструкції з енклітиками та проклітиками, напр.: *ні́коли* — *коли́*, *по́ночи* — *но́чи*, *пона́йбільше* — *найбільше* (10).

Яскраво відображено в Граматиці функціонування парокситонного, пропарокситонного наголошення різних граматичних класів і їхніх форм, зокрема:

— іменники: Н. відм. одн. *азбу́ка* (45), *а́мь* (30, 32, 62), *а́нгел* (30, 63), *бо́язнь* (13), *ві́льха* (123), *вуйко́* (46), *галу́зе* (27), *голово́нька* (58), *Го́сподь* — *Го́споду* — *Го́споде́ви* (71), *жолу́де* (26), *зе́рно* (11), *значі́нє(я)* (10, 22, 25, 34), *зо́ря* (123), *звї́зда* (11), *гу́ба* (25), *до́чка* (30), *кварта́л* (31), *лиця́рство* (38), *на́рід* (63), *о́бряд* (30), *о́лень* (41), *печи́во* (38), *пітьма́* (44), *по́сол* (25), *предмет* — *предметом* — *предметів* (105, 108, 131), *прия́тель* (135), *продавець*

(33), *слина сосна* (20), *сосонка* (29), *теперішність* (91), *щека / щока* (41); Р. відм. одн. (*задля вигоди* (21), *воза* (25), *дрозда* (66), *жало* (12), *зерна* (11), *моству* (9), *плота* (25), *посту* (66), *спокою* (70), *язика* (5, 7, 14); 3. від. одн. *вєсну* (131), *середину* (147), *щеку* (5); О. відм. одн. *губою* (8), *мужчиною* (123), *отвором* (20), *язиком* (5); М. відм. одн. *на губі* (8), *на мості* (68), *на Україні* (86), *на язиці* (68); Н. відм. мн. *лебеді* (10) *посли* (25), *тіла* (76); Р. відм. мн. *неділь* (124), *річий* (123); Д. відм. мн. *дочкам* (134), *тілам* (76); О. відм. мн. *голосівками* (9), *знаками* (6, 160), *кіньми* (30, 110, 132), *краями* (8), *різками* (32); М. відм. мн. *при діслогах* (94), *тілах* (76);

— займенники: Р. відм. одн. означальний *всього / всього* (87), присвійні *мого* (32, 44), *свого* (91), особові з прийменником *на мене* (але *мене*) (31–32), *без мене* (63), *до него* (42); вказівні *сього / сего* (86), *того* (86), *крім того* (4, 7), *той* (31); *до одного жителя* (31), *одного з хлопців* (33); Д. відм. одн. означальний *всьому / всьому* (87), вказівний *тому* (86);

— прикметники: *морський* (39), *однаковий* (56), *теперішний* (40); вищий ступінь порівняння *вигіднішим* (15), *виразнішим* (15);

— дієслова, інфінітивні форми: *бігти / бічи* (48), *вєзти* (46, 52, 97) — *повєзти* (56), *вєсти* (25, 47, 52) — *повєсти* (56), *вивозити* (55), *виходити* (123), *думати* (34), *зазначити* (34), *звзити* (7), *зносити* (55), *наповнити (череву)* (32), *нєсти* (11, 41, 52, 97) — *понєсти* (56), *перелазити* (25), *плєсти* (14, 25), *плєскати* (47), *плісти* (60, 110), *продовжити* (24), *цвісти* (25); собові форми дієслів: 1 ос. одн. *брєшу* (100), *вожу* (17, 101), *возьму* (23, 97), *збєру* (25), *зрєблю* (135), *кажу* (27), *куплю* (18, 100); 2 ос. мн. *не дали* (33), *несєте* (42); 3 ос. одн.: *викликує* (15), *зйде* (121), *нєсла* (50), *прййде* (46, 88), *прійміло* (67), *змягчило* (24), 3 ос. мн.: *були* (93), *не взяли* (34), *жили* (15), *зачали* (4), *одповіли* (35), *почали* (4), *почали* (124), *приняли* (4, 46);

— прислівники: *вєсєло* (142), *досить* (88), *зпереду* (34), *коротко* (27, 76), *однаково* (24);

— сполучник *але* (8, 11).

Пропарокситонне наголошення іменників різних відмінкових форм: *ангєлик* (127), *відтїнки* (34), *знарядів* (123), (з) *губами* (5, 7), *замітку* (33), *Євангєліє* (30, 94), *при нагодах* (30), *народе* (67), *перєполох* (56), *перєставка* (23), *предметом* (30), (в) *таблиці* (6), *теперішности* (91, 95), *при ужіваню* (30), а також віддієслівні іменники на *-анє*: *бажанє* (17), *додаванє* (33), *пїзнаня* (15). Підкреслимо, що парокситонне та пропарокситонне наголошення сьогодні є маркером у мовленні діалектоносіїв південно-західної України.

Не можна не звернути уваги на наголошення мовознавчих термінів, які на сучасному етапі вживаються з іншим акцентним типом, напр.: *голосівкі* (Р. відм. одн. *голосівки*) — *голосівок* — *голосівками* (12, 18, 20, 23), *шелєстівкі* (від *шелєстівка*) — *шелєстівок* — *шелєстівками* — *по шелєстівках* (12, 14, 19, 20, 23), *повноголос* (23), (з) *одного складу* (4); *дієслово* — мн. *дієслова* (27, 29), *заїменники* (27), *іменники* — *іменників* (4, 5, 16, 24, 27), *прііменники* — *прііменником* (27, 108); *відмінок* — *відмінка* — *відмінку* (4, 108, 127), *в множині* (4), *однина* — *в однині* (4, 5, 111); *наросток* — *наростком* (34), *пїтомих* (32), *пріставка* (49), *присудок* — *присудком* — *присудки*

(106, 107, 108); а також таких слів: *білоруській* (23), *даром* (33), *дерева́* (67), *зазначимо́* (47), *знако́м* (24), *кінцева́* (24), *майже́* (48), *паши́порт* (56), *підбородок* (44), *понайбільше* (34), *почато́к* (38) — *на початку́* (19), *пра́слов'яни* (23), *сороковий* (39), *става́* (66), *становлять* (34), *ученик* — мн. *ученики* (30), *учениця* — мн. *учениці* (30), *хворосту́* (66), *якимнебудь* (34).

Наведені приклади свідчать про те, що акцентна система — це не застиглий процес, а динамічний. Водночас, зіставивши акцентну систему, представлену в «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, із діалектною, зокрема із буковинськими, надсянськими, наддністрянськими говірками, з'ясовано, що чимало слів не змінили свого наголошення і сьогодні.

3. Джерелом дослідження динамічних процесів у діалектній акцентології та у формуванні української акцентної системи може слугувати альманах «Хата», який редагував та видав П. Куліш — перший «з визначних письменників-негаличан, — як підкреслив Ю.В. Шевельов, — хто показав, що галицькі мовні елементи черпати до загальнолітературної скарбниці можна і треба» [23: 32]. Альманах складається з поезій, оповідань, зокрема: «Кобзарський гостинець» — вибрані твори Т.Г. Шевченка, «Первоцвіт» — Щоголева і Кузьменка, байки Є. Гребінки, оповідання «Чари» Марка Вовчка, «Лихо не без добра», «Въосени літо» Г. Барвінок, «Сіра кобила» Іродчука (Куліша), М. Номись «Дідь Мина и баба Миниха», «Колії» — драма з часів останнього польського панування в Україні. Як узагальнив Є.К. Нахлік, П.О. Куліш упродовж усієї письменницької діяльності виступав «одним із найкращих творців літературної мови», «її стратегом і безпосереднім будівничим», тому «його мовно-літературний досвід вельми корисний для назрілого повернення сучасній українській мові її питомого народного характеру...» [12: 383, 398]. І.І. Огієнко, В.І. Сімович, В.К. Чапленко, Ю.В. Шевельов визнавали П.О. Куліша як свідомого творця української літературної мови.

На підставі докладного вивчення фонетичних, граматичних та лексичних рис мови П. Куліша І.Г. Матвіяс відзначив, що «П. Куліш серед письменників, які походили із східного Полісся..., особливості місцевих говірок відобразив найвиразніше. /.../ П.О. Куліш поповнив східноукраїнський варіант літературної мови елементами східнополіського говору північного наріччя» [10: 99]. Висновки вчених, які досліджували мову творів П.О. Куліша на різних структурних рівнях та різних стилів (І.Г. Матвіяс — фонетичні, граматичні та лексичні риси; В.І. Статєєва — фонетико-лексико-граматичну базу «Граматики» П.О. Куліша (1857 р.); В. Шаркань — синтаксичні особливості окремих наукових праць П.О. Куліша — «Граматики» (1857, 1861 pp.; Т.І. Должикова — мову художніх творів, наукових праць, епістолярію П.О. Куліша; О.П. Кумеда — фонетичні, морфологічні риси мови першодруків творів П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту [8]) потребують доповнення акцентним матеріалом.

Акцентуація іменників, займенників, прикметників, дієслів у парадигмі відмінювання досить повно представлена в аналізованому Альмана-

сі, що дозволяє зробити деякі узагальнення. Наголошення іменників, прикметників, займенників, дієслів майже не відрізняється від сучасного у східнополіському діалекті (*борошно* (50)⁴, *верба* (32), *вода* (61), *Господь* (27, 28, 52, 165), *давнина* (27), *Десна* (49), *дочка* (163), *народь* (160), *ожеледь* (56), *оповіданне* (64), *приятель* (55), *роса* (61), *серденько* (32); *мою* (30), *твоє* (XXI, 54), *твоя* (165), *ніхто* (64), *одьсебе* (X), *про себе* (50), *сего* (IX), *его* (VIII, 41), *у твого* (135), *твоіхъ* (150), *тебе* (54, 116); *ласкаве* (165), *старий* (IX), *тяжкая* (159); *кажу* (XII, 55, 119) — *скажу* (122), *молочу* (163), *напою* (120), *орю* (163), *пйду* (28, 31), *почала* (151), *проведу* (28), *роблю* (118), *буде* (VIII, 116), *була* (XXII, 28, 117, 122), *було* (VII, 41, 44, 61–62, 159), *були* (123).

Зауважимо, що в деяких іменниках, так само як і в сучасних східнополіських говірках, не відбита дія тенденції акцентуаційного протиставлення відмінкових форм однини і множини (зокрема форми Н. відм. мн. та Р. відм. одн.), тобто наголос не виконує диференційної функції, напр.: *дружки* (33), *хлопи* (135, 138); деякі слова мають нерухомий наголос у словозмінній парадигмі, напр.: *хлопи* (135, 138) — *хлопівъ* (149) — *хлопамъ* (134).

Про вплив локального на формування ідіолекту П. Куліша свідчить також наголошення таких іменників: О. відм. мн. *людцями* (зневажливо) (62); М. відм. мн. *по дворахъ* (143), *у жупанкахъ* (138), *на могилкахъ* (141), *къ могилкамъ* (141); прикметників: Н. відм. одн. *Бистре* (116), Р. відм. одн. *новонарожденного* (XVIII), О. відм. одн. *любячою* (XX), Н. відм. мн. *сільські* (*дзвони*) (XIX); прийменників *біля* (56), *після* (64), *поміжъ* (62), *середъ* (124, 137), *супротивъ пана* (153), а також хитанням у наголошенні прийменниково-займенникових конструкцій (*коло, до, на одь*) *мене* (2, 53, 116, 124, 153, 163) — *у мене* (55, 56), *коло (за) тебе* (2, 156), *на, у тебе* (50, 54), *у тебе* (54).

Виявлено також і варіантність у наголошенні, зокрема прикметників (*людському* (160) і *людському* (160), *нове* (XIII) і *нове* (XVII), *нового* (1) і *нового* (62), дієслів (*почали* (63) і *почали* (63)), прислівників (*школа* (XX) і *школа* (36, 135)).

Відмінності в наголошенні, яке функціонує в сучасних говірках, і представлене в альманасі, виявлено в складних числівниках з другою частиною *-десять* (*пятьдесять* (49) — *пятьдесять, восьмдесять* (схпол. гов.), а також на рівні синтагматичному — з'ясовано, що в альманасі представлено чимало прикладів із наголосом на проклітиці; у сучасних східнополіських говірках таких прикладів виявлено значно менше: *за роги* (53), *за ні за що вважають* (137), *десятьківъ зо два* (61), *въ-перве-на-перве* (62), *на лихо* (63), *на полі* (154, 160), *на сміхъ* (XX, 63), *на що бувъ потрібень* (62), *на що жъ теперъ мені вона здалася, на що потрібне* (62); *по гаю* (117), *разъ-по-разъ* (44), *маявся по світу* (37); *да що жъ за чадо те було* (44), *на-що то гріхъ не підведе* (43).

Отже, хоча писемні пам'ятки, як зазначає В.В. Німчук, у дослідженні історії мовних процесів «мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують в якому

⁴ На с. 63 посилаємося на Альманах «Хата» за редакцією П. Куліша (Петербургъ, 1860), зазначаючи в дужках номер відповідної сторінки.

напрямку розвивалися та чи інша фонема, морфол. елемент, синтакс. конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і служб. слів, розкривають шляхи та причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу» [13: 473], однак не всі писемні пам'ятки можна використати як джерельну базу в дослідженні динамічних процесів на акцентному рівні.

Навіть побіжний огляд акцентуації, представлений у «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера та Альманасі «Хата», свідчить про виразну орієнтацію на мовне довкілля: в Граматиці — південно-західне, в Альманасі — південно-східне.

Попри те, що метою аналізованих праць була кодифікація української мови, кожна з них віддзеркалює діалектне наголошення. Акцентні особливості, виявлені в аналізованих джерелах, властиві і сучасним українським говіркам.

Обидві праці представляють період формування української літературної мови, вибір того чи того типу супроводжувався хитанням наголосу, тому очевидним є те, що в аналізованих працях є слова з варіантним наголосом. Цей факт свідчить про незавершеність процесу формування акцентного типу. Слова з варіантним наголосом здебільшого представлені в Граматиці, значно менше таких у творах П. Куліша.

Якщо розглядати варіантність в історичному аспекті, то, безумовно, це явище є наслідком мовної еволюції. Наявність акцентних варіантів свідчить про процеси в наголошенні — втрату давніших рис наголошення і набуття нових. Виходячи з цього, можна говорити про такі риси системи наголошення, як динамізм, рухомість. Хоча зміни в наголошенні відбилися лише в окремих словах. Це свідчить про те, що акцентний рівень не є таким динамічним, як лексика.

Результати дослідження акцентного рівня підтверджують загальні висновки дослідників про те, що П.О. Куліш — як впливовий культурний діяч, письменник, редактор і видавець — відіграв значну роль у витворенні й розбудові загальноукраїнської літературної мови зі східноукраїнською діалектною основою й посиленні її елементами східнополіського говору північного наріччя, а «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера представляє загальноукраїнську літературну мову з виразною орієнтацією на її західноукраїнський варіант.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Грамматика — Смаль-Стоцький С. та Гартнер Ф. Грамматика руської мови. — Відень, 1914.
Альманах — Альманах «Хата» за редакцією П. Куліша. — Петербург, 1860.

1. *Веселовська З.М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть). — К. : Вид-во Харківського ун-ту, 1970. — 163 с.
2. *Винницький В.М.* Теоретичні проблеми акцентології // Акцентологія. Етимологія. Семантика. — К. : Наук. думка, 2012. — С. 41–52.
3. *Виноградов В.В.* Понятіе внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания // Вопросы языкознания. — 1952. — № 2. — С. 3–43.

4. Гальчук І.Ю. Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи // Мовознавство. — 2008. — № 4–5. — С. 79–91.
5. Гальчук І.Ю. Наголос у виданні творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О.О. Потєбні на тлі розвитку української акцентології // Українська мова. — 2010. — № 3. — С. 20–43.
6. Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. — М. : Изд-во АН СССР, 1963. — 179 с.
7. Колесов В.В. История русского ударения. Именная акцентуация в древнерусском языке. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1972. — 255 с.
8. Кумеда О. Ідіолект П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту / автореф. дис. к.філол.н. — К., 2011. — 20 с.
9. Матвіяс І.Г. Особливості граматики С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера // Українська мова. — 2010. — № 3. — С. 3–10.
10. Матвіяс І.Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша // Українська мова. — 2008. — № 1. — С. 95–99.
11. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. — Вінніпег, 1952. — 304.
12. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — К., 2007. — 463 с.
13. Німчук В.В. Пам'ятки української мови // Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. — К., 2007. — С. 473.
14. Український церковний наголос // Огієнко І. Українська церковна вимова. Практичні вказівки. — 16 с. // <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13704/file.pdf>
15. Огієнко І.І. Наголос jako метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії// Записки наукового товариства імени Шевченка. Праці фільольогічної секції. — Т. 136–137. — Львів, 1925. — 28 с.
16. Склярєнко В.Г. Наголошення іменників першої відміни // Українська мова і література в школі. — 1966. — № 5. — С. 22–25.
17. Склярєнко В.Г. Історія акцентуації іменників а-основ української мови. — К. : Наук. думка, 1969. — 148 с.
18. Склярєнко В.Г. Історія акцентуації іменників середнього роду української мови. — К. : Наук. думка, 1979. — 111 с.
19. Склярєнко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. — К. : Наук. думка, 1983. — 239 с.
20. Склярєнко В.Г. Авторські наголоси в творах Т.Г. Шевченка // Культура слова. — Вип. 37. — К., 1989. — С. 22–25.
21. Склярєнко В.Г. Праслов'янська акцентологія. — К. : Наук. думка, 1998. — 342 с.
22. Склярєнко В.Г. Історія українського наголосу. Іменник. — К., 2006. — 711 с.
23. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формуванні української літературної мови. — Львів — Нью-Йорк, 1996. — 192 с.

Статтю отримано 08.11.2016

Halina Kobyrnka

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SOURCES OF ACCENTUATION DYNAMICS RESEARCH IN THE UKRAINIAN DIALECTS

The paper concentrates on the works that can serve as a source base to clarify the dynamics of dialectal accentual system. It is noted that not all written monuments can be used to study the dynamic processes of Ukrainian accentual system because the accent places weren't systematically marked in the Ukrainian written monuments till the XVI century; at the same time the reflection of linguistic phenomena in general and accentuation in particular may depend on the linguistic experience of the authors and their orientation on certain patterns and on the historical development of the people, the situation due to the political and economic conditions. It is established that at the beginning of the 20th century Eastern and Western versions of literary language continued to function.

At the accent level the "Grammar of Ukrainian (Ruthenian) language" by S. Smal-Stotskyi and T. Gartner (Vienna, 1914) and the anthology "Home" edited by P. Kulish (Petersburg, 1860) played an important role in the codification of the Ukrainian language. The format of the article does not allow to present a systematic analysis, that's why the brightest accent characteristics revealed in these works were determined and compared with the accent system of dialectal environment. The prerequisite for this comparative study was the analysis of dialectal speech on the accent level. It was found that even a cursory review of accentuation presented in the "Grammar of Ukrainian (Ruthenian) language" by S. Smal-Stotskyi and F. Gartner and the anthology "Home" edited by P. Kulish shows a clear orientation of authors on the linguistic environment: in the grammar — south-western, in the anthology — south-eastern. Accent features revealed in these sources are inherent to modern Ukrainian dialects. The results of research indicate that despite the purpose of analyzed works to codify Ukrainian language every written monument reflects dialectal accentuation.

Keywords: *accent, paroxytone, dialect, dialectal environment.*

УДК 811.161.2'36:81'367.622/.633

Сергій Омельчук

Херсонський державний університет, м. Херсон

ПРИЙМЕННИКИ ЧЕРЕЗ І З У СКЛАДІ СЛОВОФОРМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДЕФІСНОГО ПРАВОПИСУ СЛІВ

У статті досліджено нормативне функціонування в мовознавчому й лінгводидактичному дискурсах прийменниково-іменникових форм на позначення дефісного правопису слів. Визначено тенденції використання прийменників з і через з іменником дефіс в «Українському правописі» різних років видання (1928—2011 рр.), а також у працях вітчизняних мовознавців першої половини ХХ — початку ХХІ ст. З'ясовано граматичні особливості іношомовних відповідників української прийменниково-іменникової форми в німецькій, англійській, польській, білоруській та російській мовах.

Ключові слова: *нелітерний орфографічний знак, термінне словосполучення, прийменниково-іменникова словоформа, семантико-синтаксичні відношення, дефісний правопис слів.*

Сучасні дослідження в царині вітчизняного термінознавства спрямовано передовсім на переосмислення історії формування й розвитку окремих галузевих термінологій, розроблення наукових засад термінотворення, систематизування наявної в мові термінології, відродження національної термінології, створення термінологічних словників тощо. Зокрема, у програмі Термінологічної комісії на 2013—2018 рр., яка функціює при Міжнародному комітетові славістів, наголошено на тому, що, враховуючи поліпарадигмальність сучасних термінологічних досліджень (кінця ХХ — початку ХХІ століть), необхідно консолідувати зусилля термінологів із вивчення: 1) основних парадигмальних, аспектуальних, крос-парадигмальних, крос-аспектуальних та крос-дисциплінарних дослідницьких напрямів розвитку теоретичного термінознавства (загального й галузевого)

© С.А. ОМЕЛЬЧУК, 2017

та його методологічних засад у слов'янських країнах; 2) основних тенденцій у розвитку слов'янської термінографії й формування сфери термінографічного прогнозування; 3) основних напрямів термінологічної діяльності, зокрема провідних слов'янських термінологів, і термінологічних організацій; 4) основних напрямів навчання термінології, розвитку професійної лінгводидактики й підготовки спеціалістів-термінологів у різних слов'янських країнах [9].

Проте особливої уваги, на наше переконання, потребує розв'язання не менш важливого питання — відповідності термінів літературним нормам української мови, унормування й кодифікації сучасної термінології (запровадження внормованої термінології, що відповідає структурі сучасної української літературної мови й нормам чинного правопису). Отже, перед термінологами постає одне з основних завдань — виявити й усунути вади мовознавчої термінології, зокрема тієї, якою активно послуговуються в царині шкільної і вишівської лінгводидактики.

Дискусійним питанням в українській мовознавчій і лінгводидактичній науці вважаємо функціонування прийменника *через* у складі термінних словосполучень *написання через дефіс*, *потрібно писати через дефіс*, *через дефіс пишемо* тощо. Хоч в інтернетовому виданні вільної енциклопедії «Вікіпедія» в статті, присвяченій орфографічному словникові, ужито словоформу з **дефісом**: «Загальні орфографічні словники можуть бути присвячені окремим правописним питанням: *а* чи у в родовому відмінку, написання з **дефісом**, окремо чи разом тощо» [8].

В українській орфографії апостроф і дефіс є нелітерними знаками, вони не входять до абетки й не впливають на розміщення слів у словникові, а відбивають певні правописні закономірності: апостроф — орфографічний надрядковий знак у формі коми, яким передають на письмі роздільну вимову приголосних, а дефіс — орфографічний знак у формі короткої горизонтальної риски, якого вживають для з'єднання деяких типів складних слів, позначення переносу частини слова в інший рядок, а також, скорочуючи слова. Водночас енциклопедія «Українська мова» дефіс кваліфікує як розділовий знак [14: 140] незважаючи на те, що в чинному «Українському правописі» в розділі «Найголовніші правила пунктуації» з-поміж десяти розділових знаків (крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, крапки, дужки, лапки) дефіс як знак пунктуації відсутній. До того ж «Дефіс у словах» належить до орфограми, а дефісний правопис слів зумовлений одним із принципів української орфографії, а не пунктуації.

Отже, апостроф і дефіс належать до нелітерних орфографічних знаків, проте в довідкових, навчальних, навчально-методичних працях тощо спостерігаємо непослідовне використання прийменників з і *через* у складі термінних словосполучень зі словами *апостроф* і *дефіс*, наприклад: з *апострофом*, але *через дефіс*. Порівняймо: «З'ясуйте, чому по-різному (з *апострофом* чи без нього) пишуться слова в поданих парах» [4: 42] — «Слова, розділені вертикальною лінією, запишіть разом, *через дефіс*,

окремо» [Там само: 117]. Ці приклади засвідчують порушення принципу системності як однієї з основних ознак терміна: у термінних словосполученнях на позначення тотожних мовних понять, як бачимо, ужито різні прийменники. Проте «Український правопис» фіксує прийменниково-іменникову словоформу **через апостроф**, наприклад: «Скорочена частка *d* та ірландська частка *o* пишуться з власними іменами **через апостроф**: *Д'Аламбер, Д'Артаньян, Д'Обінє; О'Генрі, О'Кейсі, О'Коннейль*» [17: 136].

Мета статті — дослідити функціонування в мовознавчому й лінгводидактичному дискурсах прийменниково-іменникових словоформ на позначення дефісного правопису слів. Зокрема, у пропонованій розвідці визначимо основні тенденції використання прийменників з *і через* з іменником *дефіс* в «Українському правописі» різних років видання (1928–2011 рр.), у працях вітчизняних мовознавців першої половини ХХ — початку ХХІ ст., а також з'ясуємо граматичні особливості іншомовних відповідників українських прийменниково-іменникових словоформ, зафіксованих у сучасних правописах і граматиках німецької, англійської, польської, білоруської та російської мов.

М. Наконечний, аналізуючи «Найголовніші правила українського правопису» 1921 року, у своїй праці «Про новий правопис український» послуговується словоформою з **розділкою** (сучасне з *дефісом*): «Складені прийменники писатимемо так: *поза, поміж, понад, посеред, задля, заради...* (– разом), але: *із-за, з-поміж, з-під, з-посеред...* (– з **розділкою**)» [5: 9].

В «Українському правописі» 1928 року також ужито прийменниково-іменникову словоформу з **розділкою** [15]. У параграфі «Розділка» цього видання правопису читаємо: «**З розділкою** пишуться...» [Там само: 85]; «На випадок сумніву щодо напису складного слова (вкупі чи з **розділкою**) добре оглядатися на наголос: коли складне слово вимовляється з одним наголосом, то це вказує на тісний зв'язок частин, і писати таке слово слід укупі. Коли ж у складному слові два наголоси, то й писати його краще з **розділкою**, напр. *першорядний, красномовний, жовтогарячий, золотoverхий*, але *сільсько-господарський, архітектурно-будівельний, історично-філологічний*» [Там само: 85].

Проте вже в «Українському правописі» 1945 року використано словоформу **через дефіс**, пор.: *написання через дефіс, треба писати через дефіс, правопис через дефіс*. Водночас у примітках до основних правил зазначено: «Про написання з **дефісом** *обер-, унтер-* та ін. див. § 21 п. 18» [17: 30]; «Перед іменниками власними іменами *пів* пишеться з **дефісом**» [Там само: 33].

На вживання прийменниково-іменникової словоформи з **дефісом** (*розділкою, злучкою*), замість словоформи *через дефіс*, натрапляємо в «Нормах української літературної мови» (1941) О. Синявського: «Виразної межі поміж такими складними словами, що пишуться разом, і такими, що пишуться з **розділкою**, немає, і подекуди правопис таких слів несталий. **З розділкою** пишуться ще слова *ось-який, от-який, будь-який*, такі, як *по-нашому, по-своєму, по-німецькому* тощо» [10: 127]. У «Головних правилах

українського правопису» (1946) Ю. Шереха читаємо: «Писання слів укупі, нарізно й з *розділкою*»; «Складні прикметники пишуться разом або з *розділкою*» [19: 26]; «Складені прийменники з прийменником з пишуться з *розділкою*» [Там само: 27] тощо.

Закономірно пропагує таку прийменниково-іменникову словоформу й І. Огієнко в мовознавчій праці «Наша літературна мова»: «З *розділкою* пишемо: *батько-мати, будь-що-будь, вряди-годи...*» [7: 341]; «Із *злучкою* пишемо тільки складені слова маловживані, що їх частини ще не злилися до купи в нашій розумінні і що ми їх вимовляємо ще з двома наголосами: *Німецько-український словник, Англо-французька спілка...*» [Там само: 342]).

Усі видання чинного «Українського правопису», починаючи з 1993 р., фіксують прийменниково-іменникову словоформу **через дефіс**. Наприклад: «**Через дефіс** пишуться поєднання синонімічних слів: *гидко-бридко, зроду-віку, тишком-нишком...*» [18: 37]; «**Через дефіс** пишуться складні особові імена: *Василь-Костянтин, Жан-Жак, Зиновій-Богдан...*» [Там само: 137] і под. До того ж на словоформу **через дефіс** натрапляємо в усіх наукових і навчально-методичних виданнях (підручниках, посібниках, робочих зошитах, методичних рекомендаціях і коментарях тощо) другої половини ХХ — початку ХХІ ст., у яких викладено правила правопису складних слів.

Згідно зі «Словником української мови» в 11 томах сполучення з прийменником *через* виражають: 1) просторові відношення (на означення простору, місця, напрямку руху); 2) об'єктні відношення (на означення особи, засобу та ін., за допомогою яких що-небудь здійснюється; певного етапу, який має хто-небудь пройти на шляху до мети); 3) причинові відношення (на означення причини чого-небудь, якоїсь дії; завдяки; на означення властивості, якості, стану, що є причиною чогось; на означення особи, з вини якої сталося що-небудь, відбувається щось); 4) часові відношення (на означення певного терміну, проміжку часу, після якого щось здійснюється [12: 304].

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Жайворонка подає шестеро значень, на які вказує прийменник *через* зі знахідним відмінком: 1) поперек чого-небудь, з одного кінця до іншого (*кладка через потік*); 2) крізь що-небудь (*дивитися через окуляри*); 3) понад чим-небудь (*повісити через плече*); 4) за допомогою, посередництвом кого-, чого-небудь (*повідомити через газету*); 5) уживають на означення причини чого-небудь (*вимушена посадка через туман*); 6) уживають на означення певного проміжку часу (*приймати ліки через годину*) [1: 1282].

«Словник українських прийменників. Сучасна українська мова» фіксує четверо семантичних відношень, які передає прийменник *через* зі знахідним відмінком: 1) локативне (*стежка через село*); 2) об'єктне (*сказав через перекладача*); 3) причинове (*загинув через власну необережність*); 4) темпоральне (*через тиждень*) [11: 381].

У термінному словосполученні *написання через дефіс* (так само й у словосполученні *написання через апостроф*) прийменник *через* не вказує на жодне із зазначених семантичних відношень. Саме тому нормативною граматичною моделлю на позначення дефісного правопису слів, на нашу думку, є «дієслово (дієслівна форма або девербатив) + іменник у формі орудного відмінка в поєднанні з прийменником *з*». Наприклад: *написати слово з дефісом; слово, написане з дефісом; написавши слово з дефісом; слово написано з дефісом; правила правопису слів із дефісом* тощо.

З'ясуємо семантико-синтаксичні відношення за способом підрядного зв'язку між компонентами в термінних словосполученнях на позначення дефісного правопису слів (табл. 1).

З одного боку, в усіх зазначених у таблиці словосполученнях атрибутивні й адвербіальні семантико-синтаксичні відношення сформовані на основі підрядного зв'язку керування. До того ж синтаксичним варіантом до словосполучення *написання з дефісом* є словосполучення *дефісне написання*. Вони виражають те саме правописне поняття, мають тотожні компоненти, належать до іменникового словосполучення, їм властиві атрибутивні відношення, але їхні компоненти поєднані різними способами підрядного зв'язку: у першому словосполученні — прийменникове керування, у другому — повне узгодження. З другого боку, залежно від головного компонента термінного словосполучення прийменник *з* з орудним відмінком іменника *дефіс* вказує на: а) атрибутивне значення в поєднанні з девербативом *написання (написання з дефісом)*; б) обставинне значення способу дії в поєднанні з дієсловом і дієслівними формами — інфінітивом, дієслівною формою на *-но*, дієприкметником, дієприслівником (*писати з дефісом, написано з дефісом, написаний із дефісом, написавши з дефісом*).

Таблиця 1. Семантико-синтаксичні відношення в термінних словосполученнях на позначення дефісного правопису слів

Тип словосполучення за належністю опорного слова до частиномовного розряду	Приклад	Семантико-синтаксичні відношення
Іменникове	написання (<i>яке?</i>) з дефісом	Атрибутивні відношення (опорний девербатив називає предметну дію, а залежне слово — ознаку)
Інфінітивне Дієслівне Дієприкметникове Дієприслівникове	писати (<i>як?</i>) з дефісом написати (<i>як?</i>) з дефісом написано (<i>як?</i>) з дефісом написаний (<i>як?</i>) із дефісом написавши (<i>як?</i>) з дефісом	Адвербіальні відношення (відношення обставини способу дії до дії, на яку вказує опорне дієслово (або дієслівна форма))

Укладачі українського правопису різних років видання й мовознавці у своїх працях, крім прийменниково-іменникових слівформ, також досить активно послуговуються синонімійними безприйменниковими конструкціями на позначення наявності або відсутності дефіса в словах (табл. 2).

Як бачимо, у конструкціях на позначення наявності дефіса в словах компонент зі значенням способу дії, виражений прийменниково-іменниковою слівформою, переважно є лівобічним поширювачем: «[Prep* + N_{inst}] ← V» (з розділкою пишуть, *через дефіс пишуться*), рідше — правобічним: «V → [Prep + N_{gen}]» (*приєднується за допомогою дефіса*). Водночас у конструкціях на позначення відсутності дефіса ці слівформи є лише правобічними поширювачами: «V → [Prep + N_{gen}]» (*пишуться без дефіса, пишемо без розділки*).

Прийменниково-іменниковим слівформам на позначення наявності або відсутності дефіса властиві синоніміїні безприйменникові слівформи, поєднані з дієсловами:

Таблиця 2. Синоніміїні конструкції на позначення наявності або відсутності дефіса в словах

Назва видання	Конструкції на позначення	
	наявності дефіса	відсутності дефіса
Український правопис (1928) [15]	з розділкою пишуться	—
Український правопис (1933) [16]	через риску пишуться; рискою відділяються	риска не ставиться
Норми української літературної мови (О. Синявський, 1941) [10]	через розділку сполучаються частини складного слова; зв'язуються розділкою; з розділкою пишуться; з розділкою пишуть	—
Український правопис (1945) [17]	пишуться через дефіс; дефіс зберігається	дефіса не ставлять; дефіс не ставиться; пишуться без дефіса; не сполучаються дефісом
Наша українська мова (І. Огієнко, 1958) [7]	з'єднується злучкою; з'єднуємо злучкою; можна ставити злучку; з розділкою пишемо; із злучкою пишемо	пишемо без розділки
Український правопис (2010) [18]	через дефіс пишуться; приєднується за допомогою дефіса; ставиться дефіс; приєднується дефісом	дефіс не ставиться

* N — іменник; N_{gen} — іменник у формі родового відмінка; N_{acc} — іменник у формі знахідного відмінка; N_{inst} — іменник у формі орудного відмінка; Prep — прийменник; V — дієслово.

— « $V \rightarrow$ правобічний поширювач N_{inst} »: *зв'язуються розділкою, з'єднуємо злучкою, приєднується дефісом, не сполучаються дефісом*; хоч іменник дефіс у формі орудного відмінка може бути й лівобічним поширювачем («лівобічний поширювач $N_{inst} \leftarrow V$ »): *рискою відділяються*;

— « $V \rightarrow$ правобічний поширювач N » (*ставиться дефіс*); «лівобічний поширювач $N \leftarrow V$ » (*дефіс зберігається*). Як бачимо, іменник дефіс у формі називного відмінка може бути як правобічним, так і лівобічним поширювачем;

« $V \rightarrow$ правобічний поширювач N_{acc} »: *можна ставити злучку*.

Отже, у сучасних навчально-методичних працях із правопису, а також в усному науковому мовленні, пояснюючи наявність дефіса в словах, варто широко послуговуватися його безприйменниковими формами: *дефіс уживаємо в словах...; дефіс ставимо...; дефіс потрібно писати в словах...; дефісний правопис властивий словам...* тощо.

До того ж проаналізований фактичний матеріал таблиці яскраво ілюструє антонімії відношення між конструкціями на позначення наявності або відсутності дефіса в словах, зокрема з *розділкою пишемо* — *пишемо без розділки*. Саме прийменник з (+ N_{inst}), а не прийменник *через* (+ N_{acc}), вступає в антонімії зв'язки з прийменником *без* (+ N_{gen}). З огляду на це до векторних антонімів, що позначають взаємне протилежне написання, належать термінні словосполучення *пишемо з дефісом* $\downarrow \uparrow$ *пишемо без дефіса*. Зауважимо, що словоформа *без дефіса* взаємодіє з іншими синонімійними словоформами — *написання окремо* й *написання разом*, які є антонімійними до словоформи з *дефісом* (рисунк).

Ілюстрацією явища антонімії як відношення семантичного протиставлення між словоформами на позначення наявності / відсутності дефіса може слугувати обґрунтування, наприклад, правопису складних прикметників: 1) складний прикметник з першою частиною *військово-* **пишемо з дефісом** (*військово-морський, військово-спортивний*); 2) складні субстантивовані прикметники *військовозобов'язаний, військовополонений* **потрібно писати разом**; 3) прислівники, що зберігають на собі логічний наголос, з наступним прикметником **пишемо окремо** (*абсолютно сухий, суспільно корисний*).

Порівняємо функціонування відповідників української словоформи з **дефісом** у сучасних правописах і граматиках інших мов.

У граматиці німецької мови «Deutsche Grammatik» натрапляємо на прийменниково-іменникову словоформу **mit Bindestrich** (укр. з *дефісом*),

Парадигматичні відношення між словоформами на позначення наявності або відсутності дефіса в словах

наприклад: «Komposita werden oft **mit Bindestrich** geschrieben, wenn ein Teil hervorgehoben werden soll: *Steuerreform-Vorgespräch*» [22: 826]. У настановах щодо сучасного правопису німецькою мовою «Briefe gut und richtig schreiben! Ratgeber für richtiges und modernes Schreiben» окремих параграф має назву «Die Schreibung **mit Bindestrich**» [21: 395] (укр. написання з дефісом). Відповідно до перекладного словника німецький прийменник *mit* передається українською мовою або прийменником *з*, що потребує орудного відмінка іменника (*mit der Zeit* з *часом*), або орудним відмінком без прийменника (*mit der Feder* *пером*) [6: 298].

У практичній граматиці англійської мови «Practical English Grammar» ужито прийменниково-іменникову словоформу **with a hyphen** (укр. з дефісом), наприклад: «Compound words are formed by linking two or more words to make one unit. We can write the compound **with a hyphen: launching-pad, lay-by, tooth-brush**» [25: 313]. Українським відповідним англійського прийменника *with* є службове слово *з* [13].

Прийменниково-іменникова словоформа з прийменником *з* зафіксована і в сучасному правописі польської мови. Наприклад, в орфографічних правилах, поданих у правописному словникові польської мови «Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji», читаємо: «Pisownia z **łącznikiem** (укр. з дефісом) dwuczłonowych rzeczowników typu *laska-parasol, lawa-stół, pralka-suszarka, kupno-sprzedaż, cud-dziewczyna*» [26: 83]. Ця граматична форма також наявна в правописному порадникові польської мови «Język polski. Poradnik Profesora Andrzeja Markowskiego»: «Zasady pisowni łącznej, rozdzielnej i pisowni z **łącznikiem**, czyli kiedy mamy do czynienia z jednym wyrazem ortograficznym, a kiedy z połączeniem wyrazów» [23: 18].

Зовсім інша ситуація в сучасних східнослов'янських мовах — білоруській і російській.

Чинний білоруський правопис фіксує словоформу **праз** (укр. *через*) **злучок**: «Агульняы правілы напісання разам, **праз злучок** і асобна» [20: 27]; «Пішуцца **праз злучок** утварэнні, якія з'яўляюцца паўторам слова для ўзмацнення яго значэння: *сіні-сіні, ледзь-ледзь, гарача-гарача, хто-хто, ён-ён, хадзілі-хадзілі*, а таксама *цін-цін-цін, го-го, трэсь-трэсь* [Там само: 28].

У сучасній російській орфографії натрапляємо переважно на прийменниково-іменникову словоформу **через дефіс**. Наприклад: «**Через дефіс** пишуться сложные существительные, образованные без соединительной гласной из двух самостоятельно употребляющихся существительных, в целом обозначающих единое понятие» [3: 120]; «Пишутся **через дефіс** составные русские и иноязычные фамилии: *Новиков-Прибой, Книппер-Чехова, Римский-Корсаков...*» [Там само: 122] та ін. Хоч у російських правилах уживання дефіса у складних словах як синтаксичні варіанти подано формулювання «присоединяются дефисом...», «посредством дефиса присоединяются...», «дефис ставится...», «дефисное написание...». Наприклад: «Одни одиночные приложения **присоединяются дефисом**, другие нет» [Там само: 121], «**Посредством дефиса** присоединяются частицы

-то, -либо, -нибудь, кое-, -ка...» [Там само: 149], «Если существительное, обозначающее качественное понятие, стоит на втором месте, то *дефіс ставиться*» [Там само: 122], «Наличие суффикса в первой части сложных прилагательных определяет *дефісное написание* (автомобильно-дорожный, угольно-графитовый)» [2: 163].

У деяких мовах узагалі немає прийменникових відмінкових форм для позначення дефісного правопису слів. Зокрема, у чеському правописі [24] вжито термінні словосполучення *spojovník se píše* (укр. *дефіс пишеться*), *se píše spojovníku* (укр. *пишеться дефіс*), а на прийменникову словоформу натрапляємо лише в примітках до основних правил, де позначено випадки невживання дефіса, наприклад: *připojována bez spojovací čárky* (*пов'язаний без дефіса*).

Отже, на підставі порівняльно-історичного аналізу прийменниково-іменникових словоформ на позначення дефісного правопису слів в «Українському правописі» різних років видання (1928, 1933, 1945, 2010 рр.), у наукових працях вітчизняних мовознавців першої половини ХХ — початку ХХІ ст., а також зіставлення з іншомовними відповідниками, зафіксованими в сучасних правописах і граматиках німецької, англійської, польської, білоруської та російської мов, можна висувати: 1) відповідно до семантичних відношень, на які вказують прийменники з *через*, поєднані з іменником *дефіс*, нормативною є прийменниково-іменникова словоформа з **дефісом**, що була активною у виданнях «Українського правопису» першої половини ХХ ст. та в роботах М. Наконечного, І. Огієнка, О. Синявського, Ю. Шевельова та ін.; 2) Українській національній комісії з питань правопису потрібно об'єктивно оцінити відповідність сучасним літературним нормам української мови граматичних форм *через дефіс* і *через апостроф* та вивчити питання про повернення до термінного корпусу українського правопису словоформ **із дефісом** та **апострофом**; 3) у мовознавчому й лінгводидактичному дискурсах (монографіях, підручниках, навчальних посібниках, методичних рекомендаціях та ін.) потрібно використовувати нормативні як прийменниково-іменникові термінні словосполучення (з *дефісом пишемо слова...*; з *дефісом потрібно писати слова...*; *правопис слів із дефісом*), так і безприйменникові (*дефіс уживаємо в словах...*; *дефіс ставимо...*; *дефіс потрібно писати в словах...*; *дефісний правопис властивий словам...*).

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак ; Ін-т української мови НАН України, Ін-т мовознавства НАН України, Всеукраїнське тов-во «Просвіта» імені Т. Шевченка. — К. : Дніпро, 2009. — 1332 с.
2. *Иванова В.Ф.* Современная русская орфография [Текст] : учеб. пособие для филол. спец. вузов / В.Ф. Иванова. — М. : Высш. школа, 1991. — 192 с.
3. *Кайдалова А.И.* Современная русская орфография [Текст] : учеб. пособие для вузов / А.И. Кайдалова, И.К. Калинина. — 2-е изд., испр. — М. : Высш. школа, 1973. — 288 с.
4. *Козачук Г.О.* Практичний курс української мови [Текст] : навч. посіб. / Г.О. Козачук, Н.Г. Шкурятяна. — К. : Вища школа, 1994. — 368 с.

5. *Наконечний М.* Про новий правопис український [Текст] / М. Наконечний. — Х. : Кооперативне вид-во «Рух», 1928. — 24 с.
6. Новітній німецько-український, українсько-німецький словник [Текст] / упоряд. Е.Л. Вальда, С.М. Крисенко. — Х. : Промінь, 2009. — 992 с.
7. *Огієнко І.* (Митрополит Лларіон). Наша літературна мова [Текст] / Іван Огієнко ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2011. — 356 с.
8. Орфографічний словник [Електронний ресурс] / Вільна енциклопедія «Вікіпедія». — Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Орфографічний_словник.
9. Програма Термінологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів на 2013 — 2018 рр. [Електронний ресурс] / В.Л. Івашенко. — К., 02.09.2013. — Режим доступу : http://term-in.net/upload/files/Programs_Slav_Term_2013-2018_ua.pdf.
10. *Синявський О.* Норми української літературної мови [Текст] / Олекса Синявський. — Львів : Укр. вид-во, 1941. — 364 с.
11. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. — 416 с.
12. Словник української мови: в 11 т. [Електронний ресурс] / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. — Т. 11. — К. : Наук. думка, 1980. — Режим доступу : sum.in.ua. — [Дата запиту 12.10.2015].
13. Сучасний англо-український, українсько-англійський словник з граматиною [Текст] / Упоряд. Ю.М. Набока. — К. : ПП Набока, 2008. — 544 с.
14. Українська мова : енциклопедія [Текст] / [В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і доп. — К. : Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — 856 с.
15. Український правопис [Текст] / Народний комісаріят освіти УРСР : Державна комісія для впорядкування українського правопису. — Х. : Державне вид-во України, 1928. — 106 с.
16. Український правопис [Текст] / Народний комісаріят освіти УСРР. — Х. : Рад. шк., 1933. — 96 с.
17. Український правопис [Текст] / Народний комісаріят освіти УРСР. — К. : Укр. державне вид-во, 1945. — 180 с.
18. Український правопис [Текст] / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2010. — 288 с.
19. *Шерех Ю.* Головні правила українського правопису [Текст] / Юрій Шерех. — Neu-Ulm : Proметей, 1946. — 60 с.
20. Закон Республіки Беларусь № 420-З «Аб Правилах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», зацвержений Прэзідэнтам Республіки Беларусь 23 ліпеня 2008 г. — Режим доступу : http://academy.edu.by/files/zak_420-3.pdf.
21. Briefe gut und richtig schreiben! Ratgeber für richtiges und modernes Schreiben / Redaktionelle Bearbeitung M. Herweg, A. Konopka, S. Schmitt-Ackermann. — 4., überarbeitete und erweiterte Auflage Bearbeitet von der Dudenredaktion. — Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich : Dudenverlag, 2006. — 956 S.
22. *Engel U.* Deutsche Grammatik / Ulrich Engel. — 2., verbesserte Auflage. — Heidelberg : Groos : Tokyo : Sansyusya Publ., 1988. — 888 S.
23. *Markowski A.* Język polski. Poradnik Profesora Andrzeja Markowskiego / Andrzej Markowski. — Warszawa : Wilga, 2003. — 496 s.
24. Pravidla českého pravopisu. — Режим доступу : <http://www.pravidla.cz/vice/spojovaci-car-ka-spojovnik>.
25. *Thomson A.J.* A Practical English Grammar / A.J. Thomson, A.V. Martinet. — Fourth edition. — New York : Oxford University Press, 1986. — 384 p.
26. Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji / redaktor naukowy Edward Polanski. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. — 980 p.

Статтю отримано 15.11.2016

Sergij Omelchuk

Kherson State University, Kherson

PREPOSITIONS *THROUGH* AND *WITH* AS PART OF PREPOSITION-NOUN CONSTRUCTIONS FOR INDICATION OF WRITING WORDS WITH A HYPHEN

This article proposes the study of the normative functioning of preposition-noun constructions for indication of writing words with a hyphen in linguistic and linguodidactic discourses. The tendency of usage of prepositions **with** and **through** with a noun **hyphen** were defined in “Ukrainian orthography” in editions of different years (1928–2011), as well as in works of native scientists and linguists of the first half of the XX — XXI centuries. Grammatical peculiarities of foreign equivalents of terminal unity of Ukrainian prepositions and nouns were determined in German, English, Polish, Belarusian, Russian languages.

Depending on the main component of terminological word-combination of the preposition **with** in the instrumental case of the noun **hyphen** shows the attributive meaning in combination with the deverbative **writing** ‘writing with a hyphen’; the adverbial modified meaning of manner in combination with a verb and verbal forms — infinitive, verbal form ending on –no, participle, gerund ‘writing with a hyphen’, ‘was written with a hyphen’, ‘that is written with a hyphen’, ‘written with a hyphen’.

Non-prepositional constructions are widely used in the modern teaching works of orthography and oral scientific speech, explaining the presence of a hyphen in the word: ‘we use hyphen in words ...’; ‘... put a hyphen’; ‘we have to write hyphen in words ...’; ‘hyphen writing is common for words ...’ and so on.

The factual material, which was analyzed in the article, illustrates antonymic relationships between the structures to indicate presence or absence of a hyphen in words, such as ‘write with space’ — ‘write without space’. Exactly the reposition **with**(+ N_{inst}), but not a preposition **through** (+ N_{acc}), enters in antonymic relationships with preposition without (+ N_{gen}). Thus, to the vector antonyms, denoting the mutual opposition in writing, belong terminological word-combinations ‘write with a **hyphen**’ ↓↑ ‘writing without **hyphen**’.

According to the semantic relations, on which prepositions **with** and **through** point out in combination with the noun **hyphen**, we consider preposition-noun word-form with **a hyphen** a normative one, which gets a wide extension in publications of “Ukrainian orthography” of the first half of the twentieth century and in works by M. Nakonechny, I. Ogienko, O. Sinyavsky, Yu. Shelev.

Keywords: *non-literal orthographical, terminological word-combinations, preposition-noun word-form, semantic and syntactic relations, writing with a hyphen.* *Magnibh ectem veniat, venim aliquipit ut vercilissi eu facipsusto conulpute feuguer autat, quis nibh exerit pratissit adiat esse exeros nons er-aesto consequi tat iusto core min volor incipit, quis dolupta tetuerc iliscin ent la feui eu faccumms andrero ea cor adio core facillamet, quat. Sed delenisit at digna alissi bla auguercin utpat ulla feui fe*

УДК 811.161.2'374 УДК 81'373.421

Ярміла Кредатусова

Пряшівський університет, м. Пряшів, Словаччина

МОВНІ ІННОВАЦІЇ – АБРЕВІАТЕМИ В СУЧАСНІЙ СЛОВАЦЬКІЙ МОВІ (У ПОРІВНЯННІ З УКРАЇНСЬКОЮ)

У статті розглянуто нові абрєвіатури (абрєвіатєми) в сучасній словацькій мові у порівнянні з українською мовою, проаналізовано відношення, в які вони вступають з іншими мовними одиницями на фонемному, морфологічному, лексичному, словотвірному, синтаксичному й стилістичному рівнях системи мови. Особливу увагу звернено на способи творення абрєвіатур та їхню відповідність чинним словотвірним нормам (дериваційним правилам) словацької мови, умови їхньої лексикалізації та спектр функціонування.

Ключові слова: словацька мова, інновація, абрєвіація, абрєвіатєма, абрєвіатура, абрєвіатємна мотивація.

Абрєвіатурам, або словам, утвореним абрєвіацією, у словацькій мові донедавна не приділяли великої уваги. Було опубліковано декілька наукових статей з цього питання, але монографічна праця зі словацької абрєвіації досі відсутня. У Чехії опис скорочень (абрєвіатур) зробив 1979 р. Йозеф Грбачек [9]. У кінці 2013 р. в Пряшеві (Словаччина) вийшла монографія М. Гавурової [8]. Авторка цієї праці абрєвіатуру (слов. *abreviatéma*, а також *skratka*, далі в тексті послугуємося терміном *абрєвіатєма*, усталеним у словацькій дериватологічній традиції) описує на тлі концепції лексичної мотивації, яку розпрацював Й. Фурдик 2008 р. і пізніше доповнив М. Олоштяк [14]. У концепції цих учених ідеться про один з видів мотивації, а саме: про абрєвіаційну (абрєвіативну) мотивацію, що, як стверджує М. Олоштяк, діє разом із мотиваціями фонічною, семантичною, морфологічною, словотвірною, синтаксичною, фразеологічною, онімічною, експресивною, реєстровою (сти-

© Я. КРЕДАТУСОВА, 2017

лістичною, термін Д. Сланчової — [15]), темпоральною (часовою) та ін-терлінгвальною.

Термінологічний апарат дослідження аббревіації у словацькій та українській мовах неоднаковий. Немає праць, які б розглядали та пояснювали розбіжності в описі цього процесу, наявні в слов'янській лінгвістичній термінології. Можливо, з цих причин спеціальну працю розбіжностям у термінології досліджень з аббревіації російської та словацької мов присвятив М. Хованець [6]. Докладніше розглядати це питання — не наша мета, тому лише коротко пояснимо, як поняття *аббревіатема* трактують у сучасному словацькому мовознавстві. Термін *аббревіатема* в словацькій лінгвістиці у вищезгаданій праці розглядає М. Олоштяк [14], причому, це поняття він пояснює дуже докладно в рамках концепції лексичної мотивації. «*Аббревіатема*, — зазначає він, — це основна одиниця аббревіаційної системи, що виникає як результат процесу аббревіації, тобто скорочування» (в оригіналі: «*Abreviatéma* je základná jednotka abreviačného systému, ktorá vzniká ako výsledok procesu abreviácie, teda skracovania») [Там само: 244]. У трактуванні М. Гавурової *аббревіація* — це фрагментування повної назви, найменування. Аббревіаційний фрагмент — це така частина мотиванту, що залишається у мотиваті. Аббревіація, як вважає дослідниця, — спосіб словотворення, що застосовується тільки в лексичній системі і без розрізнення лексичної та графічної аббревіації. І скорочені слова (як результат лексичної мотивації), і скорочення як результат графічної мотивації у словацькій мовознавчій традиції вважають аббревіатемами) [8: 14–20]. В аббревіаційному процесі взаємодіють дві одиниці — аббревіаційний мотивант та аббревіаційний мотиват. Аббревіаційним мотивантом може бути однослівна лексема, багатослівне словосполучення, синтагма, несинтагматичні лексичні словосполучення [Там само: 15–17]. Аббревіаційний мотиват — це *скорочене слово* або *скорочення*, які можна назвати одним терміном *аббревіатема*. Отже, аббревіатема — це самостійна повноцінна лексема. Вона не перебуває в центрі словникового складу мови, але її вживання в мові зростає, тому ця одиниця і стала предметом нашого дослідження.

Українські мовознавці послуговуються поняттям *аббревіатура*, або *складноскорочене слово*, яке трактують як «похідне слово, що виникає внаслідок аббревіації», «утворюється складанням скорочених основ і буває здебільшого еквівалентним словосполученню, яке його мотивує» [1]. Н.Ф. Клименко відзначає, що українські аббревіатури бувають подільними і неподільними. «У перших чітко виділяють усі частини, які можуть сполучатися з іншими словами чи аброморфемами <...> До морфемно неподільних належать буквені та звукові аббревіатури» [Там само]. Їх ще називають акронімами. Акронім — це «аббревіатура, що складається з початкових літер або звуків слів твірного словосполучення» [3]. Аброморфему українські мовознавці визначають як «специфічний складник морфемно членованих аббревіатур, що спочатку міг мати або й не мати структурно-семантичний зв'язок з одним із компонентів вихідного

словосполучення, але надалі став приєднуватися до інших аброморфем, і до нових слів за готовим зразком-моделлю безвідносно до можливого вихідного словосполучення» [5: 14].

Крім того, в українському мовознавстві за типом їхніх складників виділяють різновиди абрєвіатур: *літерні (ініціальні)* (складаються з початкових літер слів), *звуківі* (містять початкові звуки слів), *складові* (складаються з початкових складів слів). Існують і *мішані* абрєвіатури, в яких поєднані початкова частина першого слова і ціле друге слово або початок першого слова та кінець останнього [1]. Під *абрєвіацією* в українському мовознавстві розуміють «об'єднання скорочених основ, скорочених і повних основ, а також творення простого похідного слова шляхом довільного скорочення твірної одиниці» [2]. Існує ще й в українській дериватології поняття *абрєвіатурне (неморфемне) усічення*. Воно довільне і не залежить від морфемного членування основи. Від слова залишається його афіксальна частина, або частина кореневого морфа [4].

Сучасні словацькі дослідники запровадили поняття *абрєвіаційна мотивованість (похідність)*, з яким українське мовознавство не працює. Воно, на нашу думку, уможливує для ширшого кола читачів простіше й наочніше пояснення процесів творення нових скорочених слів у сучасній мові.

Ми ставили собі за мету на підставі сучасних знань про абрєвіацію, які накопичило словацьке мовознавство, проаналізувати нові абрєвіатеми в системі сучасної словацької мови, розглянути, у які відношення вони вступають з іншими одиницями на фонемному, морфологічному, лексичному, словотвірному, синтаксичному й стилістичному рівнях системи мови, зіставити їх з аналогічними явищами в сучасній українській мові. Як засвідчує мовна практика, нові абрєвіатеми утворюються і функціонують за чинними словотвірними нормами (дериваційними правилами) словацької мови. Завдяки цьому система мови досить легко їх засвоює як повноцінні лексичні одиниці.

Абрєвіатема на фонемному рівні виявляє себе способом, яким її вимовляють. Вона є одиницею, що реалізується більше в письмовій формі, але існує і в усній формі. В усній формі абрєвіатема виступає передусім у ролі абрєвіаційного мотиванта. Далі розглянемо, чи нові абрєвіатеми відрізняються своєю вимовою від старих, уже наявних у мові.

Вимова нових графічних та графічно-фонетичних абрєвіатем у словацькій мові може бути *складовою* (вимовляються поодинокі графеми за словацькою азбукою вже давно прийнятим та унормованим способом). Напр., *SBS* [es-bé-es] — Slovenská bezpečnostná služba (Служба безпеки Словаччини), *DPH* [dé-pé-há] — daň z pridanej hodnoty (податок на додану вартість, ПДВ), *MMF* [em-em-ef] — Medzinárodný menový fond (Міжнародний валютний фонд), *MK SR* [em-ká-es-er] — Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky (Міністерство культури Словацької Республіки), *SMS* [es-em-es] — SMS, esemeska (SMS/СМС/есемес, есемеска); *звуквою (літерною)*, напр. в абрєвіатах *SNR* [s-n-r] — Slovenská národná rada (Сло-

вацька Народна Рада — парламент Словацької Республіки), *SMS* [s-m-s], але наявна й їхня складова вимова [es-em-es], *MVDr* [m-v-dr] — doktor veterinárnej medicíny (доктор ветеринарної медицини) на відміну від *JUDr* — doktor práv (доктор права, юридичних наук), *MUDr* — doktor medicíny (доктор медицини), де вимова **суцільна**, тобто аббревіатами вимовляються цілісно як одне слово, напр., *SaS* [sas] — Sloboda a solidarita (Свобода і солідарність), *NOVA* [nova] — Nová väčšina (Нова більшість), а також **комбінованою (складово-суцільною)**, коли частина слова вимовляється як склад, а друга — як одне слово: *CD ROM* [cé-dé-rom], *MS DOS* [em-es-dos], *Mgr. Art.* [em-gé-er-art]. У словацькій мові існує ще один вид вимови аббревіатем — **складово-звукова (літерна)**, але в наших прикладах вона відсутня.

Запозичені аббревіатами вимовляються по складах, напр., аббревіатами *DNA* [dé-en-á], а не [dna] — deoxyribonukleová kyselina (дезоксирибонуклеїнова кислота), *SUV* [es-ú-vé], а не [suv] — Sport(s) Utility Vehicle — automobil pre voľný čas (машина для відпочинку (вільного часу, дозвілля), *USA* [jú-es-ej] на противагу старому [u-es-a], але не [usa], *WI-FI* [vi-fi], але не [vaj-faj]. З'являються і такі аббревіатами, вимова яких варіантна, причому, один вид вимови вже частково пристосований до правил словацької орфоепії (у прикладах далі це другий варіант): *PC* як [rí-sí] і [ré-cé], *CV* як [sí-ví] і [cé-vé], *VIP* як [ví-aj-pí] і [vip], *IT* [aj-tí] і [i-té], *PR* [pí-ár] і [píár]. Суцільна вимова деяких запозичених аббревіатем уможливорює їхню лексикалізацію та словотворення на їхньому ґрунті: *pécečko/písičko*, *cévečko/sívičko*, *ítečko/ajtičko* та залучення таких аббревіатем до лексичної системи мови: *PC* — *pécečko/písičko*, *CV* — *cévečko/sívičko*, *IT* — *ítečko/ajtičko*, *CD* — *cédečko*, *ITIC* — *ajtik*, *ISIC* — *ajsik*, *SMS* — *esemeska*, *ZTP* — *zeťepečko/zeťepečka* тощо.

Старі аббревіатами вимовлялися так само, тобто переважно по складах, рідше — по літерах (звуках), також за допомогою суцільної і комбінованої (складово-суцільної) вимови, а інколи й складово-звукової. Вимова в нових аббревіатах принципово не змінилася.

З появою нових аббревіатем пов'язане також застосування деяких орфографічних правил, як, наприклад, використання в їхньому написанні знаків діакритики та пунктуації — крапок, дефісу та скісної риски.

Крапка в старих загальноновживаних аббревіатах писалася після скорочень наукових звань та ступенів *prof.*, *doc.*, *PhDr.*, *DrSc.*, що донині вважають орфографічною нормою і її дотримують у правописі нових аббревіатем, а саме: *Vc.*, *Mgr.*, *Mgr. Art.*, *PhD.*, а також у часто вживаних аббревіатах *a.s.* (akciová spoločnosť — акціонерне товариство, АТ) *s.r.o./s s.r.o.* (spoločnosť s ručením obmedzeným — товариство з обмеженою відповідальністю, ТОВ), *P.O. Vox* (укр. *абонентська поштова скринька* — *а/с*, пор. з рос. *абонентский ящик* — *а/я*).

Дефіс у словацькій мові використовується переважно в ад'єктивних композитах з рівноцінними компонентами, але не в аббревіатах. Таке написання запозичено з іноземних мов і його застосовують у запозичених скорочених словах на зразок *sci-fi* (science fiction — наукова фантас-

тика), *hi-fi* (high fidelity — висока точність передавання або відтворення), *wi-fi*, але і в цих випадках існують варіанти написання. Жирним шрифтом далі позначені такі написання абрєвіатом, що найчастіше трапилися в «Словацькому національному корпусі»: *HI-FI/HiFi/hifi/hi-fi/*, *WI-FI/Wi-Fi/WiFi/wi-fi*. Дефіс пишуть у композитах на зразок *e-mail*, *E-shop*, *hifi-veža* (музичний центр), *bio-potravinu* (біопродукти), воно також слугує для виділення граматичних морфем, що допомагають лексемам увійти до певної граматичної (словозмінної) парадагми, наприклад, для форми родового відмінка абрєвіатом *IČ-a* (у наз. відмінку *IČO* — *identifikačné číslo osoby* (ідентифікаційний номер особи), *BMW-čka* (у наз. відмінку *BMW* — марка машини (БМВ), *DPH-čku/-čka* (у наз. відмінку *DPH* — *daň z pridanej hodnoty* (податок на додану вартість, ПДВ). В українській мові дефіс використовують і для написання таких скорочень, як *гр-н* (громадянин), *гр-ка* (громадянка). Дефіс тут виконує функцію давньої титли. У словацькій мові таких скорочень немає.

Використання в абрєвіатах скісної ризи на позначення кон'юнкції членів базової словосполуки є поширеним явищем в англійській мові, наприклад, *P/L* (profit/ loss) — укр. *прибуток/втрата*, *c/o* (care of) — укр. *дбати про*, *C/O* (cash order) — укр. *касовий ордер* [8: 283]. В українській мові ризи пишуть в абрєвіатурах *к/м* (кінотеатр), *с/г* (сільськогосподарський), *б/в* (будинок відпочинку), *х/ф* (художній фільм) та ін. Словацькій мові такі скорочення не властиві.

Нові абрєвіатеми на морфологічному рівні. Багато абрєвіатом іншомовного походження виступають компонентами нових композитів, або їх прийнято називати префіксоїдами. Вони також виступають словотвірними основами (у чеській лінгвістиці ми натрапили і на термін *радикс*, пор. О. Мартінцова — П. Савіцкий, 1987, с. 130, цит. за — [11: 82]). Наприклад, **info-** — *infolinka*, *infoblok*, **hifi-** — *hifisúprava*, *hifiveža* (музичний центр), *hifinahrávka* (запис у музичному центрі), а також давно відомі й нові: **auto-**, **elektro-**, **foto-**, **stereo-**, **video-**, **bio-**, **porno-**, **euro-** та ін. З'являються також однолітерні компоненти в композитах, як-от: *e-zine*, *e-kniha*, *e-shop*, *e-mail*, *i-banking*.

Нові абрєвіатеми на синтаксичному рівні. Нові абрєвіатеми з'являються в сучасній словацькій мові в кількох синтагмах різної будови. Часто вони виступають препозитивними означеннями, тобто стоять перед означуваним словом в атрибутивних словосполуках: *EKG vyšetrenia* (ЕКГ-діагностика), *CD prehrávač* (CD-програвач), *IT špecialista* (ІТ-спеціаліст), *HD televízor* (HD-телевізор), *obraz v HD kvalite* (зображення у HD-форматі), *info box* (інфобокс, інформаційний ресурс), *GMO/GM potravinu* (ГМО-продукти). Такі абрєвіатеми можуть також виступати в ролі постпозитивних означень, стоячи в словосполученнях після означуваного слова: *fakt NATO* (дані НАТО), *zoznam UNESCO* (список ЮНЕСКО). Вони також можуть бути головним членом речення: *AIDS je autoimúnne ochorenie, ktoré...* (СНІД — це автоімунне захворювання, яке...). Такі абрєвіатеми можуть також входити до складу т. зв. тавтологічних синтагм: *PIN číslo*

(Personal Identification Number), *SMS správa* (Short Message Service), *IKT technológia* (Information and Communication(s) Technology), (прикладі М. Гавурової [8]), *VIP osobnosť* (very important person), *GSM systém* (Global System for Mobile Communications), *MMS správa* (MMS Message Service), *AIDS syndróm* (Acquired immune deficiency Syndrome), *HIV vírus* (Human Immunodeficiency Virus), *DVD disk* (Digital Video Disc) (прикладі П. Кохової — [10: 242-247]).

Значна кількість абрєвіаційних багатослівних назв виконує функцію економії, парадигматичну функцію (завдяки їм утворюються повні парадигми близьких та аналогічних термінів) і термінологічну функцію (вони збагачують термінологічний апарат певного регістру комунікації (стилю) та фаху). Такі приклади досить численні: *VŠ študent* (студент ВНЗ, студент вишу, вишівець), *VŠ internát* (гуртожиток ВНЗ, вишу), *VŠ vzdelanie* (вища освіта, освіта ВНЗ, вишу); *SMS program* (SMS-програма), *SMS roaming* (SMS-роумінг).

В Інституті мовознавства ім. Л. Штура (Jazykovedný ústav Ľ. Štúra) в Братиславі вивчають проблему порядку слів у таких назвах. Наприклад, д-р Сибіла Мисловічова, яка активно досліджує питання культури мови й регулярно виступає в радіопередачі «Словацького Радіо» з мовними порадами, пропонує інверсійний порядок у наведених словосполученнях, бо вважає його типовішим для словацької мови, напр., *telegram SMS*, *centrum SMS*. У повсякденному спілкуванні, тобто в розмовному стилі, нині активно діє нетиповий порядок. «Словацький національний корпус», зокрема, подає: *SMS centrum/SMS Centrum* 93 рази, а *centrum SMS* — 7 разів (відомості взято з праці М. Гавурової [7: 176]).

Цікавим є і той факт, що та сама абрєвіація може бути складовою частиною тавтологічної синтагми (ТС), семітавтологічної синтагми (САС; тобто ту саму абрєвіацію дублює синонімічне до неї слово), багатослівних абрєвіативних назв (БАН) і експлікативних синтагм (ЕС; абрєвіацією в синтагмі доповнює «пояснювальне слово»). Наприклад, абрєвіація *Compact Disk (CD)* (компакт-диск) виступає у таких синтагмах: *CD disk* (ТС)/ укр. *CD-диск*, *CD nosič* (САС)/ укр. *CD-носії*, *CD platňa* (САС)/ укр. *CD-платівка*, *CD formát* (ЕС)/ укр. *CD-формат*, *CD prehrávač* (БАН)/ укр. *CD-програвач*.

Нові абрєвіації на лексичному рівні. Абрєвіації виступають у парадигматичних (синонімічних, паронімічних, омонімічних та антонімічних) відношеннях з іншими лексемами. Вони спроможні також бути мотивантами, приєднуючи словотворчі засоби — дериваційні та граматичні.

Синонімічні відношення реалізуються на хронологічній осі «старе — нове». Уже давно використовувані в словацькій мові іншомовні скорочення *p.n.l.*, *n.l.* можуть замінити питомі слова — синоніми (*pred Kristom* «до Різдва Христового, буквально — до Христа», *po Kristovi* «після Різдва Христового — буквально — після Христа) або, рідше, англійськими запозиченнями — *B.C. (Before Christ)*, *B.C.E. (Before the common era)*. В університетському циклі освіти в Словаччині нині відбувається реформування кафедр, факультетів, інститутів і цей факт віддзеркалюють зміни в про-

фесійній лексиці, серед них нові абрєвіатеми, які називають змінєні академічні структурні одиниці. Зокрема, 50 років проіснувала *кафєдра української мови та літератури (KUJaL)*, що пізніше була перейменована на сьгоднішню *кафєдру україністики (KU)*, *кафєдра англійської мови та літератури (KAJaL)* нині має назву *кафєдра англістики та американістики (КАА)*. Колишньому науковому академічному званню *CSc. (kandidát vied, укр. кандидат наук)* сьгодні відповідає абрєвіатема *PhD. (doktor filozofie, укр. доктор філософії)*, яку за англійським правописом доводиться писати з крапками *Ph.D.* У сфері внутрішніх справ країни стару назву *Verejná bezpečnosť* (укр. поліція) з абрєвіатевою *VB* було замієнено сучасною актуальною формою *PZ (Policajný zbor (Поліція або Поліційні сили))*. Як паронімічні виступають іншомовні назви наукових звань, що присвоюють після здобуття відповідної освіти за кордоном Словаччини: *B.Sc., S.B., Sc.B.* і пор. зі словацькою назвою такого звання *bakalár, Bc.* (укр. бакалавр).

Омонімічні парадигми утворюють і власні назви різних організації, політичних партій, товариств: *SAS¹* (Studia Academica Slovaca — Літня школа словацької мови), *SAS²* (Sloboda a solidarita — Свобода і солідарність), *SAS³* (Slovenská Alzheimerova spoločnosť — Словацьке товариство Альцгеймера), *SAS⁴* (Spolok architektov Slovenska — Спілка архітекторів Словаччини). Такі парадигми можуть доповнювати іншомовні абрєвіатеми: *SAS⁵* (Special Air Service — спеціальна повітряна служба), *SAS⁶* (Statistical analysis system — Система статистичного аналізу); *PR¹* (public relations — зв'язки з громадськістю), *PR²* (podniková rada — рада підприємства), *PR³* (podnikové riaditeľstvo — дирекція підприємства), *PR⁴* (poštové hesomando — рекомендоване поштове відправлення) тощо. Вимова цих омонімів може різнитися. Наприклад, [pí-ár] стосується іншомовної абрєвіатеми, а [pé-er] — словацької.

Часто можна натрапити на омонімію абрєвіатем у межах різних фахових сфер, тому зрозуміти такі абрєвіатеми нескладно, але інколи омонімічні абрєвіатеми з'являються в одному тексті, тоді зрозуміти їх допомагає диференційна графема, напр. *SR* (Slovenská republika — Словацька Республіка), *SRo* (Slovenský rozhlas — Словацьке радіо), *OÚ* (Okresný úrad — районне управління), *ObÚ* (Obvodný úrad, Obecny úrad — дільничне, сільське управління).

Особливу роль відіграє в комунікації навмисна (цілеспрямована) абрєвіаційна омонімія, що є корисним явищем з прагматичних причин. Наприклад, сьгодні абрєвіатема *PNS (Poštová novinová služba — Поштова служба новин)* свідомо дешифрується як *Prvá novinová služba (Перша служба новин)*.

Крім цілеспрямованої омонімії, з'являється в рамках омонімії також омофонія, що виникає внаслідок збігу однакових звуків, які на письмі розрізняються великими та малими літерами (маюскулами і мінускулами). Далі першою в парі подаємо абрєвіатему, другою — загальноживане слово, що у мові вживається як нейтральне: *ŠOK* (Športová osobnosť Košíc — Спортивна особистість м. Кошице) vz. *šok* — укр. шок, *NOS* (Na-

dácia pre otvorenú spoločnosť — Фундація відкритого суспільства) *vz. nos* — укр. *ніс*. Може йтися і про свідоме намагання мовців побудувати аббревіатуру за зразком наявного слова.

У межах аббревіаційної омонімії можна також говорити про гіперогіпонімію. У такому відношенні перебувають, наприклад, назви різних відділів структури університету: *PU — FF PU — IUSŠ PU — KU* (Prešovská univerzita — Filozofická fakulta Prešovskej univerzity — Inštitút ukrajínistiky a stredoeurópskych štúdií — Katedra ukrajínistiky — Пряшівський університет — Філософський факультет Пряшівського університету — Інститут україністики та центральноєвропейських студій — Кафедра україністики), або академічні звання *Mgr. i Mgr. Art.* (магістр і магістр мистецтвознавства).

У мові діє й аббревіаційна аналогія як різновид мовної моделі. За зразком уже наявної моделі, наприклад, *TANAP, PIENAP*, виникають нові моделі — словацькі: *DOPRASTAV* (dopravné stavby — транспортне будівництво), *PRIEMSTAV* (priemyselné stavby — промислове будівництво), а також функціонують їхні запозичені аналоги: *SMS* (Short Message Service), *MMS* (Multimedia Messaging Service), *DMS* (darcovská SMSka — SMS-пожертвування).

Лексико-семантичні групи аббревіатем. Для української мови типовими є аббревіатемами, які наводимо далі. Ідеться про лексико-семантичну групу зі значенням локативності. Це аббревіатемами, утворені не ініціальним способом, а внаслідок універбації багатослівних словосполучень, точніше, уламків базових слів та їхнього злиття в одне слово. Таким способом утворені назви різних просторів, будинків, спеціально обладнаних приміщень, аудиторій тощо. Наприклад: *медпункт* (медичний пункт), *спортзал* (спортивний зал), *ощадкаса* (ощадна каса), *турбаза* (туристична база), *продмаг* (продовольчий магазин). Зауважимо, що в українській мовознавчій традиції їх трактують як мішані або складові аббревіатури [1].

Серед аббревіатем з локативним значенням наявні назви відділів державних управлінь та органів, а також суспільних та громадських об'єднань, організацій: *міськрада* (міська рада), *фінвідділ* (фінансовий відділ), *держустанова* (державна установа). Назви осіб представлені в українській мові назвами-аббревіатурами *сантехнік* (санітарний технік), *спец-агент* (спеціальний агент), *тележурналіст* (телевізійний журналіст), *дипкур'єр* (дипломатичний кур'єр), *торгпред* (торгівельний представник), *спецкор* (спеціальний кореспондент). Активно утворюються й назви виробничих об'єктів: *лісгосп* (лісове господарство), *музвидав* (музичне видавництво), освітніх закладів: *філфак* (філологічний факультет), *юрфак* (юридичний факультет), *фізмат* (фізико-математичний факультет). У словацькій мові такі складові або мішані аббревіатемами не спостерігаємо.

Досить велику групу складають словацькі аббревіатемами-назви державних установ, управлінь, міністерств, організацій, агентств: *MK SR* (Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky — Міністерство культури Словацької Республіки), *NR SR* (Národná rada Slovenskej republiky — Національна Рада Словацької Республіки), *GP SR* (Generálna prokuratúra Slovenskej republi-

ку — Генеральна прокуратура Словацької Республіки), *SIS* (Slovenská informačná služba — Словацька інформаційна служба), *ZMOS* (Združenie miest a obcí Slovenska — Асоціація міст і муніципалітетів Словаччини), *KEGA* (Kultúrna a edukačná grantová agentúra — Агентство з культурних та освітніх грантів) тощо.

Добре представлені й лексико-семантичні групи назв роздрібних мереж, банків, компаній, приватних підприємств: *TESCO/ Tesco* (назва походить від ініціалів імен *T.E. Stockwella*, який постачав фірму чаєм, та з початкових літер прізвища *Jack COhen*), *BILLA/ Billa* (абрєвіатема з німецького словосполучення *Billiger Laden* — дешевий магазин), скорочені назви медичних страхових компаній та медичних установ і закладів: *VŠZP* (Všeobecná zdravotná poisťovňa) — Загальна страхова медична компанія).

Крім власне словацьких абрєвіатем, сучасна словацька мова запозичила іноземні, такі, як *OECD* (з англ. *Organisation for Economic Co-operation and Development*, слов. *Organizácia pre hospodársku spoluprácu a rozvoj*, укр. *Організація економічного співробітництва та розвитку*), *ELSA* (з англ. *European Law Students Association*, слов. *Európske združenie študentov práva*, укр. *Європейська асоціація студентів-правників*) та ін.

Найчастіше вживаються нові запозичені абрєвіатеми *ABS, AIDS, CD, CD-ROM, CV, DJ, DVD, GMO* (генетично модифікований організм), *IT, MMS, NATO, PC, PR, SMS, TV, UFO* (англ. *Unidentified Flying Object*, укр. *непізнаний літальний об'єкт, НЛО*), *VIP, WWW* (англ. *World Wide Web*, укр. *гіпертекстова інформаційна мережа в Інтернеті; Всесвітнє Павутиння/Всесвітня Павутина, веб-простір*) [10: 246, 247].

Семантика абрєвіатем (мотивація, демотивація, ремотивація). Похідні від нових абрєвіатем виступають з тими ж значеннями, що й їхні твірні одиниці: *s.r.o.* — *eseroč-ka a.s.* (слов. *akciová spoločnosť*, укр. *акціонерне товариство*) — *akciov-ka*, *PIN* — *pin-ko*, *CV* — *céve-čko*, *PC* — *pisi-čko*, *USB* (флешка) — *uesbe-čko*, *STV* (Словацьке телебачення) — *estéve-čka*, *BMW* — *béemvé-čko*, *AUDI* (марка машини, від лат. *audi* «слухай» з *audire* «слухати»; переклад прізвища засновника фірми А. Горха, пор. нім. *Horch* «слухай» з *horchen* «слухати») — *audi-na*.

Нові лексикалізовані скорочення можуть слугувати мотивантами для утворення нових назв осіб: *SAS-kár* (прихильник партії «Свобода і солідарність»), *SIS-kár* (працівник Словацької інформаційної служби), *soikár* (працівник Словацької ринкової інспекції), *zuškár* (учень Загальноосвітньої мистецької школи), *kádehák* (прихильник партії «Християнсько-демократичний рух»), *smerák* (прихильник партії «Напряма»), *sietovec* (прихильник партії «Мережа»).

Абрєвіатеми виявляють також здатність формувати повні словотвірні гнізда, зокрема виступати твірними одиницями словотвірних ланцюжків, напр. **SMS**: *esemeska, esemeskár, esemeskovat', preesemeskovat', doesemeskovat', esemesknút', esemeskujúci, esemeskovanie*; **NATO**: *natovec, natovský, proNATO, miniNATO, AntiNATO, NATO skeptik*; **VIP**: *VIP hosť, VIP osobnosť, VIP služba, VIP miesto, VIP zákazník/VIP-zákazník, VIP zóna, VIP salón*.

Спершу невідмінювана абрєвіатема може ввійти до системи слово-зміни, якщо приєднає до себе словотворчий формант і так виникне стилістично маркована абрєвіатема (*pinko*, *dépeháčko/dépeháčka*) або така одиниця стане мотивантом у процесі афіксації та композиції (складання): *PR-agentúra*, *hifi-súprava*.

Численні нові абрєвіатеми увійшли в систему словацької мови як запозичення, мотивованість яких носії мови ніколи й не відчували, бо їхня демотивація сталася не в словацькій мові, а ще у мові-джерелі запозичення, напр. назви відомих торгових марок, фірм, продуктів: *ADIDAS* (*Adolf Dassler*), *Tchibo* (*Tchilling+Bohnen*), *Rowenta* (*Robert Weintraud*), *Milka* (*Milch+Kakao*), *Nutella* (*Nut* «горіх»+ **-ella**) [приклади М. Гавурової — 7].

Абрєвіаційна ремотивація. Деякі загальновідомі і вживані, але за часом появи вже старі абрєвіатеми зазнають ремотивації. Ремотивовані вже й деякі нові абрєвіатеми, що лише доводить їхню стійкість у мовній системі. Може йтися або про ремотивацію спонтанну, напр. абрєвіатему *SOS* сьогоднішня молодь дешифрує не лише як *Save Our Souls* (врятуйте наші душі), а й *Save Our Ship* (врятуйте наш корабель), виникнення цієї абрєвіатеми, як відомо, пов'язане з азбукою Морзе. Ідеться також про цілеспрямовану (свідому) ремотивацію, напр. *SOS* — *Strana občanov Slovenska* (Партія громадян Словаччини), *Dacom* — *dáva komplexnú mobilitu* (забезпечує комплексну мобільність). Цілеспрямована (свідома) ремотивація допомагає що-небудь пропагувати (дивіться попередні приклади) або щось висміювати, пародіювати: *HZDS* — *Horda zbojníkov drancujúcich Slovensko* (Орда розбійників, що розкрадають Словаччину), *FIAT* — *Fakt iba ako trénažér* (Дійсне лише як тренажер [приклади М. Гавурової — 2]).

Нові абрєвіатеми дуже часто є апелєтивами або їхніми складниками. У словацькій мові це передусім хремадоніми — логоніми (назви фірм, підприємств, магазинів, готелів, ресторанів) та інституційніми, як *BOPA* — *Boris a Pavol* (Борис і Павел — назва фірми), *P.R.A.* — *Prešovská realitná agentúra* (Пряшівське агентство нерухомості). Мовознавці стверджують, що сучасна тенденція полягає у творенні більшої кількості абрєвіатем пропріального походження [14].

Абрєвіатеми на стилістичному рівні. Словацький учений Й. Містрик у монографії «Стилістика» («Štylistika») (цит. за [12: 98]) пише, що абрєвіатеми з'являються насамперед у фахових та наукових текстах або у прискореному темпі мовлення, а також, що назви не скорочуються у белетристичних текстах. М. Гавурова [8: 206-226] у своїй праці розглядає абрєвіатему як стилістему в науковому тексті, що реалізує функцію пишмності, поняттєвості, фаховості, точності (спроможності утворювати повні термінологічні системи), напр.: *OP* (*Orange Pekoe*) → *FOP* (*Flowery Orange Pekoe*) → *GFOP* (*Golden Flowery Orange Pekoe*) → *TGFOP* (*Tippy Golden Flowery Orange Pekoe*) → *FTGFOP* (*Fine Tippy Golden Flowery Orange Pekoe*) → *SFTGFOP* (*Special Fine Tippy Golden Flowery Orange Pekoe*) та ін. У публіцистичному стилі абрєвіатеми актуалізують та інформативно насичують текст. Низький рівень усталеності абрєвіатеми може призво-

дити до неправильного розшифрування окремих її компонентів. Напр., слов. *SATUR* (*Slovenská agentúra cestovného ruchu* — Словацьке агентство подорожування замість правильного *Slovenská agentúra turizmu/ turistického ruchu* — Словацьке агентство туризму або туристичного руху), *SSSZ* (*Slovenská správa sociálneho poistenia* — Словацьке управління соціального заощадження замість правильного *Slovenská správa sociálneho zabezpečenia* — Словацьке управління соціального забезпечення). Те саме спостерігаємо в офіційно-діловому й художньому стилях: абрєвіатема є в них засобом характеристики доби, соціальної групи або середовища. У розмовному стилі мовлення вона робить текст експресивним. Абрєвіатеми виступають як стилістично немарковані або як марковані одиниці тексту. Як марковані вони виконують стилістичну функцію, тому маємо всі підстави вважати їх стилістамими. Вони виконують роль позначення, але також і виражають експресію, оцінку.

Нові абрєвіатеми з'являються у мобільній та електронній комунікації. Такими є, наприклад, літерні абрєвіатеми: *jj* (jo,jo — так, так), *njn* (no,jo,no — ну так ну), *nvm* (neviem — не знаю), *nvs* (nevieš — не знаєш), *nn/ee* (nie — ні), *nzc* (niet za čo — нема за що), *btd* (bud' taký dobrý — будь ласкавий), *dmnc* (demencia — недоумство, слабоумство). Цей спосіб з професійної та сленгової комунікації, з розмовної мови переходить у мову художніх текстів — у тексти сучасних авторів, засновані на діалогічній мові за посередництва мобільного та електронного зв'язку. Такими є і деякі словацькі переклади сучасних авторів, що пишуть англійською, німецькою та іншими мовами.

У комп'ютерній та мобільній комунікації молодь використовує запозичені з англійської мови абрєвіатеми, що вважаємо стилістично маркованим явищем: *TW* (*by the way* — *timochodom*, укр. *до речі*), *FYI* (*for your information*, укр. *до вашого відомо*), а також словацькі: *PTP* (*posielam ti rusu* — укр. *посилаю тобі поцілунок*). За допомогою таких абрєвіатем можна утворити не лише речення, як-от, напр., *W4U* (*Waiting for you*; слов. *Čakám na teba*, укр. *чекаю на тебе*), але й більші текстові уривки, частини тексту [6]. Дедалі частіше в текстах з'являються комбінації графем, цифр та нескорочених слів — це т. зв. *нумероніми* [12: 20-21]: *RUready 2Cme 4 T* (*Are you ready to call me four times* — слов. *Si pripravený zavolať mi 4-krát?*, укр. *Ти готовий зателефонувати мені 4 рази?*). На думку молодих носіїв мови, це найкращі абрєвіатеми серед усіх інших. Наявні такі нумероніми й на базі словацької мови: *s5* (*spät'* — укр. *назад*), *o5* (*opät'* — укр. *знову*), *5o* (*Peťo* — укр. *Петро*), *2re* (*dvere* — укр. *двері*), *me100* (*mesto* — укр. *місто*). Існують цілі тексти та повідомлення, написані таким способом. Деякі нові абрєвіатеми виникають в електронній комунікації з дуже високою частотою вживання, причому, повні абрєвіаційні мотиванти таких новотворів їхнім користувачам менш відомі або і зовсім невідомі, на відміну від окремих їхніх мотивантів, напр., *doc* (слов. *dokument*, укр. *документ*), *jpg* (англ. *Joint Photographic (Experts) Group*), *bmp* (скорочення для малюнків, сканів, фотографій, слов. *obrázky, skeny a fo-*

tografie, англ. *bitmap*), *xls*, *exe* (скорочення для документів, утворених у конкретній програмі, англ. *eXcel Spreadsheet*), *html*, *www* (англ. *Hypertext Markup Language, World Wide Web*) та ін.

М. Олоштяк [цит. за: 7] згадує і т. зв. текстове (парольне) скорочування (абревіацію), коли з метою економії у письмовій формі скорочується друга частина композита, що є складовою частиною координативної синтагми разом з іншим словом, напр., *dokonalý bi-, tri a multilingvizmus* (досконалий бі-, три- та мультилінгвізм), *audio- a videopomůcky* (аудіо- та відеопосібники), *seny jedno- a dvojlůžkových izieb* (ціни одно- і дволіжкових номерів). На нашу думку, термін текстове (парольне) скорочування можна використати і в ширшому розумінні, тобто у випадках, коли доходить до використання нумеронімів у текстових уривках до такої міри, що текст змінює свій вигляд.

Абревіатеми і транслатологія. Переклад абревіатем. Словацькі журналісти, що великою мірою представляють абревіатеми російської та української мов словацькому середовищу, як показують дослідження, передусім в економічній галузі, не розрізняють російську та українську мови, коли запозичують абревіатеми й далі їх адаптують уже до системи словацької мови. Способи запозичування й перекладу на словацьку мову з обох мов поки що однакові. М. Хованець у своїй праці про російські та українські абревіатеми [9] стверджує, що російські абревіатеми словацькою мовою запозичуються кількома способами: 1) у транслітерованій формі оригінальної одиниці й одночасно з нею наводиться вже розшифрована форма цієї абревіатеми (вона перекладена прямими відповідниками окремих її складників); 2) російська абревіатема не має відповідника у словацькій мові, тобто на словацьку мову її перекладають у формі багатослівного словосполучення з його прямими відповідниками; 3) російська абревіатема запозичується в транслітерованій формі, але одночасно з нею запозичується опорний (стрижневий) компонент російської багатослівної назви; 4) російська абревіатема замінюється словацькою, її прямим відповідником, якщо він існує; 5) російська абревіатема перекладається відповідником з англійської мови. З власного досвіду знаємо, що такими ж способами переклад абревіатем здійснюється і з української мови (методика перекладу та сама).

У процесі перекладу російських та українських ініціальних абревіатем на словацьку мову постають також тавтології. Напр., *VTB banka* (*VTB* — рос. *Внешторгбанк*), *agentúra RIA Novosti* (рос. *РИА* — *Российское информационное агентство*) (підкреслені одиниці, що повторюються, тавтологічні, тобто зайві для професіоналів, але для широкого читача, реципієнта, який може не знати базових для цих абревіатем словосполук, вони є не зайвими, а навпаки, потрібними [9: 128]. Якщо абревіатеми виступають частинами оказіональних слів (одиниць), у перекладі вони часто становлять лакуни, тобто етнокультурні одиниці, які є майже неперекладними. Їх перекладають методом перифрази, внутрішньотекстових або позатекстових пояснень тощо, але стилістична маркованість

у такий спосіб порушується і в перекладі цієї маркованості не дотримано однаковою мірою.

В оригінальних текстах трапляються також ремотивовані абрєвіатеми, або такі, метою яких є передавання гри, жартівливості, сарказму, тобто посиленого експресивного відтінку. Подібні окаяоналізми вимагають у перекладі такої ж гри, авторської творчості та оригінальності, а отже, їхній переклад спричинює окаяональні, незвичні, неочікувані рішення щодо вживання абрєвіатеми в цільовій мові (у мові перекладу). Аналіз скорочень у праці М. Хованця також показує, що переважно ініціальні абрєвіатеми трапляються в періодичних виданнях з економіки: у російській мові більше, ніж у мові словацькій; натомість у словацькій мові в текстах економічної тематики трапилося більше абрєвіатем, що не були розшифровані, якщо порівнювати їх з текстами неекономічного змісту [Там само: 78, 126].

Висновки. У нових абрєвіаемах словацької мови переважає складова, суцільна та комбінована (складово-суцільна) вимова, що просуває абрєвіаему на рівень повноцінної лексеми, адже т. зв. політерна (звукослава) вимова «перешкоджала» лексикалізації абрєвіатеми. Абрєвіатеми іншомовного походження беруть участь у словотворенні як складники композитів — префіксоїди або твірні основи. Новим явищем є однобуквені компоненти в композитах, що з орфографічного погляду сполучаються з іншим компонентом слова малопоширеним для словацької мови способом — за допомогою дефісу.

У словацькій мові зростає кількість абрєвіативних багатослівних словосполучень з іншомовними компонентами, а також кількість синтагм з абрєвіаемами, причому, та сама абрєвіаема може бути складником тавтологічних, семітавтологічних, багатослівних абрєвіативних та експлікативних синтагм. Абрєвіатеми виступають у парадигматичних — омонімічних, антонімічних, синонімічних та паронімічних — відношеннях. Вони мають словотворчий потенціал і здатні слугувати мотивантами нових дериватів (мотиватів), приєднувати до себе інші словотворчі засоби — дериваційні та граматичні. Нові лексикалізовані скорочення можуть виступати мотивантами нових назв, передусім назв осіб, а також утворювати повні словотвірні гнізда.

Нові абрєвіатеми зазнають процесів демотивації, спонтанної та свідомої ремотивації, можуть утворювати нові термінологічні системи. У словацькій мові абрєвіаційну мотивацію вважають однією з кількох активних мовних моделей. Ці «властивості» теж просувають абрєвіаему на рівень повноцінної лексичної одиниці. Абрєвіатеми зі значенням локативності у словацькій мові не є типовим явищем на відміну від української мови. Проте нові словацькі абрєвіатеми беруть участь у словотворенні логонімів та іституціонімів.

Нові абрєвіатеми виникають у мобільній та електронній комунікації. Такими є, зокрема, літерні (ініціальні) абрєвіатеми. Цей спосіб з професійної та сленгової комунікації, з розмовної мови переходить у мову ху-

дожних текстів. Маємо на увазі тексти сучасних авторів, мова яких заснована на діалогах осіб, що спілкуються за посередництва мобільної та електронної техніки. Це — словацькі переклади сучасних авторів, що пишуть англійською, німецькою та іншими мовами. Дедалі частіше в текстах з'являються комбінації графем, цифр та нескорочених слів, тобто т. зв. нумероніми, що надають текстам нової графічної форми. Отже, завдяки таким інноваційним одиницям є підстави виділяти й текстову (парольну) аббревіацію (скорочування), яка у письмовій формі мови досі не вживалася.

1. *Клименко Н.Ф.* Аббревіатура // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2004. — Вид.2-е, випр. і доп. — С. 7.
2. *Клименко Н.Ф.* Аббревіація // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2004. — Вид.2-е, випр. і доп. — С. 7.
3. *Клименко Н.Ф.* Акронім // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2004. — Вид.2-е, випр. і доп. — С. 13.
4. *Клименко Н.Ф.* Усічення // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2004. — Вид.2-е, випр. і доп. — С. 750–751.
5. *Климович С.М.* Структурно-семантичні типи абрoutворень в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. — Запоріжжя, 2008. — 20 с.
6. *Chovanec M.* Skratky ako odraz sociokultúrnych procesov (rusko-slovenské porovnanie). — Prešov, 2015. — 157 s.
7. *Gavurová M.* Skratka ako lexéma. — Електронний ресурс: <http://www.google.sk/#bav=on.2,or.qf.&fp=4b3352ae64a7a06b&q=skratka+ako+lex%C3%A9ma>
8. *Gavurová M.* Skratka ako lexéma (Abreviačná motivácia v lexike). — Prešov, 2013. — 312 s.
9. *Hrbáček J.* Jazykové skratky v češtině. — Praha, 1979. — 128 s.
10. *Kochová P.* Nové iniciálové zkratky // Neologizmy v dnešní češtině. — Praha, 2005. — S. 242–248.
11. *Kochová P.* Prefixace u nových substantiv // Neologizmy v dnešní češtině. — Praha, 2005. — S. 76–84.
12. *Lančarič D.* Jazykové skratky. — Bratislava, 2008. — 95 s.
13. *Mistrík J.* Štylistika. — Bratislava, 1997. — 598 s.
14. *Ološtiak M.* Aspekty teórie lexikálnej motivácie. — Prešov, 2011. — 339 s.
15. *Slančová D.* Reč authority a lásky: reč učiteľky materskej školy orientovaná na dieťa — opis registra. — Prešov, 1999. — 278 s.

Статтю отримано 06.10.2016

Jarmila Kredátusová

Prešovská univerzita, Prešov

LANGUAGE INNOVATIONS — ABBREVIATEMS IN MODERN SLOVAK LANGUAGE (IN COMPARISON WITH THE UKRAINIAN LANGUAGE)

The article is based on current knowledges about the abbreviations in the Slovak language. New abbreviations in the system of modern Slovak language are considered as well as the relations which they form on its phonetic, morphological, syntactic, lexical, word-formative and stylistic levels. New abbreviations are formed and functioned under rules existing and stable in Slovak language for a long time, in particular, derivative ones. Due to these rules the system of modern Slovak language fairly easily adopts new abbreviations as the lexemes of full value.

In general, Slovak language does not use abbreviation motivation as much as Ukrainian and Russian language, in which the occurrence of abbreviations in both texts and speech is much higher although a tendency to use abbreviations more often becomes evident in Slovak language, too.

New lexicalized abbreviations serve as motivating units of new naming units, especially personal naming units and they form full word-formation nests. They are also resource of word-formation rows. New abbreviations are influenced by the process of demotivation, spontaneous and intentional remotivation and they create complete terminological systems.

New abbreviations are formed in mobile and electronical communication, such as letter abbreviations. This mean of communication shifts from the area of professionalisms and slang, from the area of colloquial to artistic language. This trend can be noticed in the texts of contemporary authors, whose language is based on the dialogues of people, who communicate via mobile and electronical technology. The texts are translations of contemporary authors, who write in English, German and other languages. Various combinations of graphemes, numbers and non-abbreviations, so-called numeronyms, which provide texts with a new design and form, occur in the texts more often. There are reasons to talk about a new text (parole) abbreviation thanks to those innovative units, that have not been used in written form so far.

Keyword: Slovak language, innovation, abbreviation, abbreviate, abbreviation, abbreviative motivation.

Мовна мозаїка

ЗРІКАТИСЯ ІДЕАЛІВ ЧИ ЗРІКАТИСЯ ВІД ІДЕАЛІВ?

В українському вжитку читаємо і чуємо *зрікатися / зрєктися від кого-, чого-небудь*, напр.: *Монахи ...зрікаються від земного і збирають скарби на Небесах* (М. Дочинець); *Король бельгійців Альберт ...підписав акт про зрєчення від престолу на користь свого сина принца Філіпа...* (УНН); *Знесилений боротьбою зі стихією господар, урешті-решт, зрікся від свого вітряка і назавжди покинув його будівлю* (Карта Львова). А чи правильне таке вживання?

Ні, неправильно, бо в сучасній українській літературній мові дієслова *зрікатися / зрєктися* зі значенням «відмовлятися / відмовитися від кого-, чого-небудь; свідомо позбавляти / позбавити себе чогось» поєднуються з родовим безпрійменниковим відмінком іменників, напр.: [Крістабель:] *Ой, мамо, що ти кажеш, бійся Бога! Як можеш ти зрікатися дітей?* (Леся Українка); *Той, хто зрікається рідної мови, часто й не розуміє, що в цьому вже є елемент відступництва, елемент зради* (О. Гончар); *Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду, Тільки той віддав всю душу, Все, що зміг, народу* (Олександр Олесь); *Чоловік зрікається великого життя, коли зрікається боротьби!* (О. Кобилянська); *Ні, ніхто не змушував Муся зрікатися своєї віри та свого імені* (С. Тельнюк); *Король Едуард VIII зрікся престолу заради шлюбу з коханою* (Газета по-українськи); *Королева Нідерландів 28 січня оголосила на телебаченні, що зрікається трону на користь свого сина* (Український тиждень).

Уживання дієслів *зрікатися / зрєктися* з іменником у формі родового відмінка та прійменником *від* спричинене впливом російської мови, порівняйте рос.: *Он [Онегин] уезжаєт, Своє безумство проклинаєт — И в нем глубоко погружен, От света вновь отрєкся он* (А. Пушкін); *Клянусь любовию моею: Я отрєкся от старой мести, Я отрєкся от гордых дум* (Ю. Лермонтов); *...я отрєкся от всех высоких чувств души, отрєкся от самолюбия, от гордости, любви и чести* (Н. Некрасов).

Отже, в українській мові правильно вживати *зрікатися / зрєктися ідеалів; зрікатися / зрєктися переконань; зрікатися / зрєктися престолу* тощо.

Валентина Фурса

УДК 811.161.2'373.46'38

Ніна Яценко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВА СПЕЦИФІКА НАУКОВОЇ РЕЦЕНЗІЇ

У статті в діахронному аспекті досліджено жанр рецензії в українському термінознавстві. Представлено семантико-композиційну структуру рецензії, визначено лексико-синтаксичні засоби в кожній з окреслених композиційних ланок. Відзначено домінантні комунікативні функції рецензії: інформування, оцінка, інтерпретація.

Ключові слова: наукова комунікація, хронологічний період, композиційна ланка, лексико-синтаксичні засоби, термінологія.

Науковий стиль сучасної української літературної мови як об'єкт лінгвістичного вивчення віддавна перебуває в центрі уваги дослідників. Зокрема, в українському мовознавстві є кілька ґрунтовних праць про особливості наукової комунікації. Специфіку структурної організації українського наукового тексту вперше простежила А.П. Коваль [15]. С.Я. Єрмоленко дослідила семантико-синтаксичну структуру наукового стилю [8]. Вивченню функціонально-стилістичних особливостей мови науково-технічної літератури присвячено монографію Н.Ф. Непійводи [20]. П.О. Селігей на матеріалі лінгвістичних текстів проаналізував таке поширене мовне явище, як науковий жаргон [25]. Цих важливих здобутків досягнуто завдяки дослідженню специфіки жанрів, композиційних та мовних рівнів стилю наукової мови. Зазначимо, що кожний жанровий різновид наукового стилю має структурно-семантичну організацію, яка передбачає таке впорядкування й оформлення наукової інформації, яка б найкраще забезпечувала реалізацію комунікативної мети текстів певного жанру. Як справедливо наголошує О.С. Троянська, провідну роль у

© Н.О. ЯЦЕНКО, 2017

становленні жанрів та їхніх різновидів відіграють соціально-культурні функції наукових творів, однак у деяких жанрах наукової літератури можуть виникнути додаткові комунікативні настанови, серед яких — узагальнено-стилий виклад наукового знання та його популяризація [31]. Специфіку в мовному та композиційному оформленні має також і жанр *наукової рецензії*.

Незважаючи на накопичений значний досвід написання рецензій в україністиці, вони поки що не були предметом лінгвостилістичного аналізу чи аналізу в контексті жанрології. Актуальність дослідження жанру наукової рецензії зумовлена насамперед тим, що вона репрезентує такі сегменти наукового дискурсу, як наукова критика й наукова дискусія.

Об'єктом дослідження у статті є мовознавчі рецензії на термінологічні праці ХХ—ХХІ ст. (словники, статті, монографії), опубліковані в українськомовних періодичних виданнях із лінгвістики.

Наукова рецензія — один із найважливіших елементів наукової комунікації, бо така комунікація передбачає не тільки отримання й розвиток наукових знань, а також і їхню експертизу. Специфіка входження нової інформації в науковий континуум полягає в тому, що кожний окремий дослідницький результат вважають достовірним лише за умови успішного проходження ним критичної перевірки, оцінювання. Саме тому рецензія набуває особливої значущості як чинник селекції, прогнозування, уточнення та корекції наукових знань.

Спостережено, що наукову рецензію в лінгвістиці кваліфікують як один із жанрів вторинної наукової комунікації та пов'язують із специфічними дискурсивними функціями та завданнями, відмінними від функцій і завдань таких первинних жанрів, як стаття, монографія, дисертація, що репрезентують оригінальні знання, здобуті внаслідок науково-дослідницької діяльності. Наукова рецензія ґрунтується на обробленні та аналізі первинних текстів, вона є похідним від них утворенням.

Популярний у лінгвістиці текстоцентричний підхід до вивчення наукової комунікації виокремлює рецензію в окремий текстотип, семантико-композиційна, комунікативно-прагматична та лексико-синтаксична організації якого підпорядковані потреби представити зміст рецензованого тексту, інтерпретувати та оцінити його.

Семантико-композиційна структура рецензії — стабільна і стандартна (інваріантна), бо становить єдність таких композиційних елементів (тем), як *заголовок*, *вступ*, *основна частина*, *висновок*. У межах цих тем є мікротеми, що так само поділяються на змістові блоки. У «Вступі» реалізують мікротеми “констатація факту появи праці”, “ступінь вивчення проблеми”, “автор праці”; в «Основній частині праці» — мікротеми “здобутки праці” (актуальність, новизна, корисність і практична цінність, мова і стиль праці тощо), “вади праці”, “адресат”). Окремо виділено тему «Висновок» тощо. Кожний елемент архітектоніки є закономірним етапом в оцінній характеристиці рецензованої публікації, має певну прагматичну настанову й відповідне змістове та графічне оформлення в тексті.

Звернення до рецензій, опублікованих у давніших періодичних виданнях, засвідчує наявність *заголовка*, яким автор намагається насамперед привернути увагу читача. Варто зауважити, що заголовки в досліджуваних термінознавчих рецензіях — це бібліографічні описи рецензованих термінологічних публікацій [1, 10, 11, 12, 21, 32, 4, 5, 22, 35]. Така форма найменування рецензій спрощує пошукову роботу читача: із заголовка відомо, про який словник, книжку, статтю йтиметься. Це сприяє реалізації основної функції заголовка — номінативно-інформативної.

Традицію найменування рецензій ХХ ст. збережено й у сучасних текстах, зокрема тотожність заголовка рецензії бібліографічному опису аналізованої термінологічної праці характерна для текстів рецензій, розміщених на сторінках журналів «Мовознавство», «Українська мова». Зауважимо, що в заголовку рецензії здебільшого подають скорочені бібліографічні відомості (ознака “розхитування” попередньої традиції), а місце, час публікації, кількість сторінок зазначають меншим шрифтом після заголовка.

У процесі розвитку жанру рецензії відбулося ускладнення її структури. Заголовки рецензій стають проблемними. Вони мають “прозорий” натяк на тему, що зацікавила й схвилювала рецензента. Наприклад, рецензія на словник О. Данилюк, у якій порушено проблему “народних географічних термінів”, має відповідний заголовок: «Лексикографічне повернення до місцевої географічної термінології» [6], або ж “проблеми в термінографії” втілено в заголовку «Радіотехнічна термінологія у перекладних словниках: здобутки і перспективи» [34]. Варто зазначити, що задекларована в заголовку проблема почасти реалізується також у вступній частині. Наприклад, Л. Краснова, М. Ткачук у рецензії «Не забуваймо нашу армію» на книжку Я. Яремка «Нариси з історії української військової термінології» акцентують на важливості проблеми, винесеної в заголовок, спонукаючи читача не лише до роздумів, а й до діалогу: «*Чи потрібна державі міцна армія? Державі самостійній, незалежній, яка опинилась у колі озброєних держав, що скося поглядають на цю гонорову, але досить слабеньку з військового погляду країну*» [18]. У сучасних термінологічних рецензіях переважають заголовки, у яких зацентровано увагу на новизні книжки чи порушеній у ній темі, проблемі тощо. Стрижневим оцінним компонентом таких заголовків є атрибутивна лексема *новий*, наприклад: *Нова праця в галузі двомовної науково-технічної лексикографії. Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки* [29]; *Нове фахове видання з термінології. Термінологічний вісник: Збірник наукових праць* [28]. Очевидно, винесення оцінного елемента на перше місце має на меті привернути увагу читача.

Заголовки рецензій семантично тісно пов’язані з власне текстом, що відбито в опосередкованій актуалізації, зокрема хронологічних меж зібраного в словнику термінологічного матеріалу, напр.: «Від *гудзикаря* до *інсайдера*» [30]. Отже, специфіка структурно-семантичної організації заголовків рецензій, давніших і сучасних, уможливорює виділити такі їхні основні різновиди: 1) бібліографічний заголовок (або заголовок бібліо-

графічного зразка); 2) проблемний заголовок (або заголовок-проблема); 3) заголовок рекламного зразка; 4) заголовки-хронотопи (або часопросторові). Закономірно збільшилися функціональні можливості рецензій: паралельно з номінативно-інформативною функцією в заголовку активізується функція рекламування, проблемна, часопросторова.

Основне завдання рецензії — оцінити конкретний твір. Проте оцінювання в прямому значенні слова — це лише одна з мікротем рецензії. Адже функції інформування й оцінювання реалізуються експліцитно чи імпліцитно через комплекс мікротем і мотивів у структурному плані та через відповідні мовні конструкції в семантичному аспекті. Вибір структурних елементів і їхнє семантичне наповнення у тексті можуть бути зумовлені також комунікативною метою рецензента — або привернути увагу читача до книжкової новинки, або окреслити проблему, або акцентувати увагу на обсягові й часопросторові рецензованої праці.

Наші спостереження засвідчують, що найінформативнішим компонентом рецензії є «Основна частина», у якій за допомогою накопичення часткових оцінок, мотивацій, аргументів складається загальне оцінне спрямування тексту.

Оскільки бібліографічний опис подають у термінологічних рецензіях у заголовку, то власне текст рецензії починається з *констатації факту появи певної праці*. Ця мікротема представлена в рецензіях ХХ—ХХІ ст.

Маркерами констатації факту появи праці можуть слугувати такі висловлення: «*Російсько-Український Технічний словник В. Дубровського належить до тієї категорії книжок, що на неї дуже бідний український книжковий ринок, дарма що життя, у зв'язку з широким розмахом українізації, настирливо вимагає їх, щоб згодом розпочати нормалізацію в термінологічній справі, дати їй належні береги й тим самим запобігти шкідливій анархії*» [32: 87]; «*Коли б отакий словник, був як слід опрацьований, його треба було б тільки вітати*» [10: 91]; «*Голод на українську наукову термінологію такий великий, що й ті термінологічні словники, які виготовляє ІУНМ, не можуть цей голод цілком заспокоїти*» [11: 64]; «*Великий Мінералогічний словник продовжує серію галузевих термінологічних словників, виданих на Україні у 50—60-х роках*» [24: 91]; «*...вихід у світ «Словника народних географічних термінів Волині» О. К. Данилюк слід усіляко вітати, адже це продовження за обсягом процесу збирання і класифікації значною мірою маловідомої групи лексики, яка репрезентує цікаву, багату й різноманітну в етнодіалектному плані частину України — Волинь*» [6: 71]; «*Тут знайшли висвітлення майже всі питання, що становлять основи сучасного термінознавства*» [13: 77]; «*3 появою книги А. Коваль зроблено спробу піддати монографічному описові також науковий стиль української мови*» [7: 88]; «*Книга Ф. П. Сергеева є частиною здійсненого автором великого дослідження*» [17: 92]; «*... рецензований словник є першою спробою зібрати й систематизувати російську термінологіку в галузі лісівництва*» [27: 92].

Мікротема “здобутки праці” передбачає перелік та оперування переважно позитивно оцінними маркерами. Завдання «Основної частини» —

конкретизувати уявлення читача про зміст, структурну організацію та якісні показники рецензованої праці. Загалом у мікротемі “зміст праці” виокремлюють такі мотиви: 1) новизна; 2) інформативність; 3) актуальність; 4) корисність і практична цінність; 5) зіставлення з іншими працями; 6) мова та стиль праці; 7) оформлення видання тощо.

Із названих складників «Основної частини» рецензент наголошує лише на тому, що вважає за доцільне вирізнити. Тут можливий індивідуально-авторський підхід до аналізу рецензованої праці, тобто в структурі рецензії є факультативні компоненти. Проте в досліджуваних текстах сучасних рецензій простежуємо традицію деталізованого огляду змісту праці.

Мікротему “вади праці” в термінознавчих рецензіях давнішого і пізнішого періоду представлено різними емоційно-експресивними формулами. Наприклад, у рецензіях ХХ ст. читаємо: «У “Бюлетені”, крім поданих хиб, маємо ще “шар” (85 стор.) замість “куля” і т. ін. Щоправда, київська інспектура виправдується на окремій картці, притуленій до Бюлетеня, що помилки сталися, головне, через спішність роботи. На нашу гадку, коли б не було тієї спішности, то може не було б і тієї безлічи коректорських помилок, що їх бачимо в цьому виданні. Та чи можна ж отак о, похапцем, випускати в світ офіційне видання з такою силою не тільки коректорських, але й термінологічних помилок?!» [12]; «Велика кількість синтаксичних, стилістичних, правописних і інших помилок дають підставу говорити не тільки про неохайність, а й про ігнорування норм сучасної мови» [19: 120]; «Однак ряд тверджень праці, на нашу думку, потребує уточнень ... Доводиться тільки пошкодувати, що ці недоліки вкрались у добре в цілому написане дослідження» [17: 93]; «Важлива праця Мурзаєвих не вільна від недоліків. Не можна визнати задовільним той факт, що у словниковій статті не завжди вказується район поширення терміна. Іноді автори не можуть точно показати місце вживання терміна з огляду на його велику поширеність... При поясненні будь-якого терміна бажано, щоб слова, за допомогою яких він пояснюється, протягом усього словника вживались в одному певному значенні» [35: 114–117]. У сучасних рецензіях домінують словосполучення, які передують власне описові прорахунків дослідження на зразок: «На жаль, праця не позбавлена недоліків», «До хиб праці належить те, що»..., «Не можна не зробити певного закиду...», «Найвразливішим місцем книжки є...» та лексико-синтаксичні конструкції з опорними вставними лексемами жаль, на жаль, шкода: «Єдине, що можна було б закинути словникові у зв'язку зі статтями, де зібрано досить довгі ряди словосполучень, — це відступ від алфавітної структури на користь граматичної ... Логічніше було б і в середині статей дотримуватися традиційного алфавітного порядку, який панує в словнику в цілому. Очевидно, при наступному виданні словника варто буде продумати це питання, щоб не утруднювати перекладачеві розшуки потрібного словосполучення» [16: 80]; «Оцінюючи Словник у цілому позитивно, необхідно, однак, відзначити й деякі недогляди, суперечливі моменти, а часом і неправильний переклад українських термінів російською мовою у

цій лексикографічній праці» [26: 94]; «Однак необхідно звернути увагу на пропуски деяких широковживаних термінів лісівництва... Варто було б приділити більше уваги термінам-словосполученням ... На жаль, не знайшли свого відображення у рецензованій праці поширені терміни ... Варто було б додати окремо принаймні дві словникові статті ... Незрозуміло, чому, наприклад, слово масленок у реєстрі є, а вищезгаданих номенів немає? Бажано було б, щоб біля кожної ботанічної назви був латинський відповідник ... Зайвим видається введення до словника загальноживаних слів ... Немає потреби при деяких зоологічних та ботанічних назвах наводити цілі синонімічні ряди ... У рецензованому словнику трапляються випадки неправильного наголошення слів» [27: 92–93]; «Про недоліки у словнику. Окремі з них зумовлені об'єктивними причинами, зокрема відсутністю в сучасній українській термінографії однозначного підходу до оцінки мовних фактів певного категорійного плану з погляду їх нормативної вартості та функціональної виправданості. Насамперед це вживання активно дієприкметникових форм, співвідношення українських та іншомовних слів у термінології. Щодо інших помічених у словнику огріхів, то їх можна було б легко уникнути за умови уважнішого ставлення укладачів до вибору окремих українських відповідників. На жаль, у ряді випадків укладачі відступають від прийнятого ними правила, уживаючи активно дієприкметникові утворення там, де є співвідносні прикметникові. Дублетність, як відомо, небажане явище в термінології. Укладачі словника могли б зупинитися на слові кермо. Треба відзначити певну непослідовність у вживанні цих двох паралельних відповідників російського слова. Є окремі неточні переклади російських термінів. У деяких випадках укладачі не скористалися однією з можливостей компактніше формувати термінологічне гніздо» [29: 75].

Адресат у рецензіях може вирізнятися за: а) спеціальністю, б) видом заняття, в) ступенем знайомства з предметом обговорення, тобто за підготовленістю до прочитання. У наукових термінознавчих рецензіях виокремлюємо конкретного, узагальненого та імплікованого адресатів: конкретний адресат: «Словник дає змогу скористатися фактичним матеріалом лексикологам, фонологам, етимологам, (етнографам, лінгвогеографам), а в перспективі й спеціалістам-термінологам у галузі географії» [6: 71–73]; «У передмові впорядник зазначає, що даний словник “є практичною переробкою академічного словника математичної термінології, том IV, вип. Г”. Коли б отакий словник, як практичне пристосування великого словника, був як слід опрацьований, його треба було б тільки вітати. У заголовку й у передмові сказано, що з нього, крім студентів, повинні користуватися учні трудових шкіл та профшкіл, цебто люди, що їм не завжди зручно користуватися з великого складного словника. Складаючи цього словника, треба було виходити з потреб двох останніх категорій споживачів» [10: 91]. Узагальнений адресат: «З огляду на роль, яку нині відіграють юридичні знання в нашому житті, ця праця стане в пригоді багатьом носіям цих двох мов незалежно від їхнього фаху» [34: 89]; «Дуже втішна невеличка книжечка, та, на жаль, далеко не для тих, хто схотів би з неї довідатися дещо за евгеніку» [3: 94]. Імплікований адресат: «Рецензована праця є безперечним внеском в історію славистич-

ного мовознавства та ономастологічного термінознавства» [2: 83]; «Ми цілком переконані в тому, що рецензована праця потрібна з погляду як перекладацької практики, так і процесу збагачення лінгвістичної теорії. Вона буде корисною у справі міжмовної гармонізації термінолексики» [13: 77].

У рецензіях ХХ ст. частотними є конструкції на зразок: «Названий словник ... є єдиний, що може задовольнити потреби ...», «У заголовку й у передмові сказано, що з нього, крім студентів, повинні користуватися учні трудових шкіл та профшкіл», «... до того ж, студенти можуть цілком добре користуватися й з академічного словника», «Ця книжка О. Фінкеля повинна повернути до себе увагу кожного працівника слова», «... словник стане у великій пригоді усякому вчителю» [10, 5].

У рецензіях пізнішого періоду поширені описові лексико-синтаксичні структури з підрядним компонентом на зразок: «Книгу з користю прочитає кожен, хто цікавиться проблемами мовознавства, хто дбає про культуру власного мовлення» [7].

Сучасні тексти вирізняються більшою різноманітністю лексико-синтаксичних моделей оформлення мікротеми “адресат”. У них домінують конструкції зі стрижневими предикатами *потрібний, адресований, корисний, необхідний, стане в пригоді, знадобиться* + семантичний поширювач — номінація адресата: «Словник являє значний інтерес не тільки для фахівців-геологів, але й для мовознавців, зокрема тих, що вивчають питання формування термінологічних систем» [24]; «Словник стане в пригоді науковим та інженерно-технічним працівникам, перекладачам, редакторам галузевих видавництв, студентам вузів і займе належне місце серед перекладних словників» [26]. Характерною рисою мікротеми “адресат” є те, що в ній майже завжди міститься позитивна оцінка: «Загалом же рецензований словник справляє добре враження і безумовно має практичну корисність для викладачів фізкультури і тренерів, спортсменів і шанувальників спорту, для журналістів та коментаторів радіо і телебачення, видавничих працівників і науковців-лексикографів» [14: 93]; «Підсумовуючи, треба сказати, що публікація монографії Ф.А. Циткіної є, безумовно, позитивним явищем, яке послужить відчутним стимулом для пошвавлення дослідницької діяльності в республіці в галузі термінознавства та теорії наукового перекладу» [9: 77]. Проте є й негативна оцінка, наприклад: «Складаючи цього словника, треба було виходити з потреб двох останніх категорій споживачів. Щодо студентів, то користь із нього для них досить сумнівна. Його треба було б чимало поширити. До того ж студенти можуть цілком добре користуватися й з академічного словника» [10: 91].

У висновковій частині здебільшого дають загальну оцінку праці (позитивну чи негативну). Якщо це рукопис, то ще й рекомендацію до друку (якщо праця отримала позитивну оцінку), або ні (якщо вона потребує істотного доопрацювання). «На останку слід підкреслити той позитивний факт, що Одеська Термінологічна комісія у своїй роботі обрала єдине правильний шлях, — шлях погодження своєї роботи з ІУНМ в особі його Математичної Секції» [11: 65]; «Рецензована праця, у якій уперше кваліфіковано

досліджується проблема динаміки номінацій реалій системи водного господарства в синхронно-діахронному аспекті, є безперечним внеском в історію славістичного мовознавства та ономазіологічного термінознавства» [2: 83].

Отже, рецензія — вторинний жанр наукового стилю, оскільки з'являється лише як наслідок уже наявного первинного тексту. Рецензія на термінологічну працю має такі ознаки: науковість, актуальність, оперативність, об'єктивність, діалогічність, обґрунтованість і ясність у висловленні думок, нерідко полемічність і дискусійність, композиційна єдність, дотримання вимог наукової етики. Традиційно рецензія вирізняється п'ятикомпонентною архітектонікою і передбачає єдність заголовка, вступу, основної частини та висновку. Кожен композиційний елемент є закономірним етапом в оцінній характеристиці рецензованої публікації, має певну прагматичну настанову і відповідне змістове та графічне вираження. Основним способом викладу інформації в рецензіях як ХХ, так і ХХІ ст. є опис.

1. *А.В. (подаємо за оригіналом видання)* Ігнат'єв Б. Весняна флора. Визначник весняних рослин. Підручник для лабораторних занять, біологічних екскурсій і для самоосвіти. Харків : Вид-во ДВУ, 1924. — С. 255. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1928. — Вип.1. — С. 96–97.
2. *Брицин В.М.* Войцева О.А. Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності. — Чернівці : Букрек, 2010. — 424 с. // Мовознавство. — 2011. — № 4. — С. 80–83.
3. *Вовчанецький В.* Проф. В.Я. Підгаєцький. Евгеніка, або наука про поліпшення майбутніх поколінь. Харків : Вид-во ДВУ, 1924. — С. 23. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1928. — Вип. 1. — С. 94–96.
4. *Вовчанецький В.* Микола Л. Бернацький. Основи сільськогосподарської мікробіології. Харків : Вид-во ДВУ, 1928. — С. 23. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1930. — Вип. II. — С. 67–68.
5. *Горецький П.* Олександр Фінкель. Теорія й практика перекладу. — Харків : Вид-во ДВУ, 1929. — С. 163. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1930. — Вип. II. — С. 62–64.
6. *Громко Т.В.* Лексикографічне повернення до місцевої географічної термінології. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. — Луцьк : Надстир'я, 1997. — 108 с. // Мовознавство. — 1998. — № 1. — С. 71–73.
7. *Дудик П.С.* А.П. Коваль. Науковий стиль сучасної української літературної мови. — К. : Вид-во КДУ, 1970. — 305 с. // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 86–88.
8. *Єрмоленко С.Я.* Синтаксис і стилістична семантика. — К. : Наук. думка, 1982. — 210 с.
9. *Жлуктенко Ю.О.* Циткина Ф.А. Терминология и перевод: К основам сопоставительного терминоведения. Львов : Изд-во при Львов. ун-те, 1988. — 158 с. // Мовознавство. — 1988. — № 6. — С. 76–77.
10. *Калинович Ф.* Инж. О. Діденко. Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів. Терміни розглянув, прийняв та ухвалив до вжитку Округовий Методком Професійної Освіти Запорізького Відділу Наросвіти. Видання друге. Запоріжжя, 1926. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1928. — Вип. 1. — С. 91–94.
11. *Калинович Ф.* Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра. Склала термінологічна Комісія Одеської Науково-дослідчої Катедри Математики. Одеса, 1927. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1930. — Вип. II. — С. 64–65.
12. *Калинович Ф.* Термінологія органів Наркомосвіти і наукова термінологія. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1928. — Вип. 1. — С. 85–87.

13. Кияк Т.Р. Циткина Ф.А. Теоретические и прикладные аспекты сопоставительного терминоведения. — Ужгород, 1986. — 158 с. // Мовознавство. — 1987. — № 6. — С. 77.
14. Ковалик І.І., Паночко М. Н.Й. Фірсель, В.М. Калюжна. Російсько-український спортивний словник. За ред. канд. філол. наук С.І. Головащука. — К. : Здоров'я, 1973. — 170 с. // Мовознавство. — 1974. — № 5. — С. 91–93.
15. Коваль А.П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1970. — 306 с.
16. Коптілов В.В. С.А. Воробйова, Т.К. Молоділ. Російсько-український словник-довідник соціально-економічної термінології. За ред. І.К. Білодіда. — К. : УРЕ, 1976. — 412 с. // Мовознавство. — 1976. — № 6. — С. 79–81.
17. Кочерган М.П. Ф.П. Сергеев. Русская дипломатическая терминология XI — XVI вв. — Кишинев : Изд-во «Карта Молдовеняске», 1971. — 219 с. // Мовознавство. — 1973. — № 4. — С. 92–93.
18. Краснова Л.В., Ткачук М.П. Не забуваймо про нашу армію. Ярослав Яремко. Нариси з історії української військової термінології. — 2-ге вид. — Дрогобич : Посвіт, 2013. — 411 с. // Українська мова. — 2013. — № 4. — С. 158–161.
19. Лисенко П. Про мову популярної медичної літератури. // Мовознавство. — 1936. — № 8. — С. 109–120.
20. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). — К. : ТОВ «МФА», 1997. — 303 с.
21. Паночіні С. М. Котов. Весняний провідник в околицях м. Харкова. (Рослинний та тваринний світ). Підручник для шкільних екскурсій та самоосвіти. Переклав М. Клоков. — Харків : Вид-во ДВУ, 1925. — С. 67. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1928. — Вип. 1. — С. 98–99.
22. Паночіні С. Назовы живел. Беларуская Навуковая Термінологія. — Менск, 1927. — Вип. 12. — С. 72. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1930. — Вип. II. — С. 65–67.
23. Регушевский Е.С. Терминоведение на Украине: Библиографический указатель 1947–1980 (Сост. М.Ф. Богущкая, А.В. Лагутина. — К. : Наук. думка, 1982. — 105 с. // Мовознавство. — 1984. — № 6. — С. 76–77.
24. Родніна Л.О. Є.К. Лазаренко, О.М. Винар. Мінералогічний словник (українсько-російсько-англійський). — К. : Наук. думка, 1975. — 772 с. // Мовознавство. — 1976. — № 1. — С. 91–93.
25. Селгей П.О. Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи. — К. : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 55 с.
26. Симоненко Л.О. Іванов С.З., Головняк Ю.Д., Кряквіна С.П. Українсько-російський словник з цукрової промисловості. — К. : Наук. думка, 1976. — 164 с. // Мовознавство. — 1977. — № 5. — С. 93–94.
27. Симоненко Л.О. Галич М.О., Полюга Л.М., Постригань С.А., Стойко С.М., Шило Н.І. Російсько-український словник термінів лісництва. — К. : Наук. думка, 1980. — 158 с. // Мовознавство. — 1981. — № 3. — С. 92–93.
28. Синиця І.А. Нове фахове видання з термінології. Термінологічний вісник: 36. наук. праць / Відп. ред. В.Л. Івашенко. — К. : ІУМ НАНУ, 2011. — Вип. 1. — 204 с. // Українська мова. — 2011. — №2. — С. 128–133.
29. Тараненко О.О. Нова праця в галузі двомовної науково-технічної лексикографії. Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки / За ред. Д.Х. Баранника і В.Ф. Пріснякова. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпроп. ун-ту, 1997. — 486 с. // Мовознавство. — 1998. — № 4–5. — С. 73–75.
30. Тищенко О.М. Від гудзикаря до інсайдера (Годована М.П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / За ред. Л.В. Туровської. — К. : Наук. думка, 2009. — 176 с. // Термінологічний вісник: 36. наук. праць / Відп. ред. В.Л. Івашенко. — К. : ІУМ НАНУ, 2011. — Вип. 1. — С. 186–189.
31. Троянская Е.С. Культура научной дискуссии в социально-психологическом и лингвистическом аспектах // Типология текста в функционально-стилистическом аспекте. Межвуз. сб. науч. трудов. — Пермь: ПГУ, 1990. — С. 15–26.

32. Туркало К. В. Дубровський. Російсько-український технічний словник. Видання друге, змінене та доповнене. — К., 1926. — С. 102. Українська Академія Наук. // Вісник Інституту української наукової мови. — 1928. — Вип. 1. — С. 87–91.
33. Федотюк В.Є. Миронова Г., Газдошова О. Чесько-український юридичний словник. — Брно : Університет ім. Масарика. — 2009. — 374 с. // Мовознавство. — 2011. — № 2. — С. 88–89.
34. Ходун Є. Радіотехнічна термінологія у перекладних словниках: здобутки і проблеми. Російсько-український словник з радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики. — К., 2006. — 680 с. // Українська мова. — 2008. — № 1. — С. 125–130.
35. Цілуйко К.К., Марусенко Т.О. Рецензія на книгу Е. і В. Мурзаєвих «Словарь местных географических терминов». — М., 1959. // Мовознавство. — 1961. — Т. XVI. — С. 114–117.

Статтю отримано 01.07.2016

Nina Yatsenko

Institute of the Ukrainian Language of National academy of sciences of Ukraine, Kyiv

SCIENTIFIC REVIEW: GENRE AND STILISTIC SPECIFICITY

In the article the review genre in Ukrainian terminology in diachronic facet examined. There semantic and composition review structure represented and there lexical and syntactical means in the each of the delineated links. Also such dominant communicative functions as there informing, appraisal and interpretation admitted.

The scientific review in linguistics qualified as one of genres of the secondary scientific communication and connecting with the specific discursive functions and assignments, different from the functions and assignments so called primary genres, such as the article, monograph, and thesis and so on. It's ascertained that semantic and compositional review structure is persistent and standard (invariant). There singled out such four compositional parts (themes): title, introduction, main part and conclusion. Within the themes there such subthemes (divided on separated intentional blocks as well) defined: within the theme 'Introduction' realized such microthemes as 'The fact of the work appearance statement', 'The problem studying state', 'The work author'; within the theme 'The major work part' — microthemes 'There work achievements' (actuality, novelty, utility and the practical value, work language and style etc.), 'There work limits', 'recipient' and so on.

The popular in linguistics text-central approach to the scientific communication process studying picks the review out as the special text type, which there semantic-compositional, communicative-pragmatic and lexical-syntactic structure in those correlation subordinated to necessity to represent the book under review contents and to interpret the text and to give an appraisal of this one (positive or negative).

Keywords: *scientific communication, chronological period, compositional link, lexical and semantic meanings, terminology.*

УДК 811.161.1'373.21

Юлія Чернобров

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІСТОРИЧНИЙ ПАСПОРТ СИНТАКСИЧНОГО ТЕРМІНА: ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ В XVI — I ПОЛ. XX ст.

У статті окреслено поняття історичного паспорта синтаксичного терміна — дослідницького інструмента, який дозволяє систематизувати відомості про термін на підставі джерел — граматик, словників, наукових статей тощо. Подано загальний огляд їхнього змісту; актуалізовано синтаксичну проблематику та термінологію цих праць. Акцентовано увагу на пріоритетах мовознавців у виборі та використанні тих чи тих термінологічних номінацій. Уперше до аналізу залучено низку українських та закордонних джерел, присвячених синтаксичній будові української мови, яку з ідеологічних причин досі не розглядали в контексті висвітлення історії синтаксичної термінології української мови.

Ключові слова: термін, історичне термінознавство, історичний паспорт терміна, джерела синтаксичних термінів, лінгвістичне джерелознавство, синтаксична термінологія української мови.

Висвітлення історії формування засадничих термінів синтаксису української мови потребує укладання дослідницького паспорта — дослідницького інструмента, який узагальнює відомості про джерело, регіональне поширення та час фіксації певного терміна. Систематизація таких відомостей щодо кожного синтаксичного терміна української мови дозволить надалі використати їх у словнику, який не лише розкриватиме зміст відповідного терміна, а й репрезентуватиме історію його семантики та номінацій. Як приклад наведемо історичний паспорт терміна *означення* (табл. 1).

Укладання історичного паспорта терміна вимагає ретельного опрацювання відповідних джерел, вибір та аналіз яких є важливим етапом дослідження. Наукова дисципліна, яка досліджує лінгвістичні джерела, прийоми їх вияв-

© Ю.А. ЧЕРНОБРОВ, 2017

Таблиця 1

<i>прида́токъ</i>	(Партицький Львів 1873: 130), (Осадца Львів 1876: 171)
<i>прида́ток прикметнико́вий</i>	(Смаль-Стоцький Львів 1893: 136); (Попович Відень 1897: 85), (Курило Львів 1921: 7)
<i>додаток приложний</i>	(Шерстюк Полтава 1907: 6)
<i>опредѣленіе</i>	(Огієнко Київ 1908: 58)
<i>додаток прикметниковий</i>	(Коцовський Львів 1912: 77), (Сімович Раштат 1918: 276), (Наконечний Харків 1928: 237), (Синявський Львів 1941: 183)
<i>слова означувальні</i>	(Нечуй-Левицький Київ 1914: 7)
<i>означувальні частки речення</i>	(Нечуй-Левицький Київ 1914: 4)
<i>пояснення прикметникове</i>	(Огієнко Жовква 1935: 48)
<i>атрибу́т</i>	(Огієнко Жовква 1935: 48)
<i>узгоджені прикметники, числівники, займенники, дієприкметники</i>	(Каганович Київ 1935: 10)
<i>означення</i>	(Грам. терм. 1917: 11), (Залозний Прилука 1917: 12), (Кудрицький 1946: 6), (Загородський Київ 1957: 41)
<i>додатки пояснючі</i>	(Гарайда Унгарь 1941: 107)

лення, вивчення та використання в мовознавчому дослідженні, має назву лінгвістичне джерелознавство [1: 85]. Засновником цього напрямку вважають С.І. Коткова [22], а в Україні теоретичні положення лінгвістичного джерелознавства розпрацювали насамперед Л.Л. Гумецька та В.В. Німчук [10; 30]. Методика опрацювання лінгвістичного джерела деталізована у праці І.А. Казимирової і враховує «зовнішню» (напр., час, місце, мотиви створення джерела тощо) та «внутрішню» (напр., ступінь охоплення мовних ярусів, орієнтація на питому / запозичену лексику, парадигматика й синтагматика мовознавчих понять тощо) критику [21].

Джерельна база синтаксичних термінів української мови — це так звані «вторинні» джерела — граматики, словники, підручники, монографії, наукові статті тощо, тобто мовний матеріал, опрацьований фахівцями-філологами. Тож, джерелами постають: 1) граматики та підручники з української мови; 2) словники та покажчики термінів; 3) монографії та наукові статті.

Вивчення згаданих груп джерел дозволяє об'єктивувати періоди розвитку лінгвістичної термінології, динаміку розвитку окремого терміна в ономасіологічному та семасіологічному аспектах. Спробуємо показати еволюцію термінологічної підсистеми синтаксису, розглянувши згадані групи лінгвістичних джерел.

1. Граматики

У граматиках, виданих до XIX ст., питання синтаксису опрацьовано меншою мірою, ніж морфології і фонетики. Давні слов'янські граматики XVI—XVII ст. не висвітлюють синтаксичні поняття. «Грамматика словен-

ска» Л. Зизанія [15] фіксує лише згадку про синтаксис як розділ граматики. «Грамматіки Славенския правилное Сунтагма» М. Смотрицького (1619) містить визначення терміна *сунтажис*, а також висвітлює *сочиненіє осми частій слова* [45]. Упродовж XVIII ст. граматичні праці українською мовою не виходили.

У XIX ст. центром граматичної думки стають західноукраїнські землі, які підпорядковувалися Австрійському урядові, оскільки у підросійській Україні, окрім праці О.П. Павловського [37], не видано жодної граматики української мови через таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської Імперії П.О. Валуєва про обмеження видання релігійних, навчальних і освітніх книжок «малоросійською» мовою до Київського, Московського і Петербурзького цензурних комітетів (18 липня 1863 р.), а також видання імператора Олександра II Емського указу (18 травня 1876 р.) про заборону викладати в школах, видавати твори і друкувати будь-які книжки українською мовою [28: 75, 145]. О.П. Павловський не розглядає синтаксичних питань, оскільки не бачить істотних відмінностей між українським і російським синтаксисом: «чемъ сосѣдственнѣ между собою народы, тѣмъ меньше они имѣють таковыхъ между собою отличій» [37: 3]. Тому в аналізі еволюції синтаксичних термінів згаданого періоду зосередимося переважно на західноукраїнських граматиках І.М. Вагилевича [2], Я.Ф. Головацького [6], П.М. Дячана [12], І. Могильницького [4], О.М. Огоновського [35], М. Осадці [36], О.О. Партицького [38], С.Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера [44], Г. Шашкевича [51].

Початки теоретичного опрацювання синтаксичного рівня української мови засвідчує «Грамматика языка славенорусского» І. Могильницького [4], «Grammatyka języka maloruskiego» І.М. Вагилевича [2], «Грамматика Руского Языка» Я.Ф. Головацького [6]. Автори подають відомості про речення та його члени в українській мові. Їхні номінації позначені впливом російської мови, а також мають польські відповідники.

Розділ про синтаксис (словосочиненіє) «Граматики руского языка» М. Осадці (1862) містить підрозділи, присвячені вивченню простого, складного, підрядного речень та порядку слів у реченні. У цій граматиці зафіксовано спробу творення власних синтаксичних термінів. Друга частина синтаксису згаданої праці «Наука о положеню зложеному» висвітлює теорію складнопідрядного і складносурядного речення, а також типи підрядних частин [36]. «Методична грамматика языка малорусского» П.М. Дячана [12] та «Мала грамматика языка руского основана на подставе читанок для III и IV отряда школ головных в Царстве Аустрии употребляемыхъ jako допомочна книга для учителей и препарандов» Г. Шашкевича [51] майже без змін повторює терміни М. Осадці.

У Львові 1873 р. виходить друком «Грамматика руска для ужитку в школахъ людових в Галичині» О.О. Партицького. *Складна* або *наука о речѣнахъ* доповнена комунікативною диференціацією простого речення [38: 134]. Ширше, ніж у попередніх граматиках, опрацьовано теорію та номінації другорядних членів речення. [Там само: 132, 133]. Терміни з праць

М. Осадці та О.О. Партицького мали великий вплив на термінологію, яку використав О.М. Огоновський у «Граматиці руского языка для шкѡль середнихъ» (1889). В об'ємному розділі про синтаксис з'ясовано загальні питання про речення, члени речення, відмінки, синтаксис займенників, дієслова та частки, складне речення та порядок слів у реченні [35].

Вагомий внесок у розвиток синтаксичної термінології зробили С.Й. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер. Їхня грамика [44] була написана на Буковині, надрукована у Львові 1893 р., але мала успіх у Галичині. Під назвою «Грамика руської мови» вона зазнала перевидання 1907, 1914, 1922, 1928 рр. Учені засвідчили власний погляд на речення, яке виконує не лише репрезентативну функцію (слугує для вираження думки), а й комунікативну, що дає підстави стверджувати про актуалізацію комунікативних орієнтацій в аналізі речення. Також у праці поглиблено теорію складного речення, зокрема складнопідрядного, здійснено класифікацію за логіко-граматичним і формально-граматичним принципами. Загалом опрацювання речення займає невелику частину праці, натомість надано великого значення вивченню синтаксису відмінків. «Грамика руської мови» С.Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера була високо поцінована мовознавцями, зокрема В.І. Сімовичем, який використав термінологію С.Й. Смаль-Стоцького у своїй «Практичній граматиці української мови» [43].

«Методична грамика руської мови», написана В.І. Коцовським та І.М. Огоновським та видана у Львові 1912 р., повторює значну частину синтаксичної термінології грамики С.Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. Комунікативні типи речень доповнено різновидами *твердяче* й *заперечаюче* [23: 76]. Терміни на позначення типів підрядних речень представлені з незначними відмінностями від тих, що зафіксовані в граматиці С.Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера: замість умовні — *услівні*, замість припустові — *припустові*, прислівникове і прикметникове побічні речення об'єднані в один вид — *придаткове* [23: 88]. І.І. Гарайда у «Граматиці руського языка» (1941 р.) також наслідує працю С.Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера зі збереженням термінології і церковнослов'янської графіки: *реченє, головнѣ части реченя, другоряднѣ части реченя* тощо [5: 105].

На початку XX ст. розвиток синтаксичної науки української мови засвідчено й у східноукраїнських мовознавчих працях після видання «Маніфесту громадянських свобод» 17 жовтня 1905 р. імператором Миколою II та втрати чинності Емського указу [28: 145]. Джерелами синтаксичної термінології першої половини XX ст. постають грамики П.Ф. Залозного [13], Н.А. Кагановича та Г.В. Шевельова [19], О.Б. Курило [24], М.П. Левицького [26], І.С. Нечуя-Левицького [30], В.І. Сімовича [43], Г.П. Шерстюка [52] та ін., а також низки підручників з української мови. Кількісні зміни у термінології постали наслідком докладнішого вивчення синтаксичних явищ, категорій, визначення типів синтаксичного зв'язку, створення класифікацій основної синтаксичної одиниці — речення.

Продовжуючи національні традиції у термінотворчому процесі, закладені західноукраїнськими вченими, граматисти використовують власне-авторські номінації й наполягають на тому, що кожен учений обирає вдалу на його думку термінологію «і тим всім дає матеріал для майбутнього вироблення одностайної найкращої термінології» [52: 3]. У підручнику П.Ф. Залозного «Коротка граматика української мови» (1906 р., доповнені видання 1913, 1917, 1918 р.) вжито новотвори: *слова поклику і вкидні, речення вкидне, бесіда пряма й коса* та ін. [13: 22, 46]. «Коротка українська граматика для школи» Г.П. Шерстюка (1907), призначена для початкової школи, окрім усталених, містить авторські терміни: *додаток наричний, додаток приложний* тощо [53: 6].

За народну основу української мови й термінології виступив І.С. Нечуй-Левицький. «Граматика українського язика», надрукована у Києві (1914), містить синтаксичні терміни, зовсім відмінні від термінології попередників. Автор часто вживає два, а то й три терміни для позначення одного поняття. Розділ *Синтаксис* присвячено вивченню *простого* або *коротенького* і *складчастого речень* [30: 3, 4]. І.С. Нечуй-Левицький намагався відійти від скалькованих термінів: замість терміна *підмет* пропонує вживати *діяльник*, а замість *присудок* — *скажуєме*. [Там само: 7]. Для позначення другорядних членів трапляється використання трьох терміноодиниць: термін *додаток* представлений у граматиці як *додатки, додаткові слова, доповнювальні слова* [Там само: 7–11]. Також представлено класифікації кожного з другорядних членів речення. Наведені вище приклади свідчать про прагнення І.С. Нечуя-Левицького до оригінальності в термінотворчому процесі та народної мовної основи в термінах.

Приклад нетрадиційного терміновживання засвідчено в «Українській граматиці для самонавчання» М.П. Левицького, виданій у м. Ромни (1918). У розділі *Складня* або *Синтаксис* представлено терміни *речення просте* для позначення непоширеного, *складне* — для поширеного [26: 95]; *речення сполучене* — речення складне [Там само: 96]; *речення зложені* — ускладнені [Там само: 116].

«Практична граматика української мови» В.І. Сімовича, що мала два видання — 1918 і 1921 рр. в Наддніпрянській Україні, містить розділ *Складня*, у якому поглиблено теорію речення, його членів та типів. Учений долучає семантичний аспект до характеристики підмета. Класифікацію складнопідрядного й складносурядного вчений повторює за С.Й. Смаль-Стоцьким і Т. Гартнером [43].

Серед граматик першої половини ХХ ст. цінними джерелами постають ті, які з ідеологічних причин не могли бути залучені до наукових розвідок з історичного термінознавства. Зокрема, поза увагою дослідників у радянському мовознавстві залишилися праці О.Б. Курило. Крім систематизації і впорядкування ботанічної номенклатури, медичної та хімічної термінології, О.Б. Курило долучилася до граматичного термінотворення. У «Початковій граматиці української мови», виданій у Львові (1921), дослідниця поглиблює класифікації членів речення, вивчає односкладність,

синтаксично ізольовані компоненти речення (*слова зовні*), однорідні члени речення, синтаксичні конструкції з чужою мовою, вставні речення тощо [25]. Наукова спадщина дослідниці є невід'ємним складником джерельної бази синтаксичної термінології української мови.

Новостворені і традиційні синтаксичні терміни представлені у підручниках 20-х рр. XX ст.: «Українська мова» М.К. Грунського і Г.О. Сабалдира [9], «Українська мова. Практично-теоретичний курс» П.Й. Горещького та І. Шалі [7], самовчитель «Техніка української мови» [18] та «Конспект лекцій з українського правопису й граматики» О.П. Ізюмова [16], «Українська мова» М.Ф. Наконечного [29] та ін.

Джерелом сучасної синтаксичної термінології постає праця «Грамматика української мови: Синтакса» 1935 р. Н.А. Кагановича та Г.В. Шевельова. Автори праці презентували терміни, які є засадничими для сучасного українського синтаксису: речення *просте, складне* [19: 3]; *повне, неповне* [Там само: 19]; *поширене, непоширене* [Там само: 6]; *розповідне, питальне, окличне* [Там само: 6]; *особове й безособове* [Там само: 20], речення *складне складнопідрядне, складносурядне* [Там само: 29], *безсполучникове* [Там само: 54] тощо.

Розгляд граматики завершує праця Ю. Шереха (Ю.В. Шевельова), видана у Мюнхені. Другу частину «Граматики української мови» (1947), написану у співавторстві з Д. Кислицею, присвячено синтаксичним проблемам. Автори свідомо подають спрощені визначення, а якщо терміни прозорі, то вони взагалі відсутні. У цій праці зафіксовано сучасні синтаксичні терміни на позначення понять типів простого речення, граматичного зв'язку, головних і другорядних членів речення, відокремлених членів речення, складного речення: *додаток, означення, обставина, сполучниковий / безсполучниковий зв'язок, супідрядний зв'язок* тощо [52: 41, 59].

2. Словники та покажчики термінів

Із початку XX ст. синтаксичні терміни постають об'єктом лексикографічного представлення. Цінним джерелом, яке підсумовує граматичну термінологію в контексті її історії, є праця І.І. Огієнка «Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (1908) [34]. За спостереженнями вченого, в Україні постійно точилися і досі точаться суперечки «за форму та термінологію», тому, на його думку, потрібно виходити з такого стану, за якого «що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений — своя власна термінологія...» [Там само: 2]. Учений систематизував і узагальнив історію української граматичної термінології. Як підсумок здобутків мовознавців автор подав вичерпний довідник граматичних термінів, із яких чимало синтаксичних. Словникові статті презентують терміноваріанти з різних джерел, які подано скорочено:

Синтаксись. Syntaxis.

Сочиненіє словъ — *Смотрицкій, Лучкай.*

Skladnia — *Копч.*

Skladna — *Hanka*.

Словосочинение — *Греч, Ваг., Гол.*

Синтакса — *Србска синт., Р. пр.,*

Словосочиненье — *Ос., Дяч.* і т. д.

І.І. Огієнко здійснив спробу зібрати всі мовознавчі терміни й простежити, як вони змінювалися протягом усіх історичних періодів вивчення граматики української мови. Праця фіксує терміни від граматик Л.І. Зизанія, М.Г. Смотрицького, О.П. Павловського, І.М. Вагилевича, Й.В. Левицького, М.М. Лучкая до сучасних авторів граматичних доробків. Тому список скорочень до словника — це дуже цінна бібліографія для кожного дослідника лінгвістичної термінології, також словникові статті містять номінації з багатьох джерел, які сьогодні недоступні для науковців. Зауважимо, що в радянські часи вчені не мали змоги залучити до джерельної бази своїх праць згаданий словник через екстралінгвістичні фактори. Докладніше про працю І.І. Огієнка [20].

Перекладні словники і термінологічні покажчики у виданнях «Українського правопису» 1918 [47], 1926 [49], 1933 [50], 1946 [48] містять невелику кількість синтаксичних термінів, зокрема тих, що стають загальноприйнятими в граматиках і підручниках української мови. Прагнення унормувати українську наукову мову і застерегти авторів граматик від немотивованого використання термінів, узятих із російської мови, які «з погляду новішої граматики, можуть бути зайві», здійснено в праці під назвою «Граматична термінологія і правопись, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві» (1917). Кількість термінів, що закріпилися в сучасній синтаксичній термінології, незначна, проте це були перші кроки до її уніфікації: *речення просте / складне, поширене / непоширене, додаток, означення, обстава, діяльник, вислов* та ін. [8: 5]. Також небагато термінів представлено в «Словнику московсько-українському» (1918) В. Дубровського [11]. «Словник російсько-український» О.П. Ізюмова [17] та «Мадярсько-руський словар» (*Magyar-Ruszin szótár*), виданий в Ужгороді 1928 р. [27], містять синтаксичні терміни на позначення головних і другорядних членів речення, типів речення тощо.

3. Монографії та наукові статті

Цінним джерелом фіксації української синтаксичної термінології першої половини ХІХ ст. є видана у Львові монографія М.С. Возняка «Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст.» (1911). Автор докладно описує змістове наповнення виданих українських граматик і невиданих рукописів, серед яких є ті, що містять чимало синтаксичних термінів. Зокрема «Галицко-русская Грамматика для легчайшого выучения Галицко-русского Юношества сочиненна Гаврійлом Паславським» (1848), описана як «зшиток 33 аркушевих чверток білого паперу оправлений в мягкі обкладинки», містить розділ *словосочинение*. У ньому йдеться про *предложение* та його частини *подлежащее, сказуемое, связку*. Розділ про синтаксис закінчується поділом речення на *простое* і *сложное* [3: 193].

Такі ж терміни для головних членів речення використовує Я.Ф. Головацький у першому розділі «Граматики Руского Языка» 1849 р.

М.С. Возняк також описує рукописну граматику Луки Слугоцького. «Мала граматика галицько-русского азыка до потреби школь народныхъ застосована, не только для всѣхъ въ Галиччинѣ жителей хотащихъ въ короткости освѣдомити ся зъ рускомъ азыкомъ и писмон обокъ польского письма в рускомъ нарѣчу, дуже пожитечна» у розділі *складніе* або *словосочиненіе* містить терміни *предложеніе* або *сенсъ*, *головныкъ* або *подлежащее* (підмет), *оповѣдачь* (присудок), *предмѣтъ оповѣдача* (додаток). *Сенсъ поединчый*, *зложеный* може бути *голи*, або *ослоненіи* або *розширеніи*. Також є згадка про *головніи*, *побочніи*, *попередніи* и *наступніи* речення [Там само: 188]. З наведених прикладів можна стверджувати, що автор намагався створити терміни, близькі до української мовної основи.

Учений фіксує терміни рукопису І. Жуковського під назвою «Грамматика Руского Языка для училищъ народныхъ. Сочиненія І. Жуковського». У частині «*О словосочиненіи*» вміщено терміни-назви різновидів *составовъ* (речення): *прости* або *голи*, *розширеніи* або *убрани*, *скорочени*, *головни*, *прибочни* або *подчинени*, *вставлени*, *стягнени*. Серед членів речення названо *подметъ*, *сказуемое* і *предметъ* [Там само: 246].

У контексті нашого дослідження привертає увагу монографія О.Б. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (1925), у якій авторка схарактеризувала стилістико-синтаксичні особливості української мови на прикладі народної творчості і красного письменства. Праця має практичний характер і показує суттєві відмінності у слововживанні й поєднанні слів у реченні української та російської мов. Синтаксичні терміни мають синоніми і пояснення, що усуває труднощі у їхньому розумінні: *складня* — *синтаксис*; *предикат* — *присудок* тощо [25: 186]. Авторка покладає сподівання на майбутню усталеність української наукової мови й досягнення відповідного культурного рівня.

Підручник Центральних заочних курсів українознавства під назвою «Підвищений курс української мови» (1931) за науково-методичною редакцією Л.А. Булаховського містив лекції з лексики, фразеології, фонетики, словотвору. М. Перегінець був автором лекцій із синтаксису української мови. У лекції «Синтакса простого речення» вчений розглядає члени речення та різновиди речення: *форми присудковости*, *безформні присудки*, *прикметник-підмет*, *фіктивний підмет*, *інфінітив-підмет*, *рівноцінники* (еквіваленти) *речень* та ін. [39]. «Синтакса складного речення» присвячена питанням типів та форм зв'язку речень [40], а лекція «Синтаксичне вживання граматичних форм» висвітлює проблеми синтаксичних функцій різних частин мови, типів зв'язків та порядку слів [41].

У працях, виданих після 30-х рр., використання українських термінів розцінювали як націоналізм, шкідництво, малокультурність, національну обмеженість і відокремленість від інтернаціональних зв'язків. Проповідники нової ідеології переконували у позитивному впливі запозичених термінів, які нібито дали змогу українській літературній мові

статі на високий рівень розвитку. За таких умов досягнення української науки презентують у закордонних виданнях. У Жовкві виходить друком перший том «Складні української мови» І.І. Огієнка (1935) [32]. Праця висвітлює теоретичні напрацювання синтаксису простого і складного речення, членів речення та порядку слів у реченні. Окремо головні і другорядні члени речення стають об'єктом монографічного представлення другої частини «Складні української мови: Головні й пояснювальні члени речення» [33]. Терміни, зафіксовані у згаданих доробках, яскраво ілюструють реалізацію принципу термінотворення на ґрунті народної мови, а дефініції враховують різноаспектні характеристики синтаксичних одиниць. І.І. Огієнко усвідомлює важливість вивчення синтаксису та існування численних прогалин у теорії, які необхідно заповнити. Для полегшення праці філолога, який досліджуватиме синтаксис, автор подає у першій частині окремих розділ *Складневої бібліографії*, де перелічено багато праць російських, польських, німецьких та чеських учених [32].

Оригінальність випрацювання синтаксису української мови та глибокий підхід до мовних явищ відзначив В.І. Сімович у передмові до праці О.Н. Синявського «Норми української літературної мови» (1941), виданій у Львові. Автор досліджує *синтаксичні пари* (словосполучення) [42: 184], висвітлює їхню природу з позиції *синтаксичної вартості*. Також учений поглиблює вчення про види зв'язку, односкладність [Там само: 203].

Зазначимо також, що через екстралінгвістичні фактори 30-х рр. ХХ ст. значна частина цінних мовознавчих доробків стала недоступною, серед яких чимало праць присвячені синтаксичній будові української мови. Зокрема, йдеться про праці К.Т. Німчинова «Грамматика української мови. Синтаксис» (1934), С.С. Смеречинського «Куди йде українська мова (До питання про предикативний номінатив та предикативний інструменталь в українській мові)» (1928), «Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові» (1929), М.М. Сулими «Лекції з української синтакси» (1928 р.) тощо.

Окрім монографій, джерелами синтаксичної термінології постають наукові розвідки з лінгвістичної проблематики. 1930 р. вийшла перша збірка праць Секції граматики 2-го Сектору живої мови Науково-дослідного інституту мовознавства ВУАН «Збірник секції граматики української мови». У передмові редактор О.Б. Курило окреслила завдання започаткованого видання, яке мало стати «за базу до наукової української граматики» [14: 5]. У першому виданні збірки О.Б. Курило подала працю практичного характеру «Про українські *безпідметові конструкції* з присудковими дієприслівниками на –но, –то» [Там само: 34]. Але через ідеологічні причини видання збірника було припинено.

Вивчення цих джерел важливе для висвітлення еволюції лінгвістичного терміна. Термінологічний матеріал, вибраний з аналізованих праць, дозволяє укласти історичні паспорти синтаксичних термінів, що об'єктивує історію формування синтаксичної термінології української мови, окреслення її періодизації та уточнює внесок мовознавців у її становлення та розвиток.

1. *Блинова О.И.* О предмете лингвистического источниковедения / О.И. Блинова // Языки и топонимия Алтая. — Барнаул, 1981. — С. 83–89.
2. *Вагилевич І.М.* Грамматика языка малорусского в Галиции. — Львів, 1845. — 181 с.
3. *Возняк М.С.* Галицькі граматики української мови першої половини XIX століття / М.С. Возняк. — Львів, 1911. — 340 с.
4. *Возняк М.С.* Філологічні праці І. Могилянського / М.С. Возняк // Українсько-руський архів — Львів, 1910. — т. 5. — 240 с.
5. *Гарайда І. І.* Грамматика русского азыка / І.І. Гарайда. — Унгарь : Выдана Подкарпатского Общества Наука, 1941. — 146 с.
6. *Головацький Я.Ф.* Грамматика русского азыка / Складена Яковом Головацьким. — Львов, 1849. — Ч. 6. — 1849. — 226 с.
7. *Горецький П.Й.* Українська мова : практично-теоретичний курс / П.Й. Горецький, І. Шаля. — К. : Книгоспілка, 1929. — 336 с.
8. Граматична термінологія і правопись, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. — К. : Друк. Укр. Центр. ради, 1917. — 18 с.
9. *Грунський М.К.* Українська мова. Фонетика. Морфологія. Синтаксис. Фразеологічний словник: порадник для самонавчання / М.К. Грунський, Г.О. Сабалдир. — 2-ге доп. вид. — К. : Час, 1926. — 156 с.
10. *Гумецька Л.Л.* Принципи створення історичного словника української мови / Л.Л. Гумецька. — К. : Вид-во Ан УРСР, 1958. — 24 с.
11. *Дубровський В.* Словник московсько-український / В. Дубровський. — К. : Рідна мова, 1918. — 542 с.
12. *Дячан П.М.* Методична граматики языка малорусского / П.М. Дячан. — Львів: Ставропіг. ін.-т., 1865. — 142 с.
13. *Залозний П.Ф.* Коротка граматики української мови / П.Ф. Залозний. — Ч. II : Синтаксис. — К. : Друк. 1-ої Київської Друкарської Спілки. — 1913. — 90 с.
14. Збірник секції граматики української мови / За ред. О.Б. Курило. — Кн. I. — К., 1930. — 233 с.
15. *Зизаній Л.І.* Граматики словенська / Факсимільне вид. : Вилно, 1596. — К. : Наук. думка, 1980. — 185 с.
16. *Ізюмов О.П.* Конспект лекцій з українського правопису й граматики / О.П. Ізюмов. — К., 1926. — 51 с.
17. *Ізюмов О.П.* Російсько-український словник / О.П. Ізюмов. — К. : Книгоспілка, 1926. — 656 с.
18. *Ізюмов О.П.* Техніка української мови / О.П. Ізюмов. — К., 1926. — 191 с.
19. *Каганович Н.А.* Граматики української мови / Н.А. Каганович. — К. : Рад. школа, 1935. — Ч. II : Синтаксис / [упоряд. : Н.А. Каганович, Г.В. Шевельов]. — 1935. — 158 с.
20. *Казимиrowa І.А.* І. Огієнко — засновник української історичної термінографії / І.А. Казимиrowa // Українська мова. — № 1. — 2015. — С. 36–49.
21. *Казимиrowa І.А.* Історична термінографія в контексті лінгвістичного джерелознавства // Мова і культура (Науковий журнал). — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. — Вип. 17. — Т. II (170). — С. 265–270.
22. *Котков С.И.* Лингвистическое источниковедение и история русского языка / С.И. Котков. — М. : Наука, 1980. — 293 с.
23. *Коцовський В.І.* Методична граматики руської мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових / В.І. Коцовський, І.М. Огоновський. — Львів : Накладня вид-ва шкільних книжок, 1912. — 98 с.
24. *Курило О.Б.* Початкова граматики української мови / О.Б. Курило. — Л. : Поділля, 1921. — Ч. 2. — 40 с.
25. *Курило О.Б.* Уваги до сучасної української літературної мови / О.Б. Курило. — К. : Книгоспілка, 1925. — 248 с.
26. *Левицький М. П.* Українська граматики для самонавчання / М. П. Левицький. — Ромни : Молодик, 1918. — 159 с.
27. *Малярсько-руський словарь = Magyar-Ruszin szótár* / під рад.: Е. Бокшая, Ю. Ревая, Др. Мих. Брашайка. — Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1928. — 516 с. — (Выдання Педаг. Т-ва Подкарпатской Руси в Ужгороде ; число 32).

28. Малий словник історії України / відпов. ред. В. Смолій. — К. : Либідь, 1997. — 464 с.
29. *Наконечний М.Ф.* Українська мова / М.Ф. Наконечний. — Х. : Рух, 1928. — 260 с.
30. *Нечуй-Левицький І.С.* Граматика української мови / І.С. Нечуй-Левицький. — К. : Друкарня І.І. Чоколова, 1914. — Ч. II. — 94 с.
31. *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції (проект) / В.В. Німчук. — К., 1995. — Ч. I. — 34 с.
32. *Огієнко І.І.* Складня української мови / І.І. Огієнко. — Жовква : Друкарня О.О. Василян, 1935. — Ч. I. — 195 с.
33. *Огієнко І.* Складня української мови / І.І. Огієнко. — Жовква : Друкарня О.О. Василян, 1938. — Ч. II. — 239 с.
34. *Огієнко І.* Українська граматична термінологія : Історичний словник української граматичної термінології передмовою про історію розвитку її / І. Огієнко. — К. : Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. — 79 с.
35. *Огоновський О.М.* Граматика руского языка для школь середныхъ / О.М. Огоновський. — Львів, 1889. — 118 с.
36. *Осадца М.* Граматика руского языка / М. Осадца. — Львів : Ставропіг. ін.-т., 1876. — 238 с.
37. *Павловський А.* Грамматика малороссийского наречия или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чисто русского языка / А. Павловський. — СПб., 1818. — 114 с.
38. *Партицький О.О.* Граматыка руска для ужитку в школах людових в Галичині / О.О. Партицький. — Львів : Ц. к. накл. Шк. книжок, 1873. — 174 с.
39. *Перегінець М.* Синтакса простого речення: Лекція IX / М. Перегінець // Підвищений курс української мови / [за ред. Л. Булаховського]. — Х. : Інв.-Друк, 1931. — 32 с.
40. *Перегінець М.* Синтакса складного речення: Лекція X / М. Перегінець // Підвищений курс української мови / [за ред. Л. Булаховського]. — Х. : Інв.-Друк, 1931. — 48 с.
41. *Перегінець М.* Синтаксичне вживання граматичних форм: Лекція VI / М Перегінець // Підвищений курс української мови / [за ред. Л. Булаховського]. — Х. : Інв.-Друк, 1931. — 46 с.
42. *Синявський О.Н.* Норми української літературної мови / О.Н. Синявський. — Львів, 1941 — 363 с.
43. *Сімович В.І.* Практична граматики української мови / В.І. Сімович. — Раштат, 1918. — 584 с.
44. *Смаль-Стоцький С.Й.* Руска граматики / С.Й. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. — Львів : З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1893. — 182 с.
45. *Смотрецкий М.* Грамматіки Славенския правильное Сунтагма / Факсимильное издание 1619 г. с науч. исслед. — К. : Наук. думка, 1979. — 248 с.
46. *Сулима М.М.* Українська фраза : Коротенькі начерки : Посібник та підручник для профшкіл і педвузів / М.М. Сулима. — Х. : Рух, 1928. — 102 с.
47. Український правопис. Ч. I : Словничок / Склав Ан. Ніковський. — К. : Вид. т-ва «Час», 1918. — 65 с.
48. Український правопис. — К., 1946. — 246 с.
49. Український правопис. — Харків : Держ. вид-во України, 1926. — 95 с.
50. Український правопис. — Харків : Рад. школа, 1933. — 87 с.
51. *Шашкевич Г.* Мала граматики языка руского основана на подставе читанок для III и IV отряды школ головных в Царстве Аустрии употребляемых jako допомочна книга для учителей и препарандов [Текст] / Г. Шашкевич. — В Вєдни : Накладом сочинителя, 1865. — 235 с.
52. *Шерех Ю.* Граматики української мови : Посібник для гімназії. Ч. 2 : Синтакса / Ю. Шерех, Д. Кислиця. — Мюнхен : Українська трибуна, 1947. — 86 с.
53. *Шерстюк Г.П.* Коротка граматики для школи / Г.П. Шерстюк. — Полтава : Український учитель, 1907. — Ч. I. — 64 с.

Статтю отримано 20.04.2016

Yulia Chernobrov

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

**HISTORICAL PASSPORT OF SYNTACTIC TERM:
TERMINOLOGICAL SOURCES (16th — the first part of 20th cent.)**

The article deals with the notion of historical passport of syntactic terms. It is a kind of scientific instrument which helps to organize term's data according to the special sources. Historical passport presents the formation of Ukrainian syntactic terminology. It is necessary to find terminological units in scientific works in order to create it. The main source groups of Ukrainian syntactic terminology are analyzed in this article. They are so called "secondary" sources, some language material which is researched by specialists philologists. The source base consists of grammar manuals, dictionaries, textbooks on Ukrainian language, monographs, scientific articles etc. It is stated that source study gives the opportunity to present the main periods of linguistic terminology development and dynamics of a particular term development according to onomasiological and semasiological aspects. The contexts of syntactic terminology sources which belong to 16th — the first part of 20th century were described; it was actualized syntactic problematic and terminology in scientific works under consideration; the attention is focused on the linguists' priorities in selection and use of certain terminology nominations. The main tendency of term creating — national language base — in the West Ukrainian and the East Ukrainian works on Ukrainian language and Ukrainian Syntax are mentioned. In this article it is involved for the first time a number of Ukrainian and foreign sources on the syntactic structure of Ukrainian, which haven't been considered in the context of the history of Ukrainian syntactic terminology because of nonlinguistic ideological reasons. Powerful examples of author terminology are presented in this research. Also it is shown linguistic works that use for the first time basic concepts of modern Ukrainian Syntax. Some aspects of Source Study methodology is implemented, such as inner (focus on specific / borrowed vocabulary, paradigmatics and syntagmatics of linguistic concepts, etc) and outer (time, place, aims, etc) source critic.

Keywords: *term, historical terminology, historical passport of syntactic terms, sources of syntactic terminology, linguistic Source Study, Ukrainian syntactic terminology.*

Мовна мозаїка

ЧИ ДІСТАЮТЬ ВІЙСЬКОВІ ПОРАНЕННЯ?

Щодня із засобів масової інформації дізнаємося, скількох військових поранено на Сході України. У цих повідомленнях звучить дієслово *дістати* в різних його формах, напр.: *Двоє військових дістало поранення; Дістали поранення — двоє; Один військово-службовець дістав поранення.* Проте вживати його із цим значенням не доречно, бо воно передбачає докладання зусиль, аби щось здобути, знайти (*дістати гроші, дістати хліба*), подолання труднощів, аби отримати що-небудь потрібне, очікуване (*дістати допомогу, дістати підтримку*). У ситуації з пораненням не йдеться про докладання зусиль, його зазнають від когось. Тому правильно вживати: *Чотирьох військових поранено; Четверо військових — поранено; Чотири військові — поранені; Четверо — поранених; Четверо зазнали поранення; Чотирьох поранило міною; Одного військового поранено; Одного — поранено; Один — поранений; Один зазнав поранення* та ін.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'282.2

Олена Холодъон

Інститут української мови НАН України, м. Київ

РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ ДІЄСЛІВ У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

*У статті проаналізовано розвиток семантики дієслівної лексики у східно-поліських говірках. Звернено увагу на структурну організацію лексико-семантичних груп діалектних дієслів. Виявлено, що кожна лексико-семантична група має центральну та периферійну частини, набір диференційних ознак, детермінований специфікою діалектної картини світу, та симетрично-асиметричну структуру. Розглянуто синонімічні, гіпонімічні, антонімічні відношення, семантичну фузію та семантичний паралелізм. На основі зафіксованого діалектного матеріалу простежено семантичну варіативність лексеми **пекти**.*

Ключові слова: східнополіські говірки, лексико-семантична група, дієслово, семантика, варіативність семантики.

В основі будь-якої форми життя лежить рух та діяльність суб'єкта, що на мовному рівні співвідноситься з дієслівною лексикою. Діалектна картина світу містить систему понять, що відтворює специфічне освоєння світу діалектосіями [9: 38] за принципом «шпилів»: відображено не світ уцілому, а лише ті його складники, які для мовця найважливіші, найрелевантніші [8: 111]. Усе це впливає на формування семантики дієслова у діалектах.

Значення дієслівної лексики — складний феномен, який зумовлений комплексним характером денотата дієслова [15: 138], оскільки дієслово є «ніби концентрованим вираженням цілої ситуації» [22: 10], в значеннєвій структурі дієслова семи функціонально розподілені відносно елементів відображуваної ситуації [19: 34]. Якщо іменник необхідний для виокремлення і позначення дискретних фрагментів дійсності, то дієслово — це засіб позначення зв'язків і відношень [10: 296; 3: 101].

© О.М. ХОЛОДЪОН, 2017

Системний підхід до вивчення діалектної дієслівної лексики й семантики передбачає вивчення лексики в межах лексико-семантичної групи (ЛСГ) [13: 84–85]. Такий аналіз є важливим етапом у дослідженні дієслівної семантики, оскільки наявність денотативно однорідного ряду створює принципово відмінні умови щодо семантичного наповнення лексем, динаміки їхньої семантичної структури порівняно з умовами денотативної автономності, коли семантична структура вичерпується зв'язком з одним денотатом.

Праці діалектологів свідчать про системне вивчення різних ЛСГ (наприклад, сільськогосподарської, будівельної, ботанічної лексики, харчування, тваринництва тощо) та принагідну увагу науковців до дієслова у структурі досліджуваної ЛСГ. Попри функціонування окремих наукових студій, де проаналізовано парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні відношення, семантику діалектних дієслів (В. Прокопенко, В. Леснова, Н. Хобзей, Л. Білик, Ю. Юсип-Якимович, Т. Мироненко та ін.), дієслівна лексика залишається маловивченою.

Для з'ясування чинників формування семантики та семантичної варіативності дієслів говірок Східного Полісся обрано дієслова ЛСГ різної структури — руху, мовлення, розділення, приготування їжі, фізіологічної дії, завдання удару. Дослідження здійснено на основі зібраних за спеціальною програмою матеріалів та записів зв'язного діалектного мовлення в говірках Чернігівської та Сумської областей.

Оскільки семантика дієслів комплексна, а діалектна мова побутує в усній формі, то може виникнути ілюзія хаотичності функціонуванні дієслів у говірках. Аналіз зафіксованих номінативних одиниць у східнополіських говірках показав, що кожна ЛСГ дієслів структурована центральною і периферійною частинами.

Три ЛСГ — руху, мовлення та розділення — мають ієрархічну структуру з привативними відношеннями, елементи яких конкретизують позначуваний процес і вибудовуються за зростанням кількості семантичних ознак. Така деталізація дії свідчить, що співвідносні з ними денотати є важливими частинами картини світу у свідомості носіїв говірок. Диференційні ознаки (ДО) цих трьох ЛСГ різняться, що зумовлює специфіку кожної ЛСГ.

Дієслова руху входять до ядра дієслівної підсистеми лексики української мови [5: 2]. Вони є високочастотними, належать до основного лексичного фонду, мають типову сигніфікативну семантику, в основі якої лежить відношення між місцем перебування предмета у просторі та плином часу [12: 2], і високий ступінь абстракції, завдяки чому дієслова можуть мати найрізноманітніші зв'язки з іншими словами. В організації ЛСГ руху (фрагмент 'рух твердою поверхнею')¹ домінуючу роль відіграє наявність чи відсутність транспортного засобу, на основі чого виокремлено два сегменти: 'пересування самостійно, без транспортного засобу' та 'пересування

¹ У досліджуваних говірках ДО 'рух твердою поверхнею' є найбільш реалізованим, тому її залучено до аналізу.

за допомогою транспортного засобу'. Самостійний рух людини у східнополіських говірках перебуває в центрі уваги діалектоносіїв та зазнає значної конкретизації, актуалізуючи суб'єкта, спосіб, напрямок пересування, якість дороги. Відповідно до них відбувається даліше удокладнення дії, зокрема найбільше «спосіб пересування»: 'пересуватися кроками, ходити пішки', 'стрибати', 'темп ходи', 'акустичний супровід ходи', 'ширина кроку', 'ходити навшпиньки', 'ходити плавно', 'ходити, високо піднімаючи ноги', 'ходити прямо', 'ходити, різко ставлячи ноги', 'ходити зігнуто'.

Організація ЛСГ мовлення спричинена різноаспектністю процесу комунікації, що дало змогу виділити ДО «акустично-фізіологічний аспект», «змістовий аспект», «комунікативний аспект». Із них найглибшим осмисленням позначено «акустично-фізіологічний аспект», на базі якого виділено ознаки мовлення: 'темп', 'гучність', 'тональність', 'вади мовлення'; окремо — 'мова німої людини (жестами)', 'мовлення дитини', 'мовлення нерідною (іноземною) мовою'.

Під час експлікації змістового й комунікативного аспектів мовлення до уваги узято найважливіші для мовців складники. Зокрема сегмент «змістовий аспект» організований семами: 'говорити неправду', 'поширювати неправдиві чутки', 'говорити нецензурні слова', 'говорити дурниці, беззмістовно', 'повторювати сказане кілька разів', 'сказати, не подумавши', 'сказати недоречно'; «комунікативний аспект»: 'розмовляти', 'розповідати', 'сваритися', 'радити', 'пояснювати', 'обіцяти'.

Дієслова ЛСГ розділення у своїй семантичній структурі мають субстанційні семи суб'єкта, об'єкта та інструмента дії [6: 49]. Диференційною ознакою структури цієї групи є об'єкт дії. У східнополіських говірках релевантними об'єктами дії виступають: 1) дерева; 2) стебла рослин; 3) продукти харчування; 4) тканина; 5) будівельний матеріал; 6) корисні копалини (торф); 9) волосся. Залежно від об'єкта відбувається вибір інструмента. Найдокладніше реалізованими є сегменти 'стинати дерева', 'стинати стебла рослин', 'різати продукти'.

Дієслова ЛСГ приготування їжі позначають цілеспрямовану дію на створення нових об'єктів шляхом фізичних, інтелектуальних та організаційних зусиль суб'єкта, що здійснюються у процесі його творчої чи репродуктивної діяльності і вказують на певні суб'єктно-об'єктні відношення [7: 4]. У межах ЛСГ виділено ДО: 'кулінарний спосіб приготування', 'темп приготування' та нерозчленовані ДО 'об'єкт дії', 'спосіб дії' та 'місце дії' — різним об'єктам дії відповідають різні способи, тобто відбувається закріплення способу дії за об'єктом дії з урахуванням місця дії, а звідси — синкретизація різних ДО [1: 69]. ЛСГ приготування їжі має віяльно-ієрархічну структуру.

ЛСГ з архісемою 'їсти' та ЛСГ з архісемою 'пити' пов'язані між собою комплементарними відношеннями. ЛСГ з архісемою 'їсти' структурована ДО: 'час', 'кількість', 'ступінь бажання', 'темп', 'акустичний супровід', 'природа їжі', 'якість їжі' та має віяльну структуру із супідрядними

відношеннями. ЛСГ з архісеєю ‘пити’ має ДО: ‘кількість’, ‘спосіб’, ‘уживати спиртні напої’.

Дієслова ЛСГ завдання удару у своїй семантичній структурі мають субстанційні семи суб’єкта, об’єкта та знаряддя дії. На основі діалектного матеріалу можна дійти висновку, що релевантною ДО у структурі групи є об’єкт дії: 1) неістота; 2) істота. Водночас семи з різних лексико-семантичних підгруп перетинаються, виявляючи тенденцію до семантичної фузії, що дає змогу умовно протиставити досліджувані ЛСГ як такі, що виявляють чітку структурованість та фузію.

На думку П. Гриценка, «важливим чинником розвитку семантичної структури лексеми є усвідомлення реалемної спільності чи відмінності, близькості чи віддаленості, оскільки у випадках осмислення денотатів як однорідних, а відповідних їм сегментів семантичного простору як елементів єдиного семантичного поля з’являються умови для семантичного перерозкладу — генералізації або деталізації семантики, появи чи втрати різних відношень» [1: 84–85]. Тому з’ясування парадигматичних відношень ЛСГ є важливим під час вивчення семантики дієслівної лексики.

Синонімія — це одна із «комірок» лексико-семантичної системи мови, що дає можливість простежити семантичні відношення між словами й експлікувати релевантні ознаки, що становлять семантичний «портрет» кожного члена ЛСГ [14: 16]. Оскільки семантика дієслів є гнучкою, мобільною, відбиває складні типові процесуальні ситуації, зміна актанта дії провокує появу синонімічного ряду (див. синоніми на позначення сем ‘ходити повільно’ / ‘ходити швидко’ [17], ‘суб’єкт пересування’ [18], ‘говорити повільно’ / ‘говорити швидко’ [16]).

Емоційне маркування слова є одним із стимулів змін у лексико-семантичній системі мови, що збільшує кількість назв того самого поняття і водночас дає можливість поєднувати номінацію із суб’єктивною оцінкою денотата [11: 100]. Експресивна семантика дієслова формується на основі відхилень від соціально-нормативних показників дієслівного денотата, наприклад, соціум осуджує людей напідпитку, що відображають, зокрема, діалектні назви. Сема ‘уживати спиртні напої’ у східнополіських говірках представлена номінативними одиницями різної структури:

а) однослівними однократними дієсловами: *каўта'нут'* (Крп, Фс)*, *коўт'нут'* (СД, Тл), *глат'нут'* (Смс), *лиг'нут'* (Дм, СГ), *'жахнут'* (Дг, Мл, Смч, Хрб), *'шахнут'* (Дг, Мл), *х'іл'нут'* (Пр, Хрб), *шмарга'нут'* (Мл), *'бахнут'* (ЧР), *бр'азнут'* (Івн), *перехи'лит'* (Тл), *н'ер'є'к'інут'* (Зр), *опри'ходуват'* (Др);

б) однослівними багатократними дієсловами: *нут'* (Авд, Гж, Бл, Блс, Блк, Вл, Вр, Гд, Гж, Гл, Дг, Дд, Дм, Др, Жк, Зм, Івн, Кпт, Крп, Кс, Лт, МБ, Мк, Мкш, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, Св, СГ, СД, Сд, Смс, Сп, Спс, Ств, Сх, Тл, Тв, Ус, Уш, Фс, ЧР, Яд), *н'ит'* (Вв, Зр, Ів, Кв, Кл, Кр, Лс, Мл, Смл, Смч, СР, Уб, Хр, Хрб, Чр, Шп), *каўтам'* (Мл, Сд, Фс), *коўтам'*

* Список скорочень назв населених пунктів дивіться в кінці статті.

(Рт), *жрат'* (Кс, Кч, Смл), *к'вакат'* (Уб, Хрб), *астаг'рам'иц:а* (Кв), *х'и-л'ат'* (Смч), *к'васит'* (Уб), *ли'гат'* (Мк), *ц'мул'ит'* (Вв), *п'і'јачит'* (Смч), *п'јан'дичит'* (Сх), *у'к'і'дат'* (Крп), *каїхво'ват'* (Яд);

в) назвами, що виражають процесуальну ознаку як повністю реалізовану: *на'пиу'с'а* (Бл, Гж, Дг, Жк, Івн, Кр, Крп, Кс, Кч, Лт, Мк, Мт, Ос, Пр, СД, Тв, Тл, Ус, Уш), *на'п'іу'с'а* (Вв, Ів, Кр Мл, Смч, Шл, Шп), *наб'рау'с'а* (Гж, Жк, Івн, Кр, Крп, Мк, Пр, Рт, СД, Сл, Ус, Уш), *наж'рау'с'а* (Бл, Гж, Дд, Др, Жк, Ів, Кв, Лс, Мл, Пр, СД, Сд, Смл, Тл, Уб, Ус, Хрб, Шл, Шп), *на'жерс'а* (Дг, Дд, Кл, Кс, Мк, Ос, Тв, Уш), *нали'зау'с'а* (Гж, Дг, Жд, Івн, Пр, СД, Сл), *нал'і'зау'с'а* (Кр, Смч, Шл), *накау'тау'с'а* (Кр, Кс, Лс), *на-к'вакау'с'а* (Смч, Уб, Хрб), *нали'гау'с'а* (Кл, Мк, Тв), *наж'луктиу'с'а* (Гл, Тв), *нагли'тау'с'а* (Мк, Тв), *на'перс'а* (Гл, Мк), *нахл'обау'с'а* (Гл), *на'јіу'с'а* (Крп), *на'линдау'с'а* (Гж), *на'жабиу'с'а* (Івн), *нах'р'укау'с'а* (Івн), *накул'і-кау'с'а* (Лс), *нак'лау'с'* (Крп), *нак'л'укау'с'а* (Кч), *нахлис'тау'с'а* (Тв), *нахл'іс-тау'с'а* (Кв), *набуз'д'акау'с'а* (Уб), *наз'у'з'укау'с'а* (Тл), *нах'і'л'ау'с'а* (Хрб), *нага'тиу'с'а* (Гл), *нап'јаниу'с'а* (Жд), *набул'кау'с'а* (Блк), *набере'бениу'с'а* (Уш), *набре'јіу'с'а* (Уш), *нас'ц'ау'с'а* (Мк), *над'жуглиу'с'а* (Мк), *на'дудлиу'с'а* (Мк), *нац'мул'іу'с'* (Вв), *над'рин'калас'* (Мл); *у'же с'ерба'нуу'* (Кв), *у'же па'т'уог* (Кв), *у'же за'лиу'* (Рт), *у'же дау'* (Рт), *у'же кл'о-кл'о* (Вв);

г) компаративами: *на'пиу'с'а* як *черев'ик* (Івн), *наб'рау'с'а* як *маї* *груш* (Івн, Мк), *наб'рау'с'а* як *'Ман'а* *груш* (Пр), *наж'рау'с'а* ад *ду'ши* (Пр), *на'пиу'с'* без *'памет'і* (Кпт), *на'пиу'с'* як *сви'н':а* (Жк, Кпт, Кс, Лт), *наб'рау'с'а* як *сви'н':а* (Кл, Крп, Мк), *на'јіу'с'а* як *сви'н':а* (Лт), *нак'лау'с'* як *сви'н'а* (Крп), *наж'рау'с'а* як *св'і'н':а* (Гр, Кр), *на'линдау'с'а* як *сви'н'а* (Гж), *на'п'іу'с'а* як *св'і'н':а* *па'гана* (Уб), *на'жерс'а* як *сви'н':а* *браг'і* (Дг), *на'јіу'с'а* як *сви'н'а* *браг'і* (Крп), *нали'зау'с'а* як *сви'н'а* *браги* (Пр), *наб'ражиу'с'а* як *сви'н'а* (Мк), *наб'рау'с'а* як *ул* *браги* (Блк), *наб'рау'с'а* *'наче* *собака* *блих* (Мт).

Якщо у наведених прикладах загальноновживане *пит'* було експресивно забарвлене та перемістилося із ядра ЛСГ на його периферію, то лексема *ба'лак'ат'* зі значенням 'говорити нерідною мовою (напр., англійською)', перебуваючи теж на периферії разом з іншими експресивно забарвленими дієсловами на позначення семи 'говорити нерідною мовою (переважно німецькою, циганською, зрідка — молдавською, угорською)', має нейтральне забарвлення, що пов'язане зі ставленням діалектоносіїв:

[Екс.]: — Як цигани гаворять?²

[Інф.]: — *гал'д'ат' шос' //*

[Екс.]: — А англійскай?

[Інф.]: — *ну ан'г'л'іскаї ја б не ска'зала / во'ни бил'ш-мени та'к'і / кул'турна'вати / 'јакас' //* *во'ни 'імен:о шо / ба'лакајут' //* (Спс).

Гіпонімічні відношення між лексемами типологічно однорідні з відношеннями між семами рівня диференціації й архісемами різного ступеня узагальнення [1: 94]. Варіювання в говірках широти охоплення гіпо-

² Мовлення експлоратора максимально наближене до говіркового з метою подолання комунікативного бар'єру «свій / чужий».

німом семантично диференційованих лексем становить релевантну рису говірок. Наприклад, значення ‘заготовляти продукти’ виступає видовим щодо значення ‘готувати’ за ДО ‘кулінарний спосіб приготування’ та представлений семантично об’ємними номінаціями, які можуть покривати деталізованіші процеси ‘заготовляти сало, м’ясо’, ‘заготовляти огірки, помідори тощо’, ‘заготовляти варення’: *закри'ват* (Авд, Бл, Дг, Дд, Дм, Дрг, Жд, Жк, Івн, Кпт, Крп, Кс, Кч, Мк, Мкш, Мт, Ос, Пр, Св, СГ, СД, Сд, Сл, Сп, Спс, Сх, Тл, Ус, Уш, Фс, ЧР, Чр, Шп, Яд, Яц), *зак'ручуват* (Вв, Зм, Кч, Мл), *закру'т'ит* (Кр, Лс), *зака'тат* (Фс), *консер'в'іруват* (Гл, Івн, Лт, Пч, Рт, Спс,), *кансер'в'іруват* (Гр, Дм, Кпт, МБ, Мкш, Ос, Уш), *загото'ул'ат* (Гл, Івн), *загата'ул'ат* (Блс, Вр, Кв, Мл), *за'катку ра'б'ит* (Мл), *к'лас'т'і ў банк'і* (Хр), *зарабл'ат* у *'банки* (Фс), *і пад кл'уч* (Мл), *і ў'банки* (Крб, Фс, Яц).

Водночас семи ‘заготовляти сало, м’ясо’, ‘заготовляти огірки, помідори тощо’, ‘заготовляти варення’ є видовими щодо ‘заготовляти продукти’ та мають своїх репрезентантів:

а) ‘заготовляти сало, м’ясо’: *со'лит* (Гж, Гл, Др, Мк, Мт, Сл), *са'лит* (Дг, Дм, Кч, Пр, Тв, Ус, Яд), *са'л'ит* (Кр, Мл, Смл, Хр, Шп), *к'ласти ў 'банки* (Жд, Пч, Ус, Фс), *к'лал'і у'банк'і* (Смл, Чр), *у'банки ла'жит* (Яд);

б) ‘заготовляти огірки, помідори тощо’: *со'лит* (Гж, Гл, Др, Мк, Мт, Сл), *са'лит* (Дг, Дм, Кч, Пр, Тв, Ус, Яд), *ма'чит* (Кч), *мари'нуєм* (Кч), (капусту) *к'васит* (Смс);

в) ‘заготовляти варення’: *ва'рит* (Гл, Гж, Дг, Дм, Др, Івн, Кпт, Крп, Кч, Сд, Спс, Фс, Уш, Шп, Яд), *ва'р'ит* (Вв, Ів, Мл).

Родо-видові відношення можуть виявлятися і в семантиці однієї лексеми залежно від актуалізації необхідної семи, наприклад, гіперонім *ва'рит* (Дг, Дм, Крп, Кч, Мк, Пч, СД, Спс, Ств, Уш, Фс, Яд), *ва'р'ит* (Зр, Мл, Хр) виступає синонімом до базових компонентів групи *го'товит* (Блк, Мт, Пч, Рт, Ств), *га'товит* (Жд, Зм, Кч, Смс, Уш, Фс, Яц), *га'тов'ит* (Кв, Кр, Мл, Шп), *лашта'ват* (Врт, Гл, Ус, Уш, Яд, Яц), *лашто'ват* (Мт, Рт), водночас ця лексема виступає гіпонімом до базових лексем за ДО ‘кулінарний спосіб приготування’.

Розвиток лексико-семантичної системи мови спричиняє належність того самого слова до різних рядів. Кожна семема виявляється у слові внаслідок протиставлення його іншим словам, тобто існує такий взаємозв'язок між семантичним розвитком слова й антонімією: протиставлення слів передбачає існування в кожному з них спільної семантичної основи; розвиток кожного нового антонімічного протиставлення є водночас розвитком нового значення в словах, що протиставляються [11: 83]. Антонімічні відношення виявлено на рівні окремих опозицій на основі ДО, наприклад, за ДО ‘темп’: ‘ходити повільно’ / ‘ходити швидко’, ‘говорити повільно’ / ‘говорити швидко’, ‘їсти повільно’ / ‘їсти швидко’; за ДО ‘гучність’: ‘ходити, гучно ступаючи’ / ‘ходити, тихо ступаючи’, ‘говорити тихо’ / ‘говорити голосно’, ‘гучно стукати’ / ‘тихо стукати’; за ДО ‘ширина кроку’: ‘ходити, широко ступаючи’ / ‘ходити, дрібно

ступаючи та на рівні архісема / її опозит, наприклад, 'говорити' / 'мовчати', 'ходити' / 'нездатність ходити'. При цьому помічено своєрідну шкалу, на якій виділено різні ступені «віддалення» від нейтрального значення, і відповідно для однієї шкали можуть існувати кілька пар антонімів, наприклад, за ДО 'кількість' виділено семи 'з'їсти для визначення смаку', 'трохи з'їсти', 'обмежувати себе в їжі', 'поїсти до насичення', 'з'їсти багато, через міру', 'поїсти все' і відповідно:

а) 'з'їсти для визначення смаку' — 'поїсти все': *нап'робават'* (Вв, Зр, Ів, Кр, Лс, Лт, СГ, Уб, Шп, Яц), *пон'ророват'* (Івн, Мк, СД, Спс, Ус), *пон'робуват'* (Вр, Кл, Спс, Ств), *нап'робуват'* (Кпт, Смч, Хрб, ЧР), *нап'ребуват'* (Кч, Уш), *покуштуват'* (Тл), *пакуштуват'* (Уш), *пакашта'ват'* (Кпт, Лс, Уш), *покошто'ват'* (Гл, Ств, Тв), *па'кушат'* (Мл, Шп), *сп'робу з'н'ат'* (Шп), *п'робу з'н'ат'* (Кпт) — 'виїсти (Дд, Кл, Мк, Спс), 'вижрат' (Кс), *навије'дат'* (Уш);

б) 'трохи з'їсти' — 'з'їсти багато, через міру': *покл'уват'* (Крп), *накл'уват'* (Уш, Хрб), *накл'єват'* (Лс, ЧР), *подоубат'* (СД, Тв, Тл), *падаў'бат'* (Крп, Пр, Шп), 'їсти як 'курица (Уш), *на'їла наче 'курка накл'євала* (ЧР), *як 'курка подоубала* (Тл), *накл'єваў як п'т'чка* (Лс), *по'їў як по'гане поро'с'а* (Івн) — *налу'пилас'* (Бл, Вр, Гж, Гл, Кпт, Крп, Лт, Пр, Пч, Ус), *налу'п'илас'* (Зр), *нап'ролас'* (Хрб), *нахам'ячилас'* (Смч), *нат'р'ескалас'* (Смч, Уб), *нап'ерс'а* (Вр, Дд, Гж, Гл, Крп), *натан'талас'* (Бл, Лт, СД), *нару'балас'* (Уб), *налу'п'іўс'а як б'ік* (Мл), *на'їлас' як па'ук* (Уб), *наж'раўс'а як св'і'н':а* (Смл), *налу'п'іўс'а як дур'ний 'мила* (Ств), *нап'ерс'а наче 'бочка* (СР);

в) 'обмежувати себе в їжі' — 'поїсти до насичення': *недаје'дат'* (Спс, Уш), *постује* (Кр), *сидит' на д'ї'жет'і* (Івн, Пр, ЧР, Уш), *на д'ї'жет'і се'дит'* (Тл), *на д'ї'жет'і с'ажу* (Шп), *с'ад'ит' на д'ї'жет'і* (Кр), *на д'ї'жет'і с'е'жу* (Хрб), *хви'гуру 'держит'* (Лт), *гала'доўкаі за'мајец'а* (Пр), *ад'ної ва'дої п'і-тајец'а* (Бл) — *на'їстис'* (Бл, Вр, Гж, Гл, Дд, Кв, Кпт, Крп, Кч, Лт, Мк, Мт, СД, Сл, Сл, Смс, Спс, Сх, Пр, Пч, Тв, Тл, Ус, Уш, Хрб, ЧР, Шп, Яд), *на'јес'т'іс'* (Вв, Кр, Лс, Смч, Шл), *на'ситиўс'а* (Тв), *набат'валас'а* (Пр, Чрн), *намул'гуїєс'а* (Спс), *набаза'валас'а* (Пр), *нап'ялас'* (СД).

Ще один вид змін у семантичній структурі слова — це його локалізація у семантичному просторі, що визначає для кожного елемента окреме місце в структурі групи. Це лексеми з однозначно закріпленою семантикою, наприклад, 'вимовляти «р» на місці якогось звука': *гар'кавит'* (Зм, Кл, Лт, Спс), *гор'кавит'* (Врт, Гж, Івн, Мт, Пч), *гор'кавит'* (Тв), *хор'кавит'* (Дд), *гар'кат'* (Ос); 'вимовляти «ш» на місці якогось звука': *'шикат'* (Мт), *'шекат'* (Фс); 'вимовляти «с» на місці якогось звука': *'с'оўкат'* (Кл), *'с'укат'* (Гд), *са'пат'* (Дд); 'вимовляти «л» на місці якогось звука': *'л'екат'* (Фс); 'заїкати-ся': *заї'кац'а* (Авд, Бл, Блк, Вл, Гл, Кр, Пр, СГ, Сд, Смл, Сх, Чн), *заї'кац'а* (Спс), *заї'кац'а* (Дм, Жд, Крп, Мт, СД, Смч, Тл, Тв, Шп), *заї'кац'а* (СД) (ЛСГ мовлення); 'збирати сметану': *зби'рат' вер'шок* (Гл, Дрп, Івн, Пч), *вер'шок саб'рат'* (Жд), *'вибрат' вер'шок* (Др), *вер'шок ски'дат'* (Пч, Яд), *з'н'ат' вер'шок* (Рт, Тв), *вер'шок заб'рат'* (Др), *сме'тану зби'рат'* (Дд, Тв), *саб'рат' сме'тану* (Чр), *сме'тану ски'дат'* (Кпт, Крп, Кч) тощо; 'готувати м'який сир

у печі, духовці': *атвара'жит'* (Чр); 'заготовляти продукти': *зак'ручуват'* (Вв, Зм, Кч, Мл), *закрут'ит'* (Кр, Лс), *зак'атат'* (Фс), *консерв'іруват'* (Гл, Івн, Лт, Пч, Рт, Спс), *кансерв'іруват'* (Гр, Дм, Кпт, МБ, Мкш, Ос, Уш), *к'лас'т'і у'банк'і* (Хр), *зарабл'ат' у'банки* (Фс) (ЛСГ приготування)³; 'бити лозиною (пугою, різкою та ін.): *с'т'е'бат'*, *с'т'обат'*, *с'т'огат'*, *шма'гат'*, *х'вис'кат'*, *хлис'тат'*, *шче'бат'*, *ц'вигат'* тощо; 'бити ногою (носком)': *фут'болит'*, *са'л'ат'*, *захуд'бол'ит'*, *падфуд'бол'ит'*, *'нос'ц'ікам ударит'*, *у'дарит'* *'виспеткам* тощо (ЛСГ завдання удару) та ін.

Інше семантичне явище, яке ми виокремили під час аналізу, — семантична фузія, коли немає чіткого закріплення вживання лексеми, наприклад, *'бахнут'*, *'т'р'існут'*, *'л'анат'*, *'га'с'ит'* можуть бути вживаними на позначення 'ударити / стукати сильно' (об'єкт — неістота, незалежно від інструмента виконання дії), 'бити лозиною (пугою, різкою та ін.)', 'ударити / бити людину':

[Інф. 1]: — *дак н'ран'іками га'с'іли // ... // га'с'ит' / па'лотна виб'їват' н'ран'ікам дак ка'жу 'гас'ат' //*

[Екс.]: — Ну кали сильна б'ють?

[Інф. 1]: — *да ка'ли 'с'іл'на б'ют' у'же //*

[Екс.]: — А па людині можна?

[Інф. 1]: — *јес'т' та'ке шо 'кажут' от га'с'ит' на сн'їн'ї там ко'го чи шо //*

[Екс.]: — А у двері?

[Інф. 1]: — *да / і у'двер'і 'гас'ат' // ну от хтос' при'шоу' дак 'кажут' га'с'ит' у'двер'і / 'може і та'кеје бут' //*

[Інф. 2]: — *і у' ак'но //*

[Інф. 1]: — *і у' ак'но 'гас'ат' і у'двер'і 'гас'ат' //* (Уб). Семантичну фузію помічено у випадках, коли діалектоносії «не відчують дискретності окремих лексико-семантичних варіантів слова» [21: 43].

У досліджуваному семантичному просторі виявлено випадки, коли весь (або майже весь) набір значень одного слова повторює набір значень іншого — явище, яке умовно називають семантичним паралелізмом [14: 99]. Наприклад, дієслова *'л'ізти* і *'п'лават'* на основі досліджуваного матеріалу виявляють кілька семантичних сфер, у яких вони є еквівалентними, зокрема на позначення сем:

1) 'іти повільно': *'л'ізти* (Авд, Бл, Вв, Вр, Вт, Гл, Гр, Дг, Дм, Др, Дрг, Жк, Жд, Зр, Ів, Кв, Кл, Кп, Крп, Кс, Кч, Лт, Мк, Мл, Мт, Од, Ос, Пр, Рт, СД, Сд, СмЛ, Смс, СР, Сх, Уб, Ус, Уш, Фс, Чр, Шп, Яд), *'л'ез'т'і* (Гр, Мл, СР), *'п'лават'* (Кс);

2) 'пересування п'яної людини за допомогою ніг': *'л'ізти* (Вр, Гж, Дг, Дм, Жд, Зр, Крп, Кс, Лт, Ос, СД, Сд, Смч, Уш, Фс, Чр), *'л'ез'е* (Зр, Смч, Чр), *'п'лават'* (Мк);

3) 'іти багнукою': *'л'ізти* (Дг, Крп, Кс, Кч, Мк, Ос, Пр, Сд, СмЛ, Уш, Фс), *'п'лават'* (Мк).

³ Дослідники зазначають, що такі стійкі номінації переходять до розряду своєрідних кулінарних термінів [20: 195].

Лексеми *ш'л'опат'* і *'m'опат'* семантично співвідносні в межах двох ЛСГ:

1) ЛСГ руху: 'ходити у шльопанцях' — *ш'л'опат'* (Блк, Вв, Вл, Вр, Гж, Гл, Дд, Дм, Дрг, Зр, Івн, Кпт, Крп, Кч, Кс, Кч, Лт, МБ, Мкш, Мл, Од, Пр, Пч, Смл, Сп, Фс, Шп), *'m'опат'* (Кч); 'іти кудись далеко' — *ш'л'опат'* (Ос, Смл, Фс), *'m'опат'* (Дг, Кс, Смл, Фс);

2) ЛСГ завдання удару: 'ударити / бити рукою (долонею)' — *ш'л'опат'* (Бл, Блк, Гд, Гж, Гл, Дг, Дм, Др, Дрг, Зр, Івн, Кс, Кч, Лс, МБ, Мкш, Мл, Пр, Пч, Рт, Сл, Сп, Спс, Смч, Тв, Тл, Уш, Фс, Шп, Яд), *'m'опат'* (Сл, Сп, Фс, Уш); 'ударити / бити лозиною (пугою, різкою та ін.)' — *ш'л'опат'* (Тл, Шп), *'m'опат'* (Гж, Сп, Уш).

Аналіз дієслова в межах ЛСГ дає можливість виявити семантичну варіативність, коли на позначення одного сегмента дійсності у ролі міжговіркових відповідників може виступати та сама лексема з різним семантичним обсягом. Розгляд лексеми *пек'ти* в складі ЛСГ приготування їжі дає змогу побачити розподіл семантичного простору між дієсловами групи, які перебувають ніби в «конкуренції» [2: 164], та поступово вирізнити окремі семи із 'пекти' й 'об'єкт':

І. 'готувати їжу, нагріваючи, прожарюючи на вогні, на жару, над парою, пров'ялюючи у диму': 'готувати їжу, нагріваючи, прожарюючи на вогні або на жару (безвідносно до об'єкта; загальна назва)', '~ хліб, пиріг, печиво тощо в печі, духовці', '~ млинці, оладки, деруни тощо на сковороді в печі, на грубі, на газовій плиті', '~ вареники на пару', '~ м'ясо, сало, рибу на деку в печі, духовці', '~ м'ясо в горщику в печі, духовці', '~ молозиво в печі, духовці', '~ овочі, фрукти на деку в печі, духовці', '~ картоплю в горщику в печі, духовці', '~ картоплю (цілою, в лущинні) на плиті', '~ картоплю (цілою, в лущинні) в попелі, в жару', '~ капусту в горщику в печі, духовці', '~ голубці в макітрі, горщику, каструлі в печі, духовці', 'підсушити яблука, цибулю тощо в печі', 'копити щось у печі'.

Для досліджуваних ЛСГ властива симетрично-асиметрична структура. Перевірка симетричності компонентів структури дає змогу повніше виявити відмінності сегментації денотатів одного ряду, зумовлює повніший вияв репертуару лексем, типів відношень між елементами, дистрибуції опозицій семантичної структури лексем [1: 25]. У говірках зафіксовано поруч із чіткими опозиціями (наприклад, семи 'ходити повільно' / 'ходити швидко', 'ходити, широко ступаючи' / 'ходити, дрібно ступаючи', 'говорити повільно' / 'говорити швидко', 'говорити тихо' / 'говорити голосно', 'говорити високим (писклявим) голосом' / 'говорити низьким (грубим) голосом' та ін.) протиставлення, у яких виявлено асиметрію: наприклад, репрезентанти сем 'пересування п'яної людини за допомогою ніг', 'говорити голосно', 'говорити нерідною мовою (про німців, циган)' значно перевищує обсяг номенів на позначення 'пересування п'яної людини за допомогою рук та ніг', 'говорити тихо', 'говорити нерідною мовою (про англійців)', відсутня актуалізація позитивного ставлення

діалектоносіїв до стану алкогольного сп'яніння, грубого жіночого голо-су, мовлення німців, циган та яскраво виражена неґація; у говірках спорадично реалізовані семи 'пересування худої людини', 'ходити, тихо ступаючи', 'вимовляти «с» на місці якогось звука', 'вимовляти «л» на місці якогось звука' та регулярно — 'пересування гладкої людини', 'ходити, гучно ступаючи', 'не вимовляти «р»', 'вимовляти «ш» на місці якогось звука'.

На периферії виявлено значну варіативність номінативних одиниць; характерними рисами номенів є їхня експресивність, синонімічність. У семантиці дієслів переважно зосереджено увагу на порушеннях, відхиленнях від норми, що локалізовані в семантиці нейтрального дієслова. Це провокує появу лексичного концентрату у відповідних ланках ЛСГ, наприклад, 'ходити повільно', 'ходити швидко', 'пересування п'яної людини', 'говорити повільно', 'говорити швидко', 'говорити голосно', 'мати спотворену звуковимову', 'з'їсти через міру', 'уживати спиртне' та ін.

Аналіз матеріалу виявляє розширення кола денотатів, які потрапляють у поле номінації східних полішуків, порівняно з літературною мовою, наприклад, у ЛСГ мовлення збільшено репертуар назв порушень звуковимови: 'вимовляти «с» на місці якогось звука', 'вимовляти «л» на місці якогось звука' поряд з 'не вимовляти «р»', 'вимовляти «ш» на місці якогось звука', 'заїкатися'.

У структурі кожної групи присутні зони перетину з іншими ЛСГ — своєрідні «містки» [4], наприклад, у межах ЛСГ руху: *п'лават*' — ЛСГ руху (семи 'рух людини у водному середовищі', 'пересування п'яної людини за допомогою ніг', 'повільний темп пересування', 'пересування людини багнукою', 'пересування людини калюжами', 'пересування людини по льоду') та ЛСГ мовлення (сема 'говорити повільно'); *с'тукат*' — ЛСГ руху (семи 'ходити, гучно ступаючи', 'ходити на високих підборах') та ЛСГ завдання удару (сема 'ударити / стукати сильно'); *рубат*' — ЛСГ руху (сема 'ходити, різко ставлячи ноги') й ЛСГ розділення та ін. Завдяки таким зонам відбувається зближення між собою ЛСГ та утворення зон поступових переходів між різними тематичними та лексико-семантичними групами лексики, що є законом польової організації мовної системи. Так ускладнюється мережа семантичних відношень, які опосередковано пов'язують безліч тематичних груп лексики, формуючи континуум одних ЛСГ і сегменти інших, що свідчить про безперервність семантичного простору мови.

Отже, урахування досвіду вивчення дієслівної лексики на матеріалі літературної мови, специфіки діалектної мови (некодифікованість та ареальне просторове варіювання), орієнтація на онтологію позначуваних об'єктів і відповідні моделі їх сприйняття та інтерпретації під час групування й вивчення дієслівної лексики, створення наддіалектної інваріантної моделі є об'єктивним способом виявлення дієслівних семантичних відношень у діалектній мові.

Аналіз семантики дієслів у східнополіських говірках дає змогу констатувати, що дієслівні ЛСГ пронизує відчутна варіативність, динамічність лексики й семантики, що детерміновано різними трансформаціями, зокрема зміною складу й ролі учасників ситуації, зміною акцентів і фокусу сприйняття, актуалізацією оцінок позначуваної позамовної дійсності носіями говірок.

1. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П.Ю. Гриценко. — К. : Наук. думка, 1984. — 228 с.
2. Копорская Е.С. Семантические преобразования слова контекстуально стимулируемые и контекстуально нестимулируемые / Е.С. Копорская // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста: Виноградовские чтения XI. — М. : Наука, 1982. — С. 154–166.
3. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении / Е.С. Кубрякова. — М. : Наука, 1978. — 116 с.
4. Кузнецова А.И. Зоны синкретизма, создающие континуум лексической системы языка / А.И. Кузнецова [Электронный ресурс]: Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: труды междунар. конфер. «Диалог 2005» (Звенигород, 1–6 июня, 2005 г.). — М. : Наука, 2005. — Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2005/Kuznetsova%20A/KuznetsovaA.htm>.
5. Лахно Н.В. Префіксальна сполучуваність дієслів руху в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н.В. Лахно; Інститут української мови НАН України. — К., 2006. — 19 с.
6. Нахрачева Г.Л. Глаголы со значением разделения и отделения объекта в хантыйском языке (на материале шурышкарского диалекта) / Г.Л. Нахрачева // Вестник угроведения. — 2011. — № 2 (5). — С. 49–51.
7. Овчинникова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 «Українська мова» / І.І. Овчинникова; Київ. держ. пед. ін-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 1993. — 23 с.
8. Почепцов О.Г. Языковая ментальность: способ представления мира / О.Г. Почепцов // Вопросы языкознания. — 1990. — № 6. — С. 115–120.
9. Радченко О.А. Диалектная картина мира как идиоэтнический феномен / О.А. Радченко, Н.А. Закуткина // Вопросы языкознания. — 2004. — № 6. — С. 25–48.
10. Русанівський В.М. Дієслово / В.М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 296–429.
11. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. О.С. Мельничук / В.М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1988. — 240 с.
12. Середницька А.Я. Идеографічний поділ дієслівної лексики в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 «Загальне мовознавство» / А.Я. Середницька; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. — К., 2001. — 16 с.
13. Сороколетов Ф.П. Диалектная лексика как система / Ф.П. Сороколетов // Восточнославянское и общее языкознание. — М., 1978. — С. 84–91.
14. Толстая С.М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе / С.М. Толстая. — М. : Индрик, 2008. — 528 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
15. Уфимцева А.А. Лексическое значение: принципы семасиологического описания лексики / А.А. Уфимцева. — М. : Наука, 1986. — 240 с.
16. Холодъон О. Дієслівна лексика на позначення темпу мовлення як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся / О. Холодъон // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст / За ред. П.Ю. Гриценка. — 2014. — С. 495–500.
17. Холодъон О. До характеристики вербалізації особливостей ходи у східнополіських говірках / О. Холодъон // Лінгвістика. — 2012. — № 2 (26). — Ч. II. — С. 127–135.

18. *Холодъон О.* Центр і периферія лексико-семантичної групи дієслів у діалектному мовленні / О. Холодъон // *Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2014 / Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. — Verlag Otto Sagner, München-Berlin. — 2015. — С. 241–249.
19. *Шведова Н.Ю.* Глагол как доминанта в системе русской лексики / Н.Ю. Шведова // *Филологический сборник: (к 100-летию со дня рождения академика В.В. Виноградова) / [редкол.: М.В. Ляпон (отв. ред.) та ін.]*. — М., 1995. — С. 409–414.
20. *Швец А.И.* Глагольная лексика русских говоров Одесской области: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 «Русский язык» / А.И. Швец; Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова. — Одесса, 2007.
21. *Шкапенко Т.М.* Семантическая диффузность в двуязычном аспекте / Т.М. Шкапенко [Электронный ресурс]: Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. — 2012. — Вып. 8. — С. 42–47. — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskaya-diffuznost-v-dvuyazychnom-aspekte>.
22. *Шмелев Д.Н.* Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Д.Н. Шмелев. — М.: Наука, 1976. — 152 с.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Авд — с. Авдіївка, Сосницький р-н, Ч., Бл — с. Блистова, Новгород-Сіверський р-н, Ч., Блк — с. Билка, Коропський р-н, Ч. (до 2016 р. с. Червоне), Блс — с. Блистова, Менський р-н, Ч., Вв — с. Вовна, Шосткинський р-н, С., Вл — с. Вільне, Коропський р-н, Ч., Вр — с. Вороніж, Шосткинський р-н, С., Врт — с. Вертіївка, Ніжинський р-н, Ч., Гд — с. Городище, Коропський р-н, Ч., Гж — с. Гужівка, Ічнянський р-н, Ч., Гл — с. Головеньки, Борзнянський р-н, Ч., Гр — с. Гірськ, Щорський р-н, Ч., Дг — с. Дягова, Менський р-н, Ч., Дд — с. Дідівці, Прилуцький р-н, Ч., Дм — с. Домошин, Корюківський р-н, Ч., Др — с. Дрімайлівка, Куликівський р-н, Ч., Дрг — с. Дорогинка, Ічнянський р-н, Ч., Жд — с. Жадове, Семенівський р-н, Ч., Жк — с. Жуківка, Куликівський р-н, Ч., Зм — с. Змітнів, Сосницький р-н, Ч., Зр — с. Заріччя, Щорський р-н, Ч., Ів — с. Івот, Шосткинський р-н, С., Івн — с. Іваниця, Ічнянський р-н, Ч., Кв — с. Кувечичі, Чернігівський р-н, Ч., Кл — с. Клюси, Щорський р-н, Ч., Кпт — с. Кіпті, Козелецький р-н, Ч., Кр — с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, С., Крб — с. Кербутівка, Борзнянський р-н, Ч., Крп — с. Карпилівка, Козелецький р-н, Ч., Кс — с. Киселівка, Менський р-н, Ч., Кч — с. Кучинівка, Щорський р-н, Ч., Лс — с. Лісне, Середино-Будський р-н, С., Лт — с. Литвиновичі, Кролевецький р-н, С., МБ — с. Марчихина Буда, Ямпільський р-н, С., Мк — с. Макіївка, Носівський р-н, Ч., Мкш — с. Макошине, Менський р-н, Ч., Мл — с. Молчаново, Новгород-Сіверський р-н, Ч., Мт — с. Мутин, Кролевецький р-н, С., Од — с. Одинці, Козелецький р-н, Ч., Ос — с. Осьмаки, Менський р-н, Ч., Пр — с. Перемога, Глухівський р-н, С., Пч — х. Пручаї, Прилуцький р-н, Ч., Рт — с. Реутинці, Кролевецький р-н, С., Св — с. Савинки, Корюківський р-н, Ч., СГ — с. Святі Гори, Менський район, Ч. (до 2016 р. с. Червоні Гори), СД — с. Салтикова Дівиця, Куликівський р-н, Ч., Сд — с. Сядрине, Корюківський р-н, Ч., Смл — с. Смолигівка, Ріпкинський р-н, Ч., Смс — с. Самсонівка, Корюківський р-н, Ч., Смч — с. Смичин, Городнянський р-н, Ч., Сп — с. Спаське, Сосницький р-н, Ч., Спс — с. Спаське, Кролевецький р-н, С. (до 2016 р. с. Ленінське), СР — с. Стара Рудня, Щорський р-н, Ч., Ств — с. Ставиське, Козелецький р-н, Ч., Сх — с. Сахутівка, Корюківський р-н, Ч., Тл — с. Тулиголове, Кролевецький р-н, С., Тв — с. Товкачівка, Прилуцький р-н, Ч., Уб — с. Убіжичі, Ріпкинський р-н, Ч., Ус — с. Усок, Ямпільський р-н, С., Уш — с. Ушня, Менський р-н, Ч., Фс — с. Феськівка, Менський р-н, Ч., Хр — с. Хрінівка, Щорський р-н, Ч., Хрб — с. Хоробичі, Городнянський р-н, Ч., Чн — с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Ч., ЧР — с. Чорний Ріг, Семенівський р-н, Ч., Чр — с. Чернацьке, Середино-Будський р-н, С., Шп — с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н, Ч., Яд — с. Ядути, Борзнянський р-н, Ч., Яц — с. Яцине, Путивльський р-н, С. С. — Сумська обл., Ч. — Чернігівська обл.

Статтю отримано 18.01.2017

Olena Kholodon

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DEVELOPMENT OF VERB SEMANTICS IN THE EASTERN POLISSIA DIALECT

The article deals with the analysis of verb semantics development in the Eastern Polissia dialect. The structural organization of dialect verb lexico-semantic groups are determined. It is revealed that every lexico-semantic group has the center and the periphery, its own set of differential features determined by dialect world picture and symmetric-asymmetric structure. The author examines synonymic, hyponymic, antonymic relations, phenomena of semantic fusion and semantic parallelism. On the basis of recorded dialect materials the semantic variability of lexeme *нек'ту* is unfolded.

The analysis shows that taking into account the experience of verb lexicon studying in the literary language, specific nature of dialect language (absence of codification and spatial variation), focus on the ontological being of denoted objects and corresponding models of their perception and interpretation in the studying of verbal vocabulary, making dialect invariant model are the objective way to establish verbal semantic relations in the dialect language. It is revealed that verbs belonged to definite lexico-semantic group outlines its semantic features; dialect verb lexico-semantic groups are characterized by variability, lexical and semantic dynamics determined by different kinds of transformations, including changing of the situation composition and roles, changes in emphasis and focus of perception, updating of estimates.

Keywords: *Eastern Polissia dialect, lexico-semantic group, verb, semantics, semantic variability.*

Мовна мозаїка

ВИКОНУЙ ПО ПОРЯДКУ ЗАВДАННЯ ЧИ ОДНЕ ЗА ОДИМ, ПОСЛІДОВНО?

У навчальних посібниках «Перевірка предметних компетентностей. Українська мова» (К. : Оріон, 2015) учням другого, третього та четвертого класів пропонують: виконуй по порядку кожне завдання. Замість по порядку тут доречніше вжити *одне за одним* чи *попередньо*, пор.: *виконуй одне за одним завдання; попередньо виконуй завдання.*

Катерина Городенська

УДК 81 38

Світлана Биби́к, Ангелі́на Ганжа

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ДИСКУСІЙНІ ПЛАТФОРМИ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОСТИЛІСТИКИ**

Міжнародні та всеукраїнські дискусійні платформи 2016 року — конференції, круглі столи, семінари — засвідчили стале зацікавлення науковців, викладачів, студентів проблемами вивчення сучасної мовної практики в контексті розвитку інтегративних парадигм лінгвостилістики.

Науковий семінар «Мови Європи в стані оновлення» (20—21 квітня 2016 р., Київ) — спільний дослідницький проект ІУМ НАНУ та Інституту славістики Польської Академії наук сфокусував увагу на **«Лексичних, словотвірних та фразеологічних інноваціях у сучасних слов'янських мовах»**. Зокрема **С.Я. Єрмоленко** відзначила, що в сучасній мовній свідомості поняття *літературний стандарт* не має чітко окреслених ознак. Це спричинено збільшенням кількості людей, які прилучаються до українськомовного спілкування в різних суспільних сферах, проте не мають тривалої практики використання літературної мови; постійними дискусіями про те, якими повинні бути лексичні, граматичні, правописні норми зразкової української мови; посилення мовної варіантності в масовій комунікації. Літературний стандарт, культивований в Україні впродовж др. пол. ХХ ст., в умовах демократизації, лібералізації суспільства зазнає критики — як об'єктивної конструктивної, так і суб'єктивної, пов'язаної з індивідуальними уподобаннями мовців. Упродовж майже всього ХХ ст. у свідомості українців побутувала думка, що насамперед мовна практика письменників формує літературну норму. У зв'язку з інформа-

© С.П. БИБИК, А.Ю. ГАНЖА, 2017

ційною революцією переструктуровуються функції мови в соціумі. Потік іншомовних і внутрішньомовних запозичень як у професійній мові, так і в масово-інформаційному просторі проходить перший етап нормування й кодифікації в мові ЗМІ. Найважливіший виклик інформаційної доби — освоєння українською літературною мовою нових галузей знання й діяльності людства. Культивування ж літературного стандарту — актуальне завдання всієї гуманітарної сфери.

С.П. Бибик порушила проблему «Соціокультурних чинників оновлення жанрово-стильових ознак сучасних ЗМІ», які виявляються у посиленні регіональної варіантності стильової норми мови публіцистики та її тяжінні до середньолітературного й літературно-фамільярного типів мовної культури. Наголошено на потребі перегляду стандартів публічної комунікації та підходів до формування культури мови журналістів, а також на чинниках ослаблення стильової норми ЗМІ на лексичному, граматичному, орфоепічному та акцентному рівнях: (1) слабкість ЗМІ як джерела норми мовної та комунікативної, (2) незацікавленість ЗМІ бути інститутом пропагування норми, (3) невизначене ставлення спільноти до змін мовної норми та її оцінки науковцями, (4) вплив анонімного спілкування в Мережі.

Інновації в мові преси в контексті змін мовної свідомості розглянула **Т.А. Коць**. Мова періодичних видань є відображенням настроїв суспільства загалом і дієвим інструментом впливу на національну й мовну свідомість народу. Прикмета сьогодення — поширення негативно оцінних мовних одиниць, що утверджують у свідомості українського народу песимістичні настрої.

Г.М. Сюта проаналізувала найпоказовіші соціокультурні чинники, які зумовлюють динамічність чи стабільність цитатного тезаурусу: периферизація / актуалізація в лінгвокультурному та інтелектуальному обігові соціуму певних текстів; зміна панівної ідеології, яка директивно визначає доцільність популяризації одних і витіснення з інтелектуального простору, пізнавально-освітнього процесу інших текстів; зміна (підвищення / зниження) загального культурно-освітнього рівня носіїв мови; мода, яка часто визначає суспільний попит на твори того чи того автора, тієї чи тієї тематики і т. ін.; індивідуальні смаки й ціннісні орієнтації автора — читача.

На потребі розвивати ефективну інноваційну культуру в дослідницькому просторі наголосила **Н.О. Мех**. Фіксування фразеологічних інновацій у сучасному діалектному фразеологічному словнику привернуло увагу **А.Ю. Ганжі**. Дослідження діалектних фразеологізмів дає змогу не лише виявити культурну конотацію в семантиці експресивного мовного знака (усталеного вислову), а й здійснити культурно-історичну інтерпретацію певного фрагмента мовної картини світу діалектоносіїв.

Проблеми лінгвостилістики в ювілейний рік І. Франка було актуалізовано на дискусійній платформі **Всеукраїнська науково-практична конференція «Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження»**

(7—8 квітня 2016 р., Київ). Так, **С.Я. Єрмоленко** відзначила, що мовознавчі погляди Івана Франка варто розглядати в контексті самоідентифікації українців. Адже його світогляд, різноманітна творча діяльність визначили й коло наукових зацікавлень ученого-мовознавця, який заглиблювався в історію мови, визначав мову як важливий чинник самоідентифікації нації, «репрезентантку національної єдності». Послугуючись поняттями ‘Галичина’ і ‘Україна’ як реаліями того часу, коли українці були поділені між різними державами, Франко постійно вступав у діалог з українською інтелігенцією. Він бачив штучність і безперспективність москвофільського «язичія», наголошував на тому, що ‘азбучна війна’, мовний і правописний хаос не сприяють формуванню української самоідентичності, оскільки гальмують освіту, мовну комунікацію українців.

У контексті ролі Франка-мовознавця в історії літературної мови **С.П. Бибик** привернула увагу до поняття «культурна мова», у яке наприкінці ХІХ ст. вкладався такий зміст: це мова, яка забезпечує поширення матеріальних і духовних цінностей, створених окремою нацією чи людством у цілому; це мова, володіння якою засвідчує освіченість та вихованість її носія; це високорозвинена мова як досконалий засіб спілкування та взаєморозуміння в усіх сферах життя людей; це мова оброблювана, удосконалювана за активної участі її свідомих освічених носіїв. Через ознаки ‘досконалість’, ‘розвиненість’ встановлюється зв’язок між поняттями *культурна* та *літературна мова*, отже, мова *вища, узвичаєна, унормована, нормативна, нежаргонна*. У потрактуванні Івана Франка, культурна мова повинна формуватися на народній основі, тобто на засадах вивчення її природи і впровадження в мовну практику насамперед інтелігентного освіченого середовища, де вона набуває ознак елітарної літературної мови.

Цю думку розвинула **Т.А. Коць** у виступі «Теоретичні засади праць Івана Франка і тогочасна мовна практика». Цінність думок письменника полягала в тому, що він привертав увагу всієї інтелігенції до питань об’єднання східноукраїнського і західноукраїнського варіантів літературної мови, розумів необхідність вироблення єдиної літературної мови (у нашому розумінні — її наддіалектного характеру), яка б «на величезному просторі від Харкова до Кам’янця-Подільського виявляла таку однотайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові».

Новий об’єкт дослідження постав із матеріалів виступу **А.Ю. Ганжі** — «Телевізійна документалістика про Івана Франка: лінгвальний контент». У документальних фільмах про Франка «Та, що поруч» (2006) та «Іван Франко. 1856—1916» (2008) зафіксовано такі ознаки кінотексту, як антропоцентризм, локальна і темпоральна віднесеність, прагматична спрямованість. Специфіка мовної особистості ведучого документальної кінострічки як носія певного мовно-культурного коду значною мірою впливає на ефективність комунікації з глядачем та на успіх фільму в аудиторії.

Слово І. Франка в лінгвокультурному тезаурусі сучасного українця — об'єкт спостережень *Г.М. Сютти*, яка продемонструвала традицію функціонування в сучасній мовній практиці афоризованих висловлень поета. Вони засвідчують інтелектуалізованість, текстуалізованість мови наших сучасників, життєздатність Франкового слова, виявляють рівень його лінгвоментальної сумірності із сьогоденними українськими реаліями, а також із сучасним розумінням національної історії та культури.

На VIII Оломоуцькому симпозіумі українців Середньої і Східної Європи (25–27 серпня 2016 р.) лінгвостилістична проблематика вияскравилась під час круглого столу «XX—XXI століття: жанрово-стильові метаморфози в українській мові і літературі». Зокрема, *С.Я. Єрмоленко* зауважила, що в нових цивілізаційних умовах змінюється сприймання української класичної літератури. Ці процеси зумовлені зміною суспільної свідомості, новими форматами побутування класичних творів (створення їхніх теле- й кіноверсій), входженням читача, інтерпретатора тексту в інший часовий простір української мови та реалій буття. Надбанням гуманітарного знання стають не лише тексти класиків української літератури, а й інтерпретація цих текстів реципієнтами. Прикладом такого переосмислення є висновок про *розмову* як стрижневий мотив мовомислення Т. Шевченка, про філософський текстоцентричний зміст вербалізованого поняття «Слово». Мовне сприймання та ідейно-естетичні цінності епохи, відображені на сторінках періодичних видань ХХ ст., — предмет виступу *Т.А. Коць*. Вона підкреслила, що кожна доба залишає свій відбиток на сторінках української періодики і на свідомості суспільства.

Посилення соціокультурної експансії — зовнішнього втручання в українське мовне середовище через засоби масової комунікації, соціальні мережі, рекламу, масову культуру — актуалізує потенціал найсучасніших мистецьких ресурсів, зокрема мовотворчість молодих літераторів, — таке твердження висунула *А.Ю. Ганжа*. Саме молоді автори-літератори своєю мовною поведінкою, своїми художніми текстами здатні й повинні визначати взірцеві мовні орієнтири на шляху до стабілізації мовної ситуації в Україні й утвердження соціального престижу української мови.

Мова в культурі повсякдення, з погляду *С.П. Бибик*, зазнає значних модифікацій під впливом усної форми спілкування. Нинішній досвід у вивченні усної літературної комунікації вможливорює диференціацію мовомисленневих кодів на такі, що репрезентують повсякденно-практичний (елементи низького, неофіційного) і теоретичний (книжний, ритуальний, елементи високого, офіційного) типи мовної свідомості. Саме вони «диригують» функціонально-стильовою, ситуативною стратифікацією стильових та стилістичних засобів.

Г.М. Сютта запропонувала обґрунтування термінопоняття *цитатний тезаурус* (з поняттєвими кореляціями *цитатний тезаурус* — *словник за-своєних текстів* та *цитатний тезаурус* — *інтертекстуальна енциклопедія*) як новітньої, однак актуальної одиниці сучасної лінгвістики тексту, зокрема інтерпретативної та рецептивної стилістики.

Проблеми історії лінгвостилістики стали ключовими на **Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 110-й річниці від дня народження І.К. Білодіда** (20–22 вересня 2016 р., Київ). **С.Я. Єрмоленко** наголосила на філософсько-естетичних основах лінгвостилістики у висвітленні І.К. Білодіда, у працях якого свого часу відзначалося, що стилістика — одна з найважливіших частин мовознавчої науки. Бачення науковця та очолюваного ним колективу співавторів праці «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» втілюється в окресленні термінологічного поняття *лінгвостилістика* й поєднання рівневої стилістики (фоностилістики, стилістики лексико-фразеологічних, морфологічних, синтаксичних засобів) із функціональною стилістикою, з описом функціональних стилів української літературної мови. Академік Білодід запропонував визначення стилістики з філософсько-естетичним змістом, де наскрізним є зв'язок мови та думки, логічного й естетичного, інтелектуального й емоційно-експресивного.

Один із ключових об'єктів у доробку І.К. Білодіда — мова прози. **С.П. Бибик** наголосила, що основні поняття у працях мовознавця — *стилістичний, словесно-художній, зображально-виражальний засіб; мовні засоби індивідуалізації образів; словесні засоби зображення епохи, часу, подій; прийом зображення; система образності; лексика твору*. Знаковим для наукового доробку вченого стало застосування поняття «ритмомелодика». «Білодідівська» традиція в україністиці — вивчати питання ритму художньої прози в контексті взаємодії синтагматичного та образно-ситуативного членування тексту. У доповіді **Н.О. Мех** зацентровано увагу на ролі І.К. Білодіда в дослідженні спадщини Києво-Могилянської академії та історії східнослов'янських літературних мов, у створенні теоретичних засад української лінгвостилістики. Виступ **Т.А. Коць** ґрунтувався на актуалізації в контексті дослідження публіцистичного стилю понять *загальнолітературна норма, стильова норма*.

Конструктивний багатогранний науковий діалог академіків І.К. Білодіда й М.Т. Рильського, який тривав не одне десятиліття і відіграв важливу роль в історії українського мовознавства, зацікавив **А.Ю. Ганжу**. Знаковими та інформативними для становлення лінгвостилістики як науки є відгуки М. Рильського на кандидатську (1947) й докторську (1951) дисертації відомого мовознавця, а також рецензії на інші його праці, в одній з яких — «Мова нашої прози» (1955) — поет-академік, певно, одним із перших пропонує свою дефініцію поняття «лінгвостилістика».

Дослідження цитатності Шевченкової поетичної мови, на думку **Г.М. Сютти**, дає змогу по-новому оцінити роль Шевченка не тільки як мовотворця, а й «творця», що через мову виформовував українську ідентичність, «переісточував» свідомість малого українця у високу національно-державну свідомість. Залишаючись у силовому, мовно-естетичному полі Шевченкової поетики, його слова водночас дуже легко, пластично входять у найсучасніші, жанрово й стильово найрізноманітніші контексти й комунікативні ситуації.

Круглий стіл «Лінгвостилістика як інтегративна галузь сучасного українського мовознавства» на **Всеукраїнських Грищенківських читаннях** (22 вересня 2016 р., Ніжин) був присвячений 45-й річниці з дня заснування відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України (1 вересня 1971 р.). Під час обговорення узагальнено теоретичні і практичні результати роботи відділу, сформульовано концептуальні засади досліджень у галузі академічної лінгвостилістики у зв'язку з наступністю в розвитку загальної і прикладної стилістики, динамікою соціокультурних змін української спільноти, змінами в методиках і поняттєвому апараті досліджень. Представлено інтегративний зміст праць з лінгвостилістики, обґрунтовано широке розуміння культури мови як напрямку, що об'єднує практичні засади літературно-мовного життя і теорію часово-просторового наповнення текстів.

Найбільш дискутованим стало питання про зміст поняття *стиль*. Узагальнюючи думки учасників круглого столу, **С.Я. Єрмоленко** відзначила: інтерпретація цього поняття змінюється, у різні періоди розвитку мовознавства в нього вкладають різний зміст. Функціональні стилі становлять складні нелінійні системи, які віддзеркалюють стан літературної мови, її часовий зріз, тобто наявний історичний та прагматичний аспекти. Дослідник-стиліст постає перед проблемою виявлення сфер функціонування мови й накладання на одиниці мови нових функціональних і експресивних конотацій. Функціональний стиль — це не самі елементи (одиниці) мовної системи, а принципи їх комбінування, настанови, конструкти, за якими організовано текст. Розуміння мови не лише як системи знаків, певного коду, а саме як мовно-розумової діяльності, як мовної свідомості, скеровує думку дослідників на пошуки власне мовних і позамовних чинників формування стилю. У центрі розуміння динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови.

Інститут української мови НАНУ разом із Полтавським університетом економіки і торгівлі втретє провів **Міжнародну науково-практичну конференцію «Мова і міжкультурна комунікація»** (12–13 жовтня 2016 р.). У контекст міжнаціонального спілкування мовами Європи, Сходу і Заходу вписався виступ **С.Я. Єрмоленко** «*Надмор'яна, надгор'яна Болгарія* в українському мовосвіті Павла Тичини», підготовлений за поетичним монологом «Подорож до Іхтімана». Текст поеми — безпосередні враження про подорож до Болгарії, передані конкретними візуальними образами, діалогізованими синтаксичними структурами, а також властивими Тичині афористичними висловами з філософським змістом.

С.П. Бибик актуалізувала увагу лінгвістів до розмовників як джерела вивчення української культури повсякдення. Особливість такого посібника пов'язана з компонуванням мовного матеріалу та опертям на такі основні одиниці реєстрів, як слова, вирази, фразеологізми, комунікативні події, відображені в комунікатах — текстах-діалогах як результатах цих подій. Ці діалоги відбивають повторюваність типових ситуацій спіл-

кування. Наша покаянно-побутова культура, попри її рутинність, циклічність і стереотипність, зазнає змін, що найвиразніше постають у засвідчених комунікатах-діалогах, а в останніх саме часово маркованими є мовно-предметні знаки часу.

У виступі **Н.О. Мех** «Українська культура, мова, духовність: ризики глобалізаційних тисків» підкреслено, що існують певні ризики для національних слов'янських культур в умовах глобалізації, надзвичайно важливо плекати свою мову, вивчати історію, зберігати духовну культуру та кирило-мефодіївські традиції.

А.Ю. Ганжа звернула увагу на те, що в комунікації сучасного молодого письменника з читацькою аудиторією нині часто стає вирішальною прагматична настанова різними способами втримати читача. Молоді письменники-інтелектуали здійснюють психоемоційну і мовну адаптацію свого тексту для сприйняття людьми з іншим світоглядом і рівнем освіченості з метою генерації в них почуття довіри. Деякі літератори свідомо актуалізують мовну «антиестетику», «деструкцію», і в цьому сенсі найрепрезентативнішим «простором буття» такої мовної моди є масова література. Попри естетичну векторність, нове покоління митців об'єднують пошуки шляхів інтенсифікації експресивного потенціалу національного художнього слова.

Т.А. Коць відзначила, що мова періодичних видань фіксує синхронну часову відповідність цінностей конкретної історичної доби оцінним функціям лінгвальних одиниць. Оцінна семантика розкривається в контекстуальних умовах, зокрема в оновленні структури, семантики та стилістичної маркованості компонентів. Бачення історії літературної мови не як списків зібраних суспільно-політичної лексики, а як оцінних категорій, які охоплюють найрізноманітніший мовний матеріал, показує реальні природні і штучно регульовані семантико-стилістичні перетворення всередині мовної системи.

Про те, яких реінтерпретацій зазнають іншомовні цитати в сучасній українській комунікації, доповіла **Г.М. Сюта**. Продемонстровано активну присутність у сучасній мовній практиці відомих, а часто вже й афоризованих, ментально відірваних від протоджерела висловлень з англійських, німецьких, французьких різночасових і різностильових текстів. Особливо наголошено на семантико-структурному динамізмі цитат, їх здатності до трансформації та оновлення відповідно до комунікативної ситуації, в контексті якої вони реактуалізуються, зокрема і як одиниці мовної гри.

Важливі питання культури мови постали в доповіді **Ф.Є. Прилипка** «Комунікеми-сленгізми в українськомовній мультиплікації». Серед них: констатація перенасичення текстів мультиплікації ненормативними лексико-фразеологічними одиницями; відзначення негативного впливу перекладної українськомовної мультиплікації на мовну свідомість дітей до 16 років; зникнення соціокультурних бар'єрів у комунікації між дітьми й дорослими, мова яких стилізується в аналізованому жанрі екранного мистецтва. **М.В. Зарінова** у виступі «Теоретичні засади нормотворчої дис-

кусії кінця ХІХ — початку ХХ ст. і тогочасна мовна практика» відзначила, що це був час пошуку єдиного правильного шляху розвитку української літературної мови, яка б не тільки сприяла поступові нації, але й слугувала засобом консолідації українського суспільства.

Отже, для української лінгвостилістики в Україні і за її межами відкрито чимало дискусійних платформ, що мали б консолідувати зусилля науковців навколо академічних засад теоретичної і практичної стилістики, а також сприяли оновленню методології сучасної лінгвостилістики.

Огляд отримано 17.10.2016

Svitlana Bybyk, Angelina Ganzha

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DISCUSSION PLATFORMS OF MODERN UKRAINIAN LINGUISTIC STYLISTICS

This review summarizes the results of work of the department of stylistics and culture of language of the Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, publicized on different discussion platforms in Ukraine and abroad. In 2016 international and national scientific discussion platforms — conferences, round tables, seminars — have shown steady interest of scientists, teachers, students to studying the problems of modern language practice in the context of integrative paradigms of linguistic stylistics.

Keywords: *linguistic stylistics, discussion platform, integrative paradigm, style, literary standart, lingual norm.*

УДК 81'38

Лариса Кравець

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
м. Київ

«НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА...»

Територія мови Тараса Шевченка : Монографія / [С.Я. Єрмоленко, Г.М. Вокальчук, А.Ю. Ганжа, Л.П. Гнатюк, Г.М. Сюта]; за ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. — 348 с.

Наприкінці 2016 р. побачила світ монографія «Територія мови Тараса Шевченка», підготовлена колективом відомих українських учених, очолюваним членом-кореспондентом НАН України, завідувачем відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, доктором філологічних наук, професором Світланою Яківною Єрмоленко. Поза тим, що пізнати глибини Шевченкового тексту прагнуло не одне покоління вчених, наукові здобутки яких відображені і в фундаментальних працях, і в численних статтях, феномен Кобзаря зберігає притягальну силу, виявляючи нові грані смислу в нових умовах життя Шевченкового тексту. Рецензована книга презентує трактування мовотворчості Т. Шевченка в контексті сучасних наукових парадигм, актуалізуючи широке коло питань, що стосуються лінгвокогнітивного, лінгвокультурологічного, мовно-історичного, лінгвостилістичного, естетико-соціального аспектів. Монографія підсумовує результати попередніх досліджень та окреслює нові орієнтири для майбутніх шевченкознавчих студій, пропонуючи переосмислення засадничих тверджень «мова Шевченка — це мова українського народу», «Шевченко — творець нової української літературної мови».

© Л.В. КРАВЕЦЬ, 2017

Концептуально це праця лінгвофілософського характеру, оскільки мовотворчість Т. Шевченка потрактовано як «філософію українського Слова». Автори не тільки ґрунтовно й різноаспектно розкривають визначальну роль дискурсивної практики Т. Шевченка в становленні й розвитку сучасної літературної мови, а й інтерпретують її як символ єднання, засіб самоідентифікації українців, наголошують, що «на сприйманні, переживанні поезії Тараса Шевченка тривав і триває процес самобудування української нації» (с. 18).

Вивчення мовотворчості Т. Шевченка здійснено на матеріалі його поетичних творів, які акумулюють у собі національно-специфічне мовомислення українців, виражають цінносно-світоглядні орієнтири народу, надихають і спрямовують на переконливе національне самоствердження. З цього погляду визначення основного змісту поняття «мова Шевченка» як «мова поезії Шевченка» є теоретично виваженим і цілком обґрунтованим. «Саме в поезії, — підкреслює С.Я. Єрмоленко, — прочитували сучасники поета його пророчі ідеї, магія поетичного Шевченкового слова заворожувала читачів і своїм змістом, і формою» (с. 12). Мову Т. Шевченка автори розглядають з урахуванням глибинної семантики, логіки мислення і логіки мовної поведінки, які видобувають зі створених автором текстів (с. 76).

Дослідники, узагальнивши досвід своїх попередників, критично переосмислюють означення *народна, реалістична* стосовно мови Т. Шевченка, зазначаючи, що «виміри цих загальних означень недосконалі, залежать від суб'єктивного досвіду інтерпретаторів і, врешті, спрощують динамічний процес розвитку української культури, літератури, мови» (с. 25). Автори наголошують, що «естетичну вартість Шевченкової поезії не можна обмежити кордонами романтизму, реалізму, народницької чи ненародницької поезії» (с. 94).

«Ревізії й рефлексії» (С.Я. Єрмоленко) піддано також концепцію про творців національних літературних мов. Зокрема, ретельно простежено спільність і відмінність, динаміку взаємодоповнення і взаємопоборення дискурсивних практик Т. Шевченка і О. Пушкіна. Аргументовано доведено, що «Шевченко і Пушкін стали творцями літературних мов як цілісних практик вибору власної національної ідентичності. Для Пушкіна це було заглиблення художньої мовотворчості в народнорозмовну стихію, для Шевченка — відстоювання української мови в художній творчості як засобу національного самоствердження. Україномовність для Шевченка — це екзистенційний вибір» (с. 48). Акцентовано, що причинами сприйняття українською мовною свідомістю Шевченкового слова як літературно-нормативного канону слід вважати «суголосність висловлених Кобзарем ідей думам усіх українців, а також досконалу естетичну мовну форму, що не втратила свого впливу на читачів упродовж століть» (с. 36).

Важливо, що в монографії актуалізовано проблему трансформації контекстів та семантичних проєкцій «національного» і «європейського»

у мовотворчості та світогляді Т. Шевченка (с. 37), яка, як підкреслює А.Ю. Ганжа, набуває особливої ваги в сучасних суспільно-політичних умовах. Змоделювавши становлення національних літературних мов різних слов'янських народів (у перспективі це варто розгорнути в окреме дослідження) та з'ясувавши детермінованість цих процесів творчою діяльністю видатної особистості (Адам Міцкевич — польська мова, Людовіг Штур — словацька, Йозеф Юнгман — чеська, Вук Караджич — сербська, Людевіг Гай — хорватська, Франце Прешерен — словенська та ін.), А.Ю. Ганжа виводить формулу становлення національної літературної мови, що цілком застосовувана і до української літературної мови та може бути використана в подальших шевченкознавчих студіях.

Скрупульозно й усебічно проаналізовано в монографії зв'язок мови Т. Шевченка з староукраїнською книжною традицією. Л.П. Гнатюк переконливо доводить, що цей зв'язок виявляється на фонетичному, лексичному, словотвірному та граматичному рівнях. Дослідниця зауважує неоднакову частотність церковнослов'янзмів у текстах різних періодів творчості митця, зазначаючи, що «у творчості пізнього періоду Шевченко вдався до церковнослов'янзмів частіше» (с. 61). Митець використовував їх, за спостереженнями авторки, здебільшого для створення високого стилю викладу, а також іронічного, часом сатиричного звучання. Рідше поет вживав ці мовні одиниці з метою підсилення висловленого змісту. Як продовження староукраїнської літературно-писемної традиції кінця XVI—XVIII ст. кваліфіковано акцентний малюнок Шевченкового тексту.

Заслуговує уваги і цілковитої підтримки аргументоване розв'язання проблеми розмежування архаїзмів староукраїнського походження й росіянізмів. Звернувшись до праць І. Огієнка, «Словаря древнерусского языка», «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.», «Старославянського словаря: (по рукописам X — XI веков)» та інших джерел, Л.П. Гнатюк доводить, що архаїчна лексика, зафіксована в поезіях Кобзаря, засвідчує органічний зв'язок зі староукраїнською книжною традицією. Дослідниця вмотивовано спростовує твердження австрійського дослідника М. Мозера щодо дієприслівників на кшталт *ходя*, *сидя*, *славя*, *стоя* в мові Т. Шевченка як росіянізмів, вважаючи їх органічним складником староукраїнської літературної мови.

У монографії на багатому мовному матеріалі простежено зв'язок мови Шевченка з фольклором. «Емоційний інтелект поета, — зазначає С.Я. Єрмоленко, — трансформує традиційну народнописемну лексику, народжуючи оригінальні авторські образи як мовно-естетичні знаки української культури» (с. 110). У праці виявлено й проаналізовано способи розширення семантичного обсягу фольклорних слів-символів, з'ясовано, що трансформація народнопоетичних словесних образів охоплює всі рівні мовної структури, насамперед лексичну й синтаксичну сполучуваність.

Вагомим у монографії є аналіз лінгвошевенкознавчих розвідок попередніх десятиліть, присвячених вивченню словесних, словесно-образ-

них і тематично-контекстуальних перегуків у фольклорі і в поезії Т. Шевченка. З'ясовано специфіку інтерпретації мовнопоетичної спадщини Кобзаря в працях Г.А. Левченка, Л.А. Булаховського, В.М. Русанівського, З.Т. Франко, Н.П. Чамати, А.К. Мойсієнка та ін.

На особливу увагу заслуговує другий розділ монографії, у якому мову Шевченка проаналізовано в контексті сучасної йому епохи, зокрема етнографічних студій того періоду та мовної практики поетів-романтиків, а також схарактеризовано стрижневі концепти мовотворчості митця (Україна, Час, Світ, Розмова, Хата, Море).

Вказуючи на спільні народнописенні джерела творчості поетів-романтиків і Т. Шевченка, С.Я. Єрмоленко підкреслює головну відмінність їх мови — різний рівень художньо-естетичної культури сприймання народного слова. «Шевченко, користуючись тими самими мовними джерелами, писав для майбутнього: його естетична трансформація фольклору випереджала час і тодішню мовно-літературну практику» (с. 101). Дослідження індивідуалізації народнописених образів у мові Т. Шевченка виконано на широкому фактичному матеріалі, їх інтерпретацію підкріплюють покликання на важливі наукові праці І.Я. Франка, В.С. Вашенка, Ф.М. Колесси та ін.

Аналіз концептів *Україна, Час, Світ, Розмова, Хата, Море* (до речі, цей ряд концептів можна було б продовжити, зважаючи на вертикальний контекст конкретних слововживань поета) розкриває особливості мовосвіту Т. Шевченка, його індивідуально-авторську манеру письма та глибоку спорідненість з мовомисленням українського народу. Формулювання «письменник пише / писав для народу (про народ)...» стосовно мовотворчості Тараса Шевченка уточнено словами *розмовляв із народом*. «У Шевченковій поезії, — стверджує С.Я. Єрмоленко, — реально чуємо, як автор говорить зі своїми героями, з уявними читачами-слухачами, з друзями. Він оприявнює свої думки про світ, життя людей у цьому світі, причому робить це в такій формі, такою мовою, яка з часом не відбуває, не минає, не стає фактом історії, а завжди сучасна, злободенна» (с. 125). У монографії акцентовано україноцентричність мислення поета, підкреслено, що воно характеризує всі поетичні твори митця — і ті, де вжита назва *Україна*, і ті, де її актуалізують співвідносні мовні одиниці. У вертикальному контексті поетичних текстів Т. Шевченка виділено та проаналізовано асоціативний ряд *хата — мати — Україна*. Зауважено специфіку зв'язку концептів *світ* і *хата*, які, з одного боку, протиставляються як макропростір і мікропростір, а з другого — взаємодоповнюють одне одного: «особливість Шевченкового мовомислення полягає в контекстуально-семантичному, асоціативному зближенні цих слів-понять. Для Шевченка хата — безмежний світ українських просторових асоціацій, родинних зв'язків, людських стосунків, соціальних характеристик, власне, світ України» (с. 159).

Варто відзначити, що вивчення стрижневих концептів поетичних текстів митця відбувалося з урахуванням не тільки лінгвокультурологіч-

них, лінгвокогнітивних, лінгвостилістичних, естетико-соціальних аспектів, а й психолінгвістичних. Вони взяті до уваги також в аналізі самого процесу мовотворчості. Підкреслено, що «саме емоційний інтелект відкривав поетові закорінені в народній пам'яті вислови, архетипні значення слів, що й створювали неповторний стиль його розмови з читачами, з персонажами його творів» (с. 19). Психолінгвістичний аспект актуалізований і в трактуванні деяких віршів, зокрема «Садок вишневий коло хати...».

Особливо цінним є третій розділ монографії, присвячений проблемі цитатності Шевченкової мови, неології Т. Шевченка та семантиці Шевченкового слова у словнику і в текстах. Проблема цитатності висвітлена ґрунтовно й різнобічно — це і цитата в мові Т. Шевченка, і Шевченкові цитати в сучасній українській поетичній мові. Г.М. Сютя переконливо доводить, що «Шевченкова поетика у сучасному українському мовомисленні — це об'ємний корпус цитувань, кількість, системність та механізми яких і передбачувані, й непередбачувані водночас» (с. 172). Дослідниця визначає структурно-композиційні та ідейно-тематичні параметри Шевченкових цитат, з'ясовує їх семантико-оцінну «пластичність». Не оминає вона також проблеми Шевченкових авторських самоповторів, пояснюючи їх лінгвопсихологічні та лінгвокогнітивні механізми.

Питання неології Т. Шевченка на сторінках монографії розкриває Г.М. Вокальчук. Авторка детально аналізує особливості фіксації неологічної лексики митця в різноманітних лексикографічних працях та, підсумовуючи здобутки шевченківського словництва, зауважує, що «на сьогодні назріла потреба спеціального лексикографічного опрацювання неології Т.Г. Шевченка» (с. 225). З цією метою сформульовано принципи та здійснено спробу укладання «Словника лексичних новотворів Т.Г. Шевченка», що також знайшло висвітлення в монографії. Цей матеріал визначає особливу наукову цінність рецензованого видання та є незаперечним здобутком автора. Тему шевченківського словництва розгорнуто і в підрозділі «Семантика Шевченкового слова у словнику і в текстах».

Оригінальність «мовного портрета» рецензованої книги не лише в її метафоричній назві — «Територія мови Тараса Шевченка», а й у різних мовно-стильових засобах, якими послуговуються автори розділів, що зумовлено, по-перше, специфікою самих об'єктів дослідження, по-друге, особливостями індивідуальних стилів дослідників. Це сприяє реалізації прагматичної настанови наближення до якнайширшої читачької аудиторії.

Монографія «Територія мови Тараса Шевченка» — знакове явище у шевченкознавстві, яке ще належить гідно оцінити досвідченим ученим і молодим науковцям. Це багатоаспектне глибоке дослідження відкриває нові горизонти шевченкознавчих студій, бо, як справедливо наголошує С.Я. Єрмоленко, «пізнання впливу мови Шевченка на розвиток української культури не може бути завершене, оскільки його поетичні тексти зберігають пам'ять людських відчуттів, пам'ять емоцій, і ця чуттєва пам'ять здатна відгукуватися в нових і нових поколіннях читачів глибин-

ними змістами, смисловими концептами» (с. 18). Розділи книги, окреслюючи проблему *лінгвософія мови Шевченка*, можуть бути розгорнені в самостійні наукові проекти.

Книга буде корисною студентам і вчителям, науковцям, викладачам, аспірантам та загалом усім, хто прагне глибокого осмислення історії мови і культури українського народу.

Рецензію отримано 22.02.2017

Larysa Kravets

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

“WELL SOMETHING SEEMED WORDS ...”

Territory of Taras Shevchenko's language: Monography / [S.Y. Yermolenko, G.M. Vokalchuk, A.Y. Ganzha, L.P. Gnatyuk, G.M. Syuta]; Ed. S.Y. Yermolenko. — K. : Publishing House of Dmytro Burago, 2016. — 348 p.

Monography “Territory of Taras Shevchenko's language” is the multidimensional profound research which breaks new horizons in Shevchenko studies. Peer-reviewed book presents the interpretation of lingual creativity of Taras Shevchenko in the context of current scientific paradigms what actualizes the importance of broad range of issues relating to linguistic and cognitive, linguistic and cultural, linguistic and historical, stylistic, aesthetic and social aspects. Sections of the book, outlining the problem linguistic philosophy of Shevchenko's language, can be deployed in separate research projects.

Keywords: *linguistic Shevchenko studies, lingual creativity, concept, neology, quote, linguistic philosophy.*

Мовна мозаїка

У 90-Х РОКАХ ХХ ст., А НЕ В 1990-Х РОКАХ

Назва календарного року має форму складеного порядкового числівника, який записують переважно арабськими цифрами (*1991 рік, 2010 рік, 2017 рік*), рідше — словами-числівниками (*тисяча дев'ятсот дев'яносто перший рік; дві тисячі десятий рік; дві тисячі сімнадцятий рік*). Коли озвучують цифровий запис календарного року, то останню цифру, що називає одиницю, чи дві останні цифри, що є назвою десятка, вимовляють як порядковий числівник, але літерного нарощення на ці цифри, зважаючи на усталену традицію, не роблять, пор.: пишуть: *1991 рік*, вимовляють: *тисяча дев'ятсот дев'яносто перший рік*; пишуть: *2017 рік*, вимовляють: *дві тисячі сімнадцятий рік*. Коли ж ідеться про певне десятиріччя якогось сторіччя, то його передають арабськими цифрами з відповідним літерним нарощенням, після яких римськими цифрами подають це сторіччя, пор.: *60-ті роки ХХ ст.; у 70 — 80-х роках ХХ ст.* Попри таке узвичаєне передавання календарного року та певного десятиріччя якогось сторіччя в українській мовній практиці часто спостерігаємо поєднання цифрового складеного порядкового числівника, останні дві цифри якого є назвою десятка, що має літерне нарощення (може й не мати), з іменником *роки*, напр.: *Під час ремонтно-реставраційних робіт у 1970-х роках фахівці Українського спеціального науково-виробничого реставраційного управління вперше здійснили комплекс натурних інженерних і археологічно-архітектурних досліджень* (Україна молода, 12.01.2017); *Появу нашої пам'ятки на київській мапі багато авторитетних істориків архітектури пов'язували з 1740 роками* (Україна молода, 12.01.2017); *Із 1930-го до кінця 1960-х років це було комунальне житло* (Україна молода, 12.01.2017). Хоч такі поєднання стали модними, проте вони ненормативні. Правильно вживати *1991 рік, 1992 рік, 1993 рік* і *90-ті роки ХХ сторіччя*.

Катерина Городенська

УДК 049.32 +81'37

Наталія Сніжко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОВНО-ЕСТЕТИЧНІ Й НЕОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ФІЛОЛОГІВ РІВНЕНЩИНИ

**Максимчук В.В. Словотворчість сучасних поетів
Рівненщини : монографія / В.В. Максимчук ;
за ред. Г.М. Вокальчук. — Острог : Видавництво
Національного університету «Острозька академія», —
2015. — 386 с. (Лексикографічна серія «Українська
індивідуально-авторська лексикографія» ; вип. 7)**

Сучасна лінгвоукраїністика збагатилася новою інтегральною працею, у якій вдало поєднується глибоке теоретичне осмислення проблем авторської деривації із багатограним неолексиконом поетів Рівненщини. Зі сторінок монографії В.В. Максимчука «Словотворчість сучасних поетів Рівненщини» постають здобутки усіх залюблених у слово рівненчан, адже автор аналізує не тільки надбання відомих поетів та досягнення науковців лексикографічної лабораторії «Острозький неограф», а й називає імена молодих шанувальників слова, юних поетів, котрі вливаються в благодатне мовно-естетичне річище рідного краю.

Монографія містить 3 розділи основної науково-теоретичної частини: 1) «Авторські лексичні новотвори в новітній лінгвістичній парадигмі»; 2) «Лексико-семантичні особливості новотворів поетів Рівненщини в контексті національної мовно-поетичної картини світу»; 3) «Лексикографічний аспект дослідження новотворів поетів Рівненщини».

Окремий розділ — «Лексикографічна лабораторія «Острозький неограф»: історія, здобутки, перспективи», написаний В.В. Максимчуком у співавторстві з Г.М. Вокальчук,

© Н.В. СНИЖКО, 2017

присвячено історії розгортання неологічних та неографічних студій науковців Рівненщини під керівництвом Г.М. Вокальчук. Подано переліки колективних та індивідуальних наукових праць, а також наукових конференцій, підготовлених за безпосередньої участі членів лабораторії «Острозький неограф», підкреслено вагомість координаційної роботи Інституту української мови НАН України у розвитку всеукраїнських неолого-неографічних досліджень.

Автор монографії порушує важливі питання ідентифікації й типології авторських лексичних новотворів, класифікує зібраний матеріал за семантичними, дериваційними та функціонально-стилістичними властивостями слів, вказує на необхідність лексикографічної експертизи авторських новотворів.

За семантичними особливостями В.В. Максимчук виділяє: 1) номінації релігійно-християнської тематики; 2) інновації на позначення небесних світил; 3) індивідуально-авторські назви часових відтинків; 4) авторські найменування явищ природи; 6) індивідуально-авторські флоролексеми; 7) індивідуально-авторські зоолексеми; 8) лексичні новотвори, мотивовані прецедентними феноменами; 9) авторські новотвори з компонентом *диво*. Шкода, що ця класифікація подана лише в теоретичній частині монографії й не застосована для систематизування зібраного матеріалу у словнику, доданому до монографії.

У «Словнику лексичних новотворів сучасних поетів Рівненщини» подано алфавітний перелік слів з ілюстраціями. Для заголовкових слів визначено наголос і їхню частиномовну належність, проте тлумачення та стилістичні ремарки відсутні, отже, словником цей розділ назвати не можна. Це відома й зрозуміла сучасним лексикографам проблема. Задля охоплення багатого лексичного матеріалу дослідники формують словникові матеріали без тлумачної частини. Лексикографи Інституту української мови НАНУ, які нині працюють над теоретичними й практичними проблемами створення нової джерельної бази сучасної лексикографії, подібні зібрання слів кваліфікують як картотечні або словникові матеріали. Зразками повноцінних академічних неографічних праць на сьогодні вважають: «Нові слова та значення: словник» Л.В. Туровської та Л.М. Василькової (2009), «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики» (2013), укладений колективом науковців Інституту української мови НАНУ (за ред. Є.А. Карпіловської) та ін.

Проте саме словникові матеріали, зібрані В.В. Максимчуком і додані до його монографії, є надзвичайно цінними для сучасного лексикографічного процесу та різноаспектних лінгвістичних і культурологічних досліджень. Це об'ємне й надійне джерело високоестетичних та змістовних ілюстрацій, які вкрай необхідні для укладання сучасних словників тлумачного типу й моделювання мовної картини світу.

Найбільшим досягненням виконаної роботи є зведений реєстр неологізмів. Зареєстровано понад 5 тисяч нових слів і значень, які засвідчені в поетичних творах понад 100 письменників Рівненщини другої половини

XX — поч. XXI ст. Відтворено динаміку поетичного лексикону, подано індивідуально-авторські слововживання, представлено лексичні одиниці, які є спільними для багатьох поетів.

Виявлення лексичних одиниць, спільних для мовотворчості кількох письменників, — підтвердження необхідності уміщення їх у сучасних загальномовних лексикографічних працях. Звернімо увагу на лексему *засонцений*, яку вживають кілька рівненських авторів (Степан Бабій, Неоніла Диб'як, Михайло Дубов, Іван Пашук) та багато інших письменників України, а також слово *білопінно* (Петро Велесик, Святослав Праск, Олесь Ундір, Євген Шморгун) чи *зелен-трава* (Валентина Петренко, Павло Рачок). Варто зазначити, що лексичну одиницю *часоплин* реєструє Н.М. Сологуб у покажчику слів до монографії «Мовний світ Олеся Гончара» (1991). Отже, аналізована праця інформує про досягнення українських письменників й виявляє нагальні проблеми сучасної загальномовної лексикографії, якою ще не охоплена значна частина письменницьких надбань. Такі випадки підкреслюють необхідність спільних зусиль науковців України задля створення єдиного Генерального реєстру лексичних одиниць мови.

Зібраний й алфавітно впорядкований неолексикон поетів Рівненщини відтворює потужний внесок рівненчан у скарбницю загальнонаціональних мовно-естетичних надбань. Яскраві художні образи є результатом глибокої любові письменників до рідного рівненського краю, рідної мови, України, світу, людства: *Моя ти земле сонячно-вербова, Твоя розлога мова, як діброва за світанковим дивом солов'я* (Степан Бабій). Святосяйним постає в поетичному мовленні Острог: *Ти єдиний на білому світі, Святосяйний наш батько Остріг!* (Олесь Ундір). Україна для поета — це святиня-мати: *Обніміться як брати, щоби діяти й рости, Україні щастя здобувати, бо вона для нас — святиня-мати* (Олесь Ундір). Українську державу поети називають матінкою-державою та світоч-державою: *Для поета найдорожчі: Добра слава та уява, Свій народ, своя країна, Своя матінка-держава!* (Микола Новак); *Мово — Дніпрових круч славо, Честі жни й волі плоди, Вибудуй світоч-державу, Гідну твоєї краси!* (Григорій Царик).

Красу рідного краю й гармонію Божого світу рівненські поети відтворюють переважно складними словами з компонентами *небо, сонце, весна, вітер, верба, трава, птах* та ін.: *небовись, небозвіддя, веснорух, веснотрав'я, весноптаха, верба-мавка, вербокоси, медокрай, зеленотрав'я, буйноквіття, пшенично-барвінково, вітер-бандурист, вітер-передзвін, вітер-легковій, вітрець-пустунець*. У поетичних творах часто використано також складні слова з основами *світл-* та *сонц-*: *світлодумний, світлозорий, світлокорий, світло-променистий, світло-соборний, сонцеграй, сонцеструн-ня, сонце-світло, сонцебарвний, сонячно-русявий, сонячносвітлий, сонячно-ясний*. Стежка в поетичному дискурсі постає в художній формі *стежка-мережка, стежка-рушник* та ін., напр.: *Намалювала На схилі гори Золоті явори. Стежку-мережку, Яка обережно Збігає з гори* (Любов Пшенична). Нові складні слова — результат сконденсованого художнього осмислення

краси рідного краю, багатогранне відтворення самовідданої любові поетів до Вітчизни, тому природно сприймається заклик Богдана Білецького: *Свою Україну любіть многотисячекратно!* [3: 236].

Аналіз неологізмів засвідчує, що продуктивними компонентами для відтворення любові до рідного краю є прикметники *рідний, ніжний, дитинний*. Складне слово *ріднокрай* засвідчене у творах багатьох поетів: *Тільки б не згубитись, не забути Все у повсякденній суєті... Хай же вічно кличуть повернутись Ріднокраю дзвони золоті* (Василь Басараба); *До твого берега веслую Із далей близьких і далеких, — Як в ріднокрай спішать весною З-за обрїю журні лелеки* (Іван Пашук). Отже, словникові матеріали підтверджують, що слово *ріднокрай* виявляє особливості повноправного члена загальнономовного тлумачного словника. Натомість новотвір Юлії Костюкевич *ріднодитинно* (*А Ісусик маленький всміхається ріднодитинно...*), що вирізняється формою і змістом, сприймається як індивідуально-авторський. На шляху до поповнення реєстрів загальнономовних словників перебувають нові складні слова рівненських письменників із першим компонентом *ніжно-*: *ніжно-бентежний, ніжно-веселковий, ніжно-відвертий, ніжно-гордий, ніжно-грішний, ніжно-зболений, ніжно-ласкавий, ніжно-мрійний, ніжно-світанковий, ніжно-тремтливий* та ін. Активність компонента *ніжно-* підкреслює глибинне розуміння поетами почуття ніжності й любові. Варто зазначити, що у сучасному «Українському орфографічному словникові» (за ред. В.Г. Скляренка) засвідчено 10 складних слів із першим компонентом *ніжно-*.

Вирізняльною рисою чуттєвого сприймання світу поетами є активне використання зменшувально-пестливих назв істот і неістот: *вітренья, соненя, ясеня, листеня, соняшеня, кульбабеня, клененя, душеня, вишенятко, бусленятко* та ін. Особливо частотними в поетичному мовленні письменників Рівненщини постають прислівники: *Сміється мружно сонцеколо* (Василь Ляшук); *Весна знов розгулялась буйноквітно* (Анатолій Грицай); *А по вікнах білий вітер — пелюстково сніговія буде мести без утоми, відчайдушно, навмання...* (Неоніла Диб'як).

Внутрішній світ людини відтворений поетами за допомогою складних слів прикладкового типу з компонентами *душа, серце, очі*: *душа-віконце, душа-лілея, душа-небога, душа-повія, душа-птаха, душа-ріка, душа-сирота, душа-храм, серце-джерело, серце-глек, серце-храм, очі-волошки, очі-зірниці*.

Висока естетика й відповідальна громадянська позиція поетів Рівненщини увиразнена у словнику розлогими словотвірними ланцюжками з домінантами: *мова* (*мова-Богоматір, мова-мати, мова-перлина, мова-таїна, мова-колискова*), *слово* (*слово-криця, слово-блискавиця, слово-мрія, слово-м'ята, слово-перлина, слів'ятко, ріднослів'я*), *вірш* (*вірш-мрія, вірш-нота, вірш-месія, вірш-каторжанин, вірш-причастя, вірш-рана, вірш-соната, вірш-співанка, вірш-струна, віршеня, віршенятко*), *пісня* (*пісня-дума, пісня-лелека, пісня-ридання, пісня-спогад, пісня-громовиця, пісня-страдниця*), *книга* (*книжка-святина, книжка-луг, книжка-сестричка, книжка-щастя*) та под.

Отже, реєстрова й ілюстративна частини словникових матеріалів дослідження В.В. Максимчука засвідчують високий художній і мовно-естетичний рівень письменників Рівненщини, патріотичне спрямування їхніх творів, невпинне прагнення поетів творити нові слова. Зібраний поетичний неолексикон вартує окремого словникового видання. У перспективі він забезпечить моделювання мовної картини світу, укладання ідеографічного словника, тлумачного словника активного типу. Це вагома ланка загальнонаціональної програми формування нової джерельної бази сучасної лексикографії.

Загалом монографічне дослідження В.В. Максимчука, що синтезує науково-теоретичні й практичні здобутки та увиразнює проблеми сучасної лінгвоукраїністики, є вагомим внеском у розбудову багатьох її галузей (словотвору, семасіології, лінгвостилістики, лінгвокультурології та ін.), підкреслює вагомість неолого-неографічних досліджень для розвитку нової макропарадигми знань.

Рецензію отримано 27.12.2016

Natalia Snizhko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LINGUISTIC-AESTHETIC AND NEO-GRAPHICAL ACHIEVEMENTS
OF RIVNENSHCHYNA PHILOLOGISTS

Maksymchuk V.V. Word-creation of modern Rivnenshchyna poets : [monograph] Vitaliy Maksymchuk ; editor H. M. Vokalchuk. — Ostroh : National University of “Ostroh Academy”, 2015. — 386 p. — (Lexicographical series “Ukrainian individual author’s neography”; edition 7).

It the new integrated work, V.V. Maksymchuk summarizes the achievements of Ukrainian neographers and illustrates a lot of important issues of derivation, nomination, semantics, linguistic culture, lingual stylistics, general language and author’ lexicography, dynamics of the language lexis. Illustrative materials of this study reproduce the linguistic-aesthetic achievements of many Rivnenshchyna poets, reveals their dominant conceptual lingual thinking. Consolidated register of new words is an important basis for the development of new sources of modern academic lexicography and provides creation of new common-language and aspect dictionaries.

Keywords: *author’s lexicography, neo words, semantics, derivation, dynamics, poetical picture of the world.*

УДК 811.161.2+821.161.2+008

Алла Архангельська

Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці, Чеська Республіка

**VIII ОЛОМОУЦЬКИЙ СИМПОЗИУМ
УКРАЇНІСТІВ «СУЧАСНА УКРАЇНІСТИКА:
ПРОБЛЕМИ МОВИ, ЛІТЕРАТУРИ ТА КУЛЬТУРИ»**

В Університеті ім. Ф. Палацького в Оломоуці 25—26 серпня 2016 р. відбувся VIII симпозиум україністів, співорганізаторами якого стали Інститут української мови та Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України і Чеська асоціація україністів. У роботі симпозиуму взяли участь мовознавці, лінгводидакти, лінгвокультурологи та літературознавці з України, Польщі, Угорщини та Росії та Чеської Республіки. Наукові здобутки учасників форуму опубліковано у збірнику наукових праць VIII-го Оломоуцького симпозиуму україністів¹.

На урочистому відкритті заходу прозвучали слова вдячності проф. Йозефу Андершу — «батькові» й засновнику оломоуцької україністики, незмінному організаторові симпозиумів україністів середньої та східної Європи. Також коротко окреслено історію й сучасний стан україністики в Оломоуці, її здобутки та перспективи. Керівник кафедри славістики проф. Зденек Пехал подякував організаторам, гостям і учасникам, відзначив нерозривність зв'язку українців з європейським культурним контекстом. У вітальному слові президент Міжнародної асоціації україністів професор

¹ *Ucrainica VII. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Sborník příspěvků z mezinárodní konference VIII. Olomoucké symposium ukrajínistů střední a východní Evropy. Olomouc, 25—27.08.2016. /A. Arkhanhelská, R. Merzová (eds.). — Olomouc: VUP. — 2016. — 668 s.*

Міхаель Мозер та голова Чеської асоціації україністів к.філол.н. Тереза Хланьова наголосили на значному внескові форуму в єднання україністів слов'янського та європейського простору.

Жваві дискусії учасників симпозіуму викликали виголошені на пленарному засіданні доповіді проф. Л. Генералюк «*Візуально-вербальна концептуалізація образу ХРАМУ в творчості Тараса Шевченка*», проф. М. Мозера «*Коротка історія української редакції церковнослов'янської мови*» та проф. А. Архангельської «*Пуризм в українському мовопросторі: ретроспектива і перспектива*».

Робота симпозіуму проходила у чотирьох секціях. У секції «**Мовознавство. Лінгвокультурологія**» особливий інтерес викликали доповіді, у яких висвітлено актуальні питання корпусної лінгвістики й використання автоматизованих та формалізованих лінгвістичних ресурсів і моделей у дослідженні різних аспектів буття української мови (М. Лагенбах, Н. Дарчук, О. Зубань), соціофонетичного опису українського мовлення сучасної молоді (М. Дружинець), вербалізації інтелектуальних характеристик людини в контексті проблем мотивації (О. Поліщук), репрезентованості українізмів у російських прагмонімічних найменуваннях (А. Ісакова). Традиційно у програмі симпозіуму представлено також історичномовні та порівняльні студії, зокрема дослідження періодів становлення української лексики з погляду зіставної палеославістики запропонували А. Чура та М. Вовчук. Сучасний зріз української етнолінгвокультури із проєкціями у лінгвокультурологію слов'янських народів окреслено у доповідях Я. Скотакової, Т. Камишанової.

У секції «**Текст. Дискурс. Теорія мовної комунікації**» предметом активного обговорення стали зразки різних дискурсивних практик — медійної, публіцистичної (М. Попко, Ю. Ткаченко), маркетингової (М. Кліщевська), виробничої сфери онлайн-інструкцій (С. Криворученко), художньо-мовної (Я. Сазонова). Питанням мовної поведінки у проєкції на регіональний мовопростір присвятили доповіді С. Соколова та В. Шелудько.

У секції «**Літературознавство. Перекладознавство. Фольклористика**» обговорено актуальні питання теорії літератури та літературознавства, спроектовані на внутрішній український та європейський культурний контекст (О. Меленчук, Я. Ходаківська, О. Ткаченко). Окрему увагу присвячено ідеї української ідентичності та її відтворенню засобами художнього тексту (О. Ковацька), проблемам перекладу художнього тексту близькоспорідненою мовою (Г. Мразкова, М. Пономаренко).

Секція «**Лінгводидактика і формування педагогічної культури**» об'єднала дослідників, сфера інтересів яких — це формування мовленнєвих навичок та соціокультурних цінностей у процесі викладання української мови, зокрема й у іноземній аудиторії, та проблеми міжкультурної комунікації студентів-іноземців (І. Веретенко, О. Лещенко, Г. Лісна (Лесная), Н. Назаренко).

У межах наукового форуму був організований Круглий стіл «**XX—XXI століття: жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській**

мові та літературі», за матеріалами якого до початку симпозиуму опубліковано однойменну колективну монографію². Її автори простежили визначальні ментально-структурні коди буття сучасного слова, тенденції його трансформацій. Матеріали монографії засвідчили різноманітність жанрово-стильових і лінгвістичних інтеракцій в українській мові та літературі через часовий зв'язок, рецепції та рефлексії мовного й культурного досвіду українців ХХ та ХХІ ст.

Для обговорення на Круглому столі було визначено кілька домінантних тем. Перша з них — *«Аксіологічні константи сучасної мовної свідомості українців»* — стимулювала обговорення актуальних питань лінгвокогнітивістики та лінгвокультурології, пов'язаних з аксіонормативною інтерпретацією лінгвокультурним колективом свого мовного буття, «відчуттям» та «чуттям» мови її носіями, з метаморфозами світосприймання і мовомислення, втіленими у слові (О. Тищенко, І. Голубовська, С. Єрмоленко, А. Пономаренко, Т. Коць, Г. Сюта).

Тема *«Новітні процеси в номінаційному просторі української мови»* — об'єднавчий стрижень для низки доповідей і виступів, у яких було з'ясовано питання розбудови лексико-семантичної системи української мови, вплив змін у житті суспільства (соціодинаміки) на мову (лінгводинаміку), простежено активні процеси й тенденції номінації у різних підсистемах загальнонародної мови, їх вияви та результати з погляду націоналізації української мови й оновлення її виражальних засобів (А. Архангельська, Є. Редько, А. Нелюба, Я. Старченко).

Третю тему *«Сучасні підходи до вивчення актуального стану мови та виявлення її змін»* активно обговорювали дослідники, у центрі уваги яких постали корпусні та лексикографічні технології опису динаміки мовної системи, зокрема й з погляду гендеру, застосування методів схематизації в описі концептуального змісту граматичної семантики, аналітичні студії процесів націоналізації окремих терміносистем (І. Кульчицький, О. Левченко, Я. Бутельський, О. Таран, О. Орленко, У. Холод).

Навколо четвертої теми *«Літературний процес ХХ—ХХІ століть: рецепції національного досвіду і європейських традицій»* було зосереджено дослідження, присвячені відображенню в літературі українського шістдесятництва, української діаспори, творчості сучасних українських письменників і поетів засвоєння вітчизняних традицій та європейського досвіду й міжвидових інтеракцій на тлі національної культури як синкретичного феномена у світовому контексті (Л. Тарнашинська, С. Луцій, Л. Генералюк, Р. Мерзова).

Із підсумковим словом виступили О. Левченко, Л. Тарнашинська та А. Архангельська. Учасники Круглого столу запропонували зробити його регулярним та обов'язковим складником симпозиуму, який сприятиме

² ХХ—ХХІ століття: жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі: Колективна монографія / Гол. ред. А. Архангельська. — Оloмоуc: VUP. — 2016. — 550 с.

обміну думками та результатами актуальних мовознавчих, літературознавчих, лінгвокультурологічних студій. Також було визначено тему наступного Круглого столу — «Інтертекстуальність та інтермедіальність в сучасному українському мовпросторі».

IX-й Оломоуцький симпозиум україністів заплановано провести наприкінці серпня 2018 р. Оргкомітет запрошує до участі всіх зацікавлених.

Актуальну інформацію про симпозиум оприлюднено на сайті

http://ukrajinistika.upol.cz/veda_a_vyzkum/sumpozium_2018_9osu.html

Статтю отримано 05.10.2016

Alla Arkhanhelska

Department of Slavonic Studies, Faculty of Arts at Palacký University
in Olomouc (Czech Republic)

8th INTERNATIONAL CONFERENCE OF UKRAINIAN STUDIES
OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE «MODERN UKRAINIAN STUDIES:
PROBLEMS OF LANGUAGE, LITERATURE, CULTURE»

8th International conference of Ukrainian Studies of Central and Eastern Europe «Modern Ukrainian studies: problems of language, literature, culture». The conference was held on August 25–27 2016 at the Department of Slavonic Studies, Faculty of Arts at Palacký University in Olomouc (Czech Republic). Conference participants came from Poland, Austria, Russia, Ukraine and the Czech Republic. Current issues in teaching Ukrainian language and literature were discussed both in individual sections and at a plenary session. All contributions shared a common idea of preserving Ukrainian culture and promoting national self-identification.

Keywords: *conference, language issues, Ukrainian literature, Ukrainian culture, philology, National and European dimension.*

Мовна мозаїка

КОЛЯДНИК, КОЛЯДНИКИ, А НЕ КОЛЯДНИК, КОЛЯДНИКИ

Не заглянули до словників української мови ті, хто у святкові Різдвяні дні так захоплено розповідав про колядки і колядників, бо називав їх то *колядника́ми*, то *колядниками́*. В українській мові ця назва в усіх відмінкових формах однини та множини має той самий наголос, що й у спільнокореневих словах *коля́дка*, *коля́дний*.

Отже, правильно наголошувати *коля́дник*, *коля́дника*, *коля́дникові (-у)*, (з) *коля́дником*, (на) *коля́дникові (-у)*, *коля́днику*; *коля́дники*, *коля́дників*, *коля́дникам*, (з) *коля́дниками*, (на) *коля́дниках*, *коля́дники*.

Катерина Городенська

УДК 811.16:004.9

Алла Таран

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СЛАВІСТИКА В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ»

5–6 вересня 2016 р. у Варшаві відбулася Міжнародна наукова конференція з проблем цифрової слов'янської бібліографії. Її організатори — Інститут славистики Польської академії наук (ПАН), Комісія з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славистів, Робоча група «Цифрова славистика» та консорціум DARIAH-PL — польський консорціум із цифрової гуманітаристики. У роботі конференції взяли участь науковці та викладачі університетів Польщі, України, Білорусі, Словаччини, Чехії, Росії, які працюють у галузі цифрової славистики.

Участь української делегації відбулася в рамках виконання спільного наукового проекту Інституту української мови НАН України та Інституту славистики ПАН «Онлайн-бібліографія сучасного світового славистичного мовознавства» (координатор проекту з польської сторони, організатор конференції — д-р З.Е. Рудник-Карватова, координатор з української сторони — д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська). Доповідачі висвітлювали як теоретичні проблеми створення сучасних інформаційно-пошукових систем із гуманітаристики, так і перспективи їхнього використання в суспільній практиці, зокрема в лінгводидактиці та бібліотечній справі.

Однією з таких потужних інформаційно-пошукових систем є База світового славистичного мовознавства iSybislaw, ініціатором створення якої є д-р З.Е. Рудник-Карватова,

© А.А. ТАРАН, 2017

а в її розбудові активну участь бере колектив українських науковців-учасників згаданого вище проекту. У системі iSybislaw одне зі стрижневих місць посідає пошук необхідної інформації за допомогою мови ключових слів, основу якої становлять терміни мовознавства. З огляду на це в багатьох доповідях було порушено проблему формування словника ключових слів iSybislaw як сукупності термінів-еквівалентів у різних слов'янських мовах. **Є.А. Карніловська** (Київ) у доповіді «*Критерії визначення домінанти в класах еквівалентності термінів системи iSybislaw*» обґрунтувала критерії визначення домінант класів еквівалентності термінів, що дають змогу в системі iSybislaw відтворити реальну практику їх уживання в одній і різних мовах. **О.О. Остапчук** (Москва) в доповіді «*Парадигматичні зв'язки ключових слів та ефективність пошуку в iSybislaw*» зосередила увагу на змістових відношеннях між термінами, що сприяють підвищенню ефективності пошуку інформації. У доповіді **А.А. Таран** (Черкаси) «*Типи формально-семантичних відношень між термінами в мові ключових слів системи iSybislaw*» окреслено паронімію термінів на зразок *каузація : каузальність : каузативність* та повну синонімію (дублетність) пол. *slawistyka : slowjanoznawstwo*.

Ю.В. Романюк (Київ) у доповіді «*Відображення змісту документа в авторських термінах та ключових словах*» порушила питання вибору ключових слів з термінів документа. З метою з'ясування потенціалу ключових слів для відображення змісту документів доповідачка використала метод Т-сіток Е.Ф. Скороходька, модифікувавши його для потреб системи iSybislaw. У доповіді **Л.П. Кислюк** (Київ) «*Еквівалентність термінів спільного походження в слов'янських лінгвістичних традиціях і школах*» висвітлено проблеми сумірності термінів спільної форми, зокрема терміна *парадигма*, в сучасній славистиці. **Б. Осовський** (Познань) у доповіді «*Чого дізнаємося про діалектологічні праці з iSybislaw*» проаналізував склад джерел і ключових слів системи iSybislaw щодо їхньої корисності для вивчення діалектів.

У низці доповідей за об'єкт спеціального розгляду правили різні аспекти й проблеми функціонування славістики в цифровому просторі. **Л. Малчак** (Катовіце) в доповіді «*Польсько-слов'янські культурні зв'язки (пропозиція модуля в рамках робочої групи «Цифрова славістика»)*» повідомив про міждисциплінарний проект, метою якого є створення цифрових ресурсів про культурні зв'язки Польщі з іншими слов'янськими країнами. У доповіді **М. Марія** і **П. Вчисліка** (Варшава) «*Польська літературна бібліографія — лабораторія знання про сучасну польську культуру*» запропоновано проект, результатом виконання якого стане сучасний дослідницький інструментарій для роботи з компендіумом матеріалів про розвиток польської культури в 1939-2002 рр. **Я. Вахтарчик** (Братислава) в доповіді «*Нові властивості мовної взаємодії у віртуальному просторі*» висвітлила проблеми мовної комунікації на прикладі польської та словацької блогосфер. **М. Парадовський** (Варшава) доповідь «*Неологізми в мережі*» присвятив аналізу соціального поширення інноваційних тегів у польському сервісі мікроблогів.

У спільній доповіді *Є. Волкової, В. Кошчанки, Н. Сянкевич і Г. Цихуна* (Мінськ) «*Стан і перспективи цифрових досліджень в Інституті мовознавства Національної академії наук Білорусі*» продемонстровано низку цифрових конкордансів й Національний корпус білоруської мови. У доповіді *О. Кубешової-Пенсдорфової та Я. Папцунової* (Прага) «*Бібліографія чеської лінгвістики в цифровому просторі: проблеми та перспективи*» увагу зосереджено на методах опрацювання лінгвістичної бібліографії в Чеському інституті іноземних мов АН Чехії.

У доповіді *М. Корнацької* (Варшава) «*Чи може історична граMATика допомогти у формулюванні алгоритму пошуку сполучень слів з редуплікацією, «нерегулярних» іменників (типу «кінець кінцем», «плече в плече») або як пояснити комп'ютеру появу носових голосних чи занепад і вокалізацію ерів*» обговорено можливості ІТ-інструментів для алгоритмізації пошуку слів з чергуваннями в основі. *Ю. Останіна-Ольшевська, Я. Парфенюк та П. Ставінський* (Варшава) у доповіді «*CoLT* і його застосування в комунікації, навчанні та дослідженнях мови*» здійснили комплексний аналіз системи CoLT* — корпусу студентських перекладів.

6 вересня господарі конференції з Інституту славістики ПАН завершили її роботу потужним блоком доповідей з проблем розвитку як самої системи iSybislaw, так і створення на її основі банку сучасної слов'янської лінгвістичної термінології. *З.Е. Рудник-Карватова* в доповіді «*Концепція банку термінології слов'янського мовознавства*» обґрунтувала концепцію такого компендіуму слов'янських мовознавчих термінів. *М. Восвудська* в доповіді «*RCIN — (не)використані можливості. Роздуми про метод опрацювання звукових матеріалів в Інституті славістики ПАН*» окреслила мету проекту RCIN і доробок з оцифрування аудіофайлів у фондах Інституту славістики ПАН. У доповіді *Я. Банасяка* «*Про авторські ключові слова в аспекті інформаційно-пошукових систем*» особливу увагу приділено можливості оптимізації перетворення авторських ключових слів на мову ключових слів бази iSybislaw і репозиторію iReteslaw. *П. Ковальський* у доповіді «*Організація знання про південнослов'янські мови в інформаційно-пошуковій системі iSybislaw*» окреслив способи організації такої бази знань та перспективи її використання.

На конференції відбулася плідна конструктивна дискусія з порушених проблем, жвавий обмін думками й інформацією про стан досліджень у галузі цифрової славістики в країнах, які представляли доповідачі. Учасники конференції підтримали пропозицію створити банк слов'янської лінгвістичної термінології і на його базі — новий тезаурус слов'янської лінгвістичної термінології в цифровому просторі.

Статтю отримано 06.10.2016

Alla Taran

Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky, Cherkasy

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
«SLAVIC STUDIES IN THE DIGITAL SPACE»

The International Scientific Conference «Slavic Studies in the digital space» was held in Warsaw on 5th–6th of September 2016. The theoretical as well as practical analytical overviews were presented. Reports of the Ukrainian delegation highlighted various problems of creating Ukrainian module of the system iSybislaw. Other speakers presented studies concerning various aspects and problems of the Slavonic Studies in the digital space. Problems of the compiling the special computer system as a thesaurus of linguistic terms were discussed/

Keywords: digital Slavic studies, iSybislaw, informative-retrieval system, thesaurus, term.

Мовна мозаїка

НАЙВІРОГІДНІШЕ, НАЙІМОВІРНІШЕ, А НЕ ШВИДШЕ (СКОРІШЕ) ЗА ВСЕ

У мові українських газет помітне широке використання прислівників *швидше*, *скоріше* та стійких прислівникових словосполучень *швидше за все*, *скоріше за все* як вставних слів і словосполучень зі значенням високої вірогідності, імовірності здійснення чогонебудь, напр.: *Проблеми, швидше, тільки починаються* (Україна молода, 27.12.2016); *Маленькі крамниці, перукарні, установи сфери обслуговування, скоріше за все, будуть змушені просто закритися* (Україна молода, 27.12.2016). Такі вставні одиниці — це буквальный переклад прислівникових словосполучень російської мови *вероятнее всего*, *скорее всего*, яким в українській мові відповідають прислівники найвищого ступеня порівняння *найвірогідніше*, *найімовірніше* та прислівникові словосполучення *дуже вірогідно*, *дуже ймовірно*, *дуже можливо*, *цілком вірогідно*, *цілком імовірно* і под., що є типовими вставними словами та словосполученнями із цим модальним значенням, напр.: *...у соціумі, найвірогідніше, виникне запит на послуги поміркованого крила українського політикуму* (Україна молода, 30 — 31.12.2016); *Євробачення-2017, найвірогідніше, відбудеться в Києві* (Zik, 24.05.2016); *Походження Агатагела Кримського, найімовірніше, відіграло не останню роль у виборі професії, а професія вплинула на самоідентифікацію* (Дзеркало тижня, 12.08.2013); *Тому санкції проти РФ, дуже вірогідно, почнуть поступово знімати з 2017 року...* (Українська правда, 24.07.2016); *Цілком вірогідно, що саме княгиня [А. Дольська] розповіла гетьманові [Мазепі] про ту угоду й мала завдання від свого патрона з'ясувати реакцію українського можновладця на ту подію* (День, 04.08.2014); *Цілком ймовірно, що одним з таких благодіянь було сприяння Карла XII обранню свояка княгині — Станіслава Лещинського польським королем 12 липня 1704 року* (День, 04.08.2014). Прислівники *швидше*, *скоріше* не бувають вставними словами в українській мові.

Отже, замість калькованих вставних словосполучень *швидше за все*, *скоріше за все* потрібно вживати *найвірогідніше*, *найімовірніше*, *дуже вірогідно*, *дуже ймовірно*, *дуже можливо*, *цілком вірогідно*, *цілком імовірно* та ін.

Катерина Городенська

УДК 092 + 81'16 Чучка

**ПАМ'ЯТІ ПАВЛА ПАВЛОВИЧА ЧУЧКИ
(22.02.1928 – 10.12.2016)**

Це сталося 10 грудня 2016 року вдома, в Ужгороді. «Нічого. Все це вилікує смерть...» (Ліна Костенко). Проте що вилікує нас, живих, від цієї втрати в українській та світовій науці та нашому українському суспільно-політичному житті? Думаю, що усвідомлення особливої ваги наукового подвигу цієї ЛЮДИНИ, що через хащі мінливих окупацій рідного краю і глибокої світоглядкової кризи значної частини ук-

раїнців вперто й послідовно продиралася до української свободи, соборності й незалежності зі смолоскипом Української Мови та її основними символами — Іменем та Прізвиськом. Звідси назва його докторської дисертації «*Антропозиміа Закарпаття*» (1970). Це був науковець з антропонімії кулями. Влучають у безпам'ятство та несвідомість. Можуть оживити і навіть подарувати безсмертя. Похвали гідна оцінка наукової праці Павла Чучки: 2005 р. його нагородили орденом «За інтелектуальну відвагу». Звідки ця відвага науковця й громадянина?

© І.Д. ФАРІОН, 2017

Коріння наукового й водночас світоглядного вибору — рідне село Бараниці на Ужгородщині, де він народився 22 лютого 1928 р. Село розташоване на межі з угорцями та словаками, мови яких він ще змалку опанував. П. Чучка підкреслював, що в цьому селі українці називали себе «*тільки давнім живомовним етнонімом русна́ки*», на протигагу до етноніма *русини*, яким себе називали власне *гуцули* і власне *бойки*, що протягом XVII—XVIII століть переселилися на Закарпаття з сусідньої Галичини. І так тривало до кінця Першої світової війни, що кардинально вплинула на світогляд закарпатців у їхньому прагненні належати до соборної України. У своєму безцінному науково-методичному посібникові «*Національна свідомість закарпатських українців у XX столітті: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти*» (2005) Павло Чучка наголосив: «*Протягом шістдесятих років ми особисто обстежили всі села Закарпаття і на підставі показань старожилів склали спеціальну мапу, присвячену тодішньому вживанню етнонімів русин і руснак*» (с. 23), що згодом стало основою для знакових статей «*Історія етноніма РУСИН та його споріднених*» та «*Етноніми РУСИН та РУСНАК і їх деривати в південнокарпатських говорах*» (1993).

Отже, від етноніма до антропоніма — власного особового імені та прізвища — до активної громадсько-політичної роботи як першого голови Закарпатської обласної організації товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка та одного із засновників Народного Руху України на Закарпатті, а також до науково-професійних злетів: майже 60 років пропрацював в Ужгородському національному університеті, серед яких 22 роки на кафедрі української мови, відтак деканом філологічного факультету, завідувачем кафедри загального та слов'янського мовознавства. Був натхненником відкриття словацького відділу в університеті, де і працював професором на схилі свого життя.

Цій злетній смузі наукової долі передував вибір українського відділу філологічного факультету Ужгородського державного університету (1947—1952), відтак аспірантура в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка й захист 1959 року кандидатської дисертації «*Українські говірки околиці Ужгорода (Фонетика і морфологія)*». Себто джерелом наукової постанови й неспинного поступу науковця стала основна сила мовної самобутності й самодостатності — *говори*. Вони ж не меншою мірою, а понад то в порубіжному краєві, є внутрішніми сенсами антропонімічної (ономастичної) лексики, основну рису якої — **історичність і соціозумовленість** — почав системно досліджувати мовознавець. Саме Його розвідки найвищою мірою виявлять міждисциплінарний синтез діалектології, історії мови та антропоніміки з винятковим акцентом **на соціоісторичності** цих дисциплін. Прелюдією до його *opus eximium* став розлогий розділ «Історія власних назв» в академічній п'ятитомовій монографії «Історія української мови» (1983, с. 592—659), де простежено історію розвитку імен, прізвиськ та прізвищ від давньоруської до української антропонімії XIV—XV, XVI—XVIII, XIX — початку XX століття. Відтак дослідник системно роз-

крив основні засади творення давньоруського, староукраїнського та сучасного топонімікону. В основі розвідки структурний та лексико-семантичний аналіз первісних твірних основ деапелятивізованої лексики.

Вершинним досягненням мовознавця, вислідом його відданої й неспинної сорокарічної праці став фундаментальний і новаторський словник «**Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник**» (2005) з промовистим епіграфом Івана Франка з його «*Причинок до української ономастики*», де цей видатний енциклопедист наголошує на потребі дослідити «*внутрішній зміст і ядро*» наших імен та прізвищ. Власне до цієї пекельної роботи над 11 500 прізвищами закарпатських українців, що не є вибіркою, а повним антропоніміконом Закарпаття від XIII століття до 1946 року, і взявся Павло Чучка. Теоретична частина словника не менше новаторська, ніж реєстрово-практична. Зауважимо лише на базових проблемах, розв'язання яких запропоновано в цій праці і без застосування яких неможливе далі лексикографування антропонімічного матеріалу. Себто Павло Чучка максимально вдосконалив основи історико-етимологічного лексикографування антропонімічного матеріалу в його територіяльному й часовому розрізі, що до нього намічено в працях Л. Гумецької, Ю. Редька, Р. Осташа, Я. Пури, І. Фаріон.

Основний принцип його антропонімічного лексикографування — **етнонаціональний**. І що ширший слов'янський та інший матеріал залучено, то більше в ньому етнонаціонального! У цьому контексті науковець розв'язує проблему кореляції глобальних, національних та регіональних ознак прізвищ українців; розкриває базові поняття «*прізвища українців*» та «*українські прізвища*», перше з яких протиставлено поняттю «*прізвища неукраїнців*» (в основі національна належність), а друге — поняттю «*чужомовні прізвища*», або «*перейняті прізвища*» (в основі лінгвальний, власне етимологічний принцип). Себто цілком слушно і вмотивовано до прізвищ українців належать «*всі без винятку прізвища осіб української національності, якщо їх носії вважають себе українцями*» (с. XV), натомість до **українських прізвищ** належать ті, що утворені засобами та способами українського словотвору від слів української мови, від давніх українських адаптованих запозичень, від чужомовних слів, але з допомогою українських словотворчих засобів. Таким способом перед нами постають антропоніми як етномовні ідентифікатори нації в своєму історичному розвитку.

Історико-етимологічний принцип науковець виводить із покликань на праці О. Суперанської та І. Фаріон, зауважуючи, що «*об'єкт етимологічного аналізу прізвища — не вся історія лексеми з часу її появи в мові, а лише той відрізок у її історії, упродовж якого ця лексема ставала спадковою власною назвою засновника відповідного роду, тобто факт установлення того, чим, власне, вона була 200—300 років тому*» (с. XLI). Дуже важливо під час етимологізування застосовувати так званій **принцип самобутності**, що «*зобов'язує дослідника шукати етимологічне пояснення, передусім, у власних ресурсах мови*» (с. XLII), що найпослідовніше й найрезультативніше

втілював у своїх ономастичних дослідженнях професор Михайло Худаш, колега Павла Чучки та його однодумець. Попри те, в етимологічному аналізі, як наголошує професор, найважливіше відповісти на запитання, який народ створив це прізвище, «*чиї лексичні ресурси використано, чиї словотворчі засоби і способи застосовано для його утворення — власні чи чужі, загальнонаціональні чи регіональні, апелятивні чи пропріальні*» (с. 1). Дослідник дає розлогу відповідь на це засадниче питання, подаючи доглибну аналітику близько тридцятьох прізвищевих формантів та їхніх функцій. Науковець використовує свій індивідуальний дуже промовистий термін *родичівські форманти* (відомі як патронімні), що утворювали синівські іменування від назв батьків, і стверджує найбільшу продуктивність закарпатських прізвищ із суфіксами **-ак/ -як /-чак**: *Галушчак, Микуляк, Головачак*; ; **-ук/ -юк /-чук**: *Гриджук, Радилюк, Лінивчук*; **-ич**: *Барнич, Настич*. Серед своєрідних закарпатських формантів **-ей**: *Томей*, **-инець**: *Лазаришинець*, **-ій**: *Берегій*.

Наголошуючи на асемантичності прізвищ (не виражають жодного значення), мовознавець підкреслює його визначальну **ідентифікаційну функцію: свого роду і народу**: «*Майже кожне українське прізвище є давньою родовою назвою, вік якої налічує щонайменше 200 років: не випадково серед прізвищ відсутні неологізми*» (із презентації у проєкті «Від книги до мети», 2012, с. 2—3). Саме через поморфемний аналіз ми можемо визначити батьківсько-синівські, материнсько-синівські та інші родинні взаємини: *Петр-иш-ин-ець — Петр-иш-ин — Петр-их-а — Петро*, а через твірну основу питомість її чи запозичення. Водночас ця основа — це спресована в слові соціальна, етнічна та культурна історія краю. Показово й те, що більшість апелятивів, представлених у прізвищах закарпатських українців, належить до загальноукраїнської літературної мови (с. XXIII), що, попри діалектні та історико-політичні відмінності, свідчить про нашу спільність та соборність.

Виняткової уваги заслугоує трактування словотвору прізвищевих назв як складника їхніх етимологій і нагальну потребу принципово відрізнити словотвірний аналіз прізвищ від поморфемного та етимологічного аналізу. Цілком поділяємо думку дослідника, що існує лише два способи творення спадкових родових знаків в діяхронії: морфологічний і семантичний, що розкодовують інформацію і з історії мови, і з історії її носіїв. Якщо перший полягає у творенні прізвищ з допомогою відповідних прізвищевих формантів, то другий — у *трансонімізації апелятивів*, себто у переході (зазвичай через метафоризацію) колишніх індивідуальних прізвищ та особових імен у розряд прізвищ, що масово сталося на межі XVIII-XIX ст. під впливом позамовних чинників, зокрема спеціальних декретів австрійського цісаря Йосифа II від 1 листопада 1780 р. та декрету цісаря Франца I від 13 листопада 1814 р.

Наголосимо: серед наскрізних ідей аналізу прізвищ — їхня вмонтованість у суспільно-політичні процеси, себто **антропонімосоціолінгвальність**, через яку пізнаємо не лише суспільний статус і родовід іменованих

ного (денотата), але й загальні історико-політичні обставини. Зокрема, «*національна форма особових імен при прізвищевих назвах (пор. Elek — Oleksa, Hric — Griga, Fedor — Francz) у писемних пам'ятках XVI—XVIII ст. на території Угорського королівства дає змогу дослідникові впевненіше говорити про етнічну належність її носіїв*» (с. 9). Ось вона знову — ця корона ЕТНІЧНОСТІ!

Ще одну ономастичну вершину взяв професор Чучка своєю працею «**Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник**» (2011) — перше в історії нашої мовознавчої науки лексикографічне дослідження про дохристиянські питомі (автохтонні) слов'янські імена українців, які сьогодні становлять у нашому антропоніміконі заледве 3—4 % (у південних слов'ян 70 %, у чехів — 30—35 %) (с. 10) на зразок *Богдан, Величко, Мстибор, Добрик* та ін. Цей словник містить понад 2220 слов'янських імен, моделі яких уперше системно дослідила М. Демчук («Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVIII ст.», 1988).

До поняття «*слов'янські особові імена українців*», за визначенням дослідника, належать тільки ті імена слов'янської етимології, «*носіями яких є або були особи української національної (етнічної) належності*» (с. 4). Себто це глибоко мотиваційний національний внутрішній світ українця, яскраво виражений через імена найдорожчого в його житті — дітей. Павло Чучка наголошує: «*етнічна належність чи національне походження денотата при занесенні власного особового імені до реєстру словника для нас має принципове значення*» (с. 4). Серед тих імен генетично слов'янські імена, що сягають праслов'янської, давньоруської та давньоукраїнської мови (*Святополк, Ярило*); власне українські іменні похідники новіших часів (*Зореслав, Сніжана*); слов'янські особові імена, що утворені від імен інших класів (способом трансонімізації) (*Шедрик, Вовк*). Таким способом мовознавець із найглибших, забетонованих шарів нашої культури виводить на поверхню ПРИРОДНИЙ світ антропонімічної культури українця.

Через цей словник зреалізоване ще одне надзавдання — ствердити українську антропонімічно-світоглядovu тожсамість. Нам добре відомі «Словарь русских имен» Н. Тупікова (1903) та «Słownik staropolskich nazw osobowych» за редакцією В. Ташицького (1981), до реєстрів яких внесено десятки імен українців як «своїх», позаяк за принцип узято не етнічну належність, а політичні кордони тодішніх держав, які цю українськість системно знищували. Натомість наш автор подає тисячолітню (!) історію автохтонних (див. М. Худаш, М. Демчук) імен українців на загальнослов'янському порівняльному тлі та на всій етнічній (не урізаній державній) українській території, що неминуче породжує низку проблем, одна з яких розмежування *особового імені і прізвиська особи*. Дослідник на основі патронімів реконструює понад 1000 імен, що функціювали в XI—XIII століттях. Отже, ця праця — повернення українцям їхньої історичної пам'яті та національної свідомості через ім'я як духово-культурну

організацію етносу. В імені ми САМОЗБУВАЄМОСЯ або САМОЗАБУВАЄМОСЯ.

На презентації цієї праці у Львові 20 жовтня 2011 року в проєкті «Від книги до мети» професор зазначив: **«Історія прадавніх імен — це історія нашого духу»** («Від книги до мети», 2012, с. 3).

Основні пазли історії національної свідомості закарпатських українців професор склав ще 2005 року в уже згаданому посібникові **«Національна свідомість закарпатських українців у ХХ ст...»**. Це скрупульозна містка й стисла аналітика етнонаціональних і політичних процесів входження Закарпаття в лоно соборної Української Держави через віхові й неоднозначні події 1919, 1939 і врешті 1946 рр., у центрі яких завжди була **МОВА**, себто закарпатські говірки як органічна частина продовження карпатських діалектів української мови. Проте ствердження цих фактів — української мови та держави, і зокрема, з назвою Карпатська Україна від 15 березня 1939 р. — викликало шалений спротив у москвофільських, мадяронських і навіть чехофільських середовищах через експансивне бажання Угорщини, Чехії та Москви володіти цієї частиною споконвічної України. Зрештою, теперішня горезвісна ідея «русинства від Магочі» має ті самі причини.

Цілком логічно, що центральною постаттю в національно-мовних прагненнях закарпатських українців став Августин Волошин — Президент Карпатської України, твори якого вийшли щойно 1995 р. завдяки зусиллям О. Мишанича та П. Чучки. Професор підкреслює, що саме Волошин, *«цей богослов, педагог, фізик і математик»* у першій науковій праці *«Практична граматики малоруської (руської) мови»* (1905) обґрунтовує належність закарпатських говорів до української мови (с. 14, 30). На думку Павла Чучки, виняткова роль Волошина в його розумінні визначального місця мови в розбудові держави: **«Нація живе в її мові»** (мадярський клич).

Квінтенсенцією прагнень закарпатських українців став *«Маніфест до українського народу Підкарпаття»* від 17 жовтня 1937 р. з такими характерними словами: *«Нема тут жадних «русских», не є жадних москалів, нема жадних «карпаторосів», а є лиш оден український нарід. Тому одному народові належить одна мова, одна культура і один правопис»* (с. 46). У цих словах, як на мене, ідея життя професора Чучки. Тільки той, хто так віддано служить своєму народові, може оцінити здобутки інших народів. Звідси його порівняльні межимовні дослідження: *«Вступ до слов'янської філології»* (1968), *«Угорсько-український словник»* (1960) (один із укладачів та редакторів), співавторство підручників української мови для шкіл із угорською мовою навчання, низка статей ономастичної проблематики в угорській, словацькій, німецькій та румунській мовах та розвідки соціолінгвістичної проблематики.

Мабуть, обрані були ті науковці, що захищали кандидатські та докторські дисертації в спеціалізованих радах, якими керував Павло Чучка; пощастило і тим, хто разом із ним входив до експертної ради ВАК Украї-

ни з філологічних наук, до ономастичної комісії при НАН України, до Правописної комісії при Кабінеті міністрів України та лексикографічної комісії при Інституті української мови НАН України, до комітету славистів України... Себто Він своєю кипучою науковою й суспільною діяльністю охоплював усі основні наукові інституції країни зі злободенною та базовою проблематикою. Він підготував 20 кандидатів та 2 докторів наук, що працюють у різних вишах України, Словаччини, Хорватії.

Усе. Двері Його життя зачинилися. Ми більше не почуємо його мови, вкритої карпатським чаром, його сміху, нарозпах відкритого; не побачимо очей, предобрих, як земля наша, і не затримаємо Його під час швидкої та зосередженої ходи... Він залишив нам заповіт: «Праця єдина з неволі нас вирве» (Б. Грінченко) і свої *opus eximium* як вислід служіння Батьківщині та науці.

Ірина ФАРІОН

Національний університет «Львівська політехніка»

Iryna Farion

Lviv Polytechnic National University, Lviv

IN MEMORI OF PAVLO PAVLOVICH SHUCHKA
(22.02.1928 — 10.12.2016)

Мовна мозаїка

ПО ПРАВУ ЧИ ЗАСЛУЖЕНО, СПРАВЕДЛИВО?

Оцінюючи певний набуток, журналісти вживають переважно форму *по праву*, напр.: *Адже в активі кожного з потенційних парламентських лідерів є як вчинки, що ними можна по праву пишатися, так і речі, про які дуже не хотілося б згадувати* (Дзеркало тижня, 25 — 31.03.2006); *Перлиною сільського туризму Чернігівщини по праву став Соколинний хутір...* (Експедиція XXI, 2008, № 4 (71); *Велич і слава цієї історії по праву належить козацтву* (День, 08.10.2010); *Саме там [у селі Трибухівцях на Тернопільщині] розташоване одне з небагатьох фермерських господарств, яким область може по праву пишатися* (Україна молода, 27.12.2016). Хоч цю стійку форму зафіксували тлумачні та перекладні словники української мови, проте її значення 'досягнуто сумлінною, чесною працею, відданим служінням людям і т. ін.' у загальному вжитку органічніше передають прислівники *заслужено, справедливо, законно* та словосполучення *цілком заслужено, цілком справедливо, цілком законно* і под., пор.: *...наші художники заслужено здобувають перші місця і престижні призи на багатьох зарубіжних конкурсах* (День, 25.06.2015); *Рятівні заходи неухильної твердості були забуті, і до наших народів справедливо можна було віднести відомі слова апостола...* (П. Загребельний); *Серед них одним із найпочесніших експонатів цілком заслужено міг би вважатися той, до якого пропхалося забігане подружжя* (Ю. Андрухович); *Я і Ява, ...як ініціатори цієї справи, звичайно, цілком законно хотіли грати найголовніші ролі* (В. Нестайко).

Катерина Городенська

УДК 811.161.2

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ НАУКОВОЮ РАДОЮ «УКРАЇНСЬКА МОВА» НАН УКРАЇНИ 2016 року

Докторські дисертації:

1. *Кутуза Н.В.* Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова).

2. *Мамич М.В.* Лінгвокультурологічний контент журналу «Жінка» (середина ХХ — початок ХХІ ст.) (НУ «Одеська юридична академія»).

3. *Педченко С.О.* Лінгвопрагматика суб'єктивної модальності в сучасній українській мові (Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка).

Кандидатські дисертації:

1. *Бортун К.О.* Структурно-семантичні типи та функції імперативних висловлень у публіцистичному і офіційно-діловому стилях (Донецький національний університет).

2. *Бурковська О.Б.* Українська термінологія лісівництва: становлення, розвиток та системно-структурна організація (Львівський національний університет імені Івана Франка).

3. *Завальська Л.В.* Мовні стратегії і тактики українських політиків у спонтанній телекомунікації (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова).

4. *Канюк М.В.* Структурно-семантичний та етнокультурний аспекти фразем з компонентом «рідини» в українській мові (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

5. *Ковальська Н.А.* Синтаксична реалізація експресивності в економічному тексті (Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського).

6. **Лебедєва А.Ю.** Аксіологічні параметри мовного портрета часу в ЗМІ початку ХХІ ст. (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка).

7. **Маглам'ян К.А.** Тенденції розвитку економічної лексики української мови на тлі соціальної динаміки (Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди).

8. **Намачинська Г.Я.** Когнітивно-прагматичний потенціал української лексики в художній стилістиці та лексикографічній практиці російської мови (Харківський державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди).

9. **Одинецька Л.В.** Концептуальна метафора в українському публіцистичному дискурсі початку ХХІ ст. (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).

10. **Приблуда Л.М.** Структура та стилістичні функції вторинних номінацій в українській художній прозі початку ХХІ ст. (Київський національний лінгвістичний університет).

11. **Прокопенко Н.М.** Експресивно-оцінна семантика мовних одиниць в українському гумористичному дискурсі ХХ — початку ХХІ ст. (Сумський державний університет).

12. **Юлдашева Л.П.** Структурно-семантичні та прагматичні особливості заголовків художніх творів кінця ХХ — початку ХХІ ст. (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького).

13. **Яслик В.І.** Вербалізація евіденції в сучасній українській літературній мові (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

Ніна ЯЦЕНКО

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Nina Yatsenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THESES TOPICS APPROVED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL
“UKRAINIAN LANGUAGE” OF NAS OF UKRAINE IN 2016

Виправте!

У журналі «Українська мова» (2016. — № 4. — С. 154) у назві мозаїки надруковане **Е-декларація** треба виправити на **е-декларація**.

Редколегія

ЦИФРИ З ЛІТЕРНИМИ НАРОЩЕННЯМИ І БЕЗ НИХ

У писемних текстах спостерігаємо дуже непослідовне нарощення літер на арабські цифри, ужиті як числівники з кількісним значенням (пор.: *твори у 2-х томах і твори у 2-ох томах; твори в 5-и томах і твори в 5-ти томах*; *Словник української мови в 11-и томах і Словник української мови в 11-ти томах*) та як порядкові числівники у відмінкових формах на означення часу (пор.: [Олег Ольжич] *загинув під час чергового допиту в ніч із 9-го на 10 червня 1944 року; У 1937-му* [він] *очолив культурно-освітню референтуру Проводу. У жовтні 1941-го став одним з організаторів Української національної ради в Києві* (Україна молода, 5 — 6.01.2017); *...нібито до травня 2017-го підземні роботи мають завершитися* (Україна молода, 12.01.2017) або зі значенням послідовності (*2-е видання і 2-ге видання*). Трапляються безпідставні нарощення навіть на римські цифри (напр.: *VII-й поверх, III-й тур*), що, як відомо, безпосередньо виражають значення порядкових числівників. Це спричинено насамперед тим, що в «Українському правописі» не визначені правила про нарощення / ненарощення літер на цифри, які передають значення кількісних і порядкових числівників. Перелік таких правил з'явився в нових державних стандартах України та в деяких довідкових виданнях. Відповідно до цих правил **літери не потрібно нарощувати** на арабські цифри, що позначають:

- 1) кількісний числівник у непрямих відмінках: *твори у 2 томах; Словник української мови в 11 томах; вистава на 3 дії; поема з 4 частин*;
- 2) кількісний числівник у родовому відмінку однини, що є першою частиною складних іменників та прикметників: *50-річчя; 200-річчя; 30-кілометровий; 20-годинний*;
- 3) порядковий числівник, що входить до складу календарних дат: *14 січня 2017 року; у лютому 2017 року; наприкінці 2017 року*;
- 4) порядковий числівник, який разом із наступним іменником становить назву класу, курсу, групи, студії, каналу тощо: *2 клас; у 2 класі; 10 клас; із 10 класу; 1 курс; на 1 курсі; 33 група; від 33 групи; 5 канал; на 5 каналі; 2 студія; у 2 студії*;
- 5) порядковий числівник на позначення нумерованих військових з'єднань та підрозділів: *72 окрема механізована бригада; у 72 окремій механізованій бригаді*;
- 6) порядковий числівник, ужитий перед іменником, з яким він є назвою свята: *з 8 Березня*;
- 7) порядковий числівник, ужитий після іменника, номер якого він визначає; це номери розділів, томів, додатків, таблиць, малюнків, сторінок, статей правових кодексів тощо: *у розділі 1; із тому 2; у додатку 2; у таблиці 3; на малюнку 4; на сторінці 37; у статті 10 Сімейного кодексу*. Якщо ж порядковий числівник стоїть перед іменником із такими значеннями, то він має літерне нарощення, як і інші порядкові числівники в аналогічній позиції, передані арабськими цифрами. Такі числівники пишуть з однією або двома літерами їхнього закінчення. **Нарощення складається з однієї літери**, якщо порядковий числівник закінчується на *-ої, -ою* (з *10-ї години; з 2-ї половини року; з 5-ю літерою*), на голосний та приголосний, зокрема і *ї* (на *початку 80-х років; о 9-ї години; 2-ї ряд; 3-й етап; у 3-й таблиці; на 37-й сторінці*). **Дволітерне нарощення** буває тоді, коли порядковий числівник закінчується на приголосний і голосний: *на 27-му кілометрі; у 2-му томі; на 4-му малюнку; 2-га редакція; 4-те видання; у 40-ві роки; у 70-ті роки*.

Порядкові числівники, передані римськими цифрами, не мають літерних нарощень: *X поверх; III під'їзд; XXI сторіччя*.

Якщо дві цифри на позначення порядкових числівників поєднані тире, то літерне нарощення вживають тільки після другої цифри, за умови що відмінкове закінчення обох числівників однакове: *у 3 — 8-му пунктах угоди; до 1 — 5-го томів*. Нарощення буде в кожній цифри, коли закінчення порядкових числівників різні: *Події розгорталися наприкінці 20-х — у 30-ті роки минулого сторіччя*.

Катерина Городенська

Дослідження*Павло Гриценко*Парадигма обов'язку з перспективи часу (з нагоди 25-річчя створення Інституту української мови НАН України) **3***Світлана Єрмоленко*Експресивний потенціал української мови в листах-розмовах Тараса Шевченка **18***Ніна Клименко*Демінутиви у біологічній терміносистемі сучасної української мови **29***Світлана Соколова*Порівняльне дослідження української та російської мов і проблеми соціолінгвістики **42***Галина Кобиринка*Джерела дослідження динаміки акцентуації в українських діалектах **55***Сергій Омельчук*Прийменники *через* і з у складі словоформ на позначення дефісного правопису слів **66***Ярміла Кредатусова*Мовні інновації — абрєвіатеми в сучасній словацькій мові (у порівнянні з українською) **77***Ніна Яценко*Жанрово-стильова специфіка наукової рецензії **92***Юлія Чернобров*Історичний паспорт синтаксичного терміна: джерела формування в XVI — I пол. XX ст. **102***Олена Холодъон*Розвиток семантики дієслів у східнополіських говірках **114***Світлана Бирик, Ангеліна Ганжа*Дискусійні платформи сучасної лінгвостилістики **127***Лариса Кравець*

«Ну що б, здавалося, слова...»

Територія мови Тараса Шевченка : Монографія / [С.Я. Єрмоленко, Г.М. Вокальчук, А.Ю. Ганжа, Л.П. Гнатюк, Г.М. Сюта]; за ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. — 348 с. **135****Огляди
та рецензії**

	<i>Наталія Сніжко</i> Мовно-естетичні й неографічні здобутки філологів Рівненщини <i>Максимчук В.В.</i> Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія / В.В. Максимчук ; за ред. Г.М. Вокальчук. — Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», — 2015. — 386 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально- авторська лексикографія» ; вип. 7) 141
Наукова хроніка	<i>Алла Архангельська</i> VIII Оломоуцький симпозиум україністів «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури та культури» 146
	<i>Алла Таран</i> Міжнародна наукова конференція «Славістика в цифровому просторі» 150
Незабутні імена	<i>Ірина Фаріон</i> Пам'яті Павла Павловича Чучки (22.02.1928—10.12.2016) 154
Інформація	<i>Ніна Яценко</i> Теми дисертацій, затверджені Науковою радою «Українська мова» НАН України 2016 року 161
Мовна мозаїка	<i>Валентина Фурса</i> <i>Зрікатися ідеалів чи зрікатися від ідеалів?</i> 91
	<i>Катерина Городенська</i> <i>Чи дістають військові поранення?</i> 113
	<i>Виконуй по порядку завдання чи одне за одним, послідовно?</i> 126
	<i>У 90-х роках ХХ ст., а не в 1990-х роках</i> 140
	<i>Колядник, колядники, а не коляднік, колядникі</i> 149
	<i>Найвірогідніше, найімовірніше, а не швидше (скоріше) за все</i> 153
	<i>По праву чи заслужено, справедливо?</i> 160
	<i>Цифри з літерними нароцненнями і без них</i> 163
Виправте	162
Відомості про авторів	168

CONTENTS

Researches

Pavlo Hrytsenko

Paradigm of duty from time perspective (for the 25-th anniversary of the Institute of the Ukrainian Language at the National Academy of Sciences of Ukraine) **3**

Svitlana Yermolenko

Expressive potential of Ukrainian Language in letters-conversations of Taras Shevchenko **18**

Nina Klymenko

Diminutives of biological term system in modern Ukrainian **29**

Svitlana Sokolova

Comparative study of Ukrainian and Russian Languages and problems of sociolinguistics **42**

Halina Kobyrynka

Sources of accentuation dynamics research in the Ukrainian dialects **55**

Sergij Omelchuk

Prepositions *through* and *with* as part of preposition-noun constructions for indication of writing words with a hyphen **66**

Jarmila Kredátusová (Prešov)

Language innovations — abbreviatems in modern Slovak Language (in comparison with the Ukrainian Language) **77**

Nina Yatsenko

Scientific review: genre and stylistic specificity **92**

Yulia Chernobrov

Historical passport of syntactic term: terminological sources (16th — the first part of 20th cent.) **102**

Olena Kholodon

Development of verb semantics in the Eastern Polissia dialect **114**

Book review

Svitlana Bybyk, Angelina Ganzha

Discussion platforms of modern Ukrainian linguistic stylistics **127**

Larysa Kravets

“Well something seemed words ...”

Territory of Taras Shevchenko's language: Monography / [S.Y. Yermolenko, G.M. Vokalchuk, A.Y. Ganzha, L.P. Gnatyuk, G.M. Syuta]; Ed. S.Y. Yermolenko. — K. : Publishing House of Dmytro Burago, 2016. — 348 p. **135**

	<i>Natalia Snizhko</i>	
	Linguistic-aesthetic and neo-graphical achievements of rivnenshchyna philologists	
	<i>Maksymchuk V.V.</i> Word-creation of modern Rivnenshchyna poets : [monograph] Vitaliy Maksymchuk ; editor H.M. Vokalchuk. — Ostroh : National University of “Ostroh Academy”, 2015. — 386 p. — (Lexicographical series “Ukrainian individual author’s neography” ; edition 7)	141
Science chronicle	<i>Alla Arkhanhelska</i>	
	8 th International conference of Ukrainian Studies of Central and Eastern Europe «Modern Ukrainian studies: problems of language, literature, culture»	146
	<i>Alla Taran</i>	
	International Scientific Conference «Slavic Studies in the digital space»	150
Unforgettable names	<i>Iryna Farion</i>	
	In memory of Pavlo Pavlovich Chuchka (22.02.1928–10.12.2016)	154
Information	<i>Nina Yatsenko</i>	
	Theses topics approved by the Scientific council “Ukrainian Language” of NAS of Ukraine in 2016	161
Linguistic miscellania	<i>Valentyna Fursa</i>	91
	<i>Kateryna Horodenska</i>	113, 126, 140, 149, 153, 160, 163
Contributors		168

Відомості про авторів

АРХАНГЕЛЬСЬКА Алла Мстиславівна, доктор філологічних наук, професор, Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці, Чеська Республіка

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ГАНЖА Ангеліна Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, доктор філологічних наук, професор, директор, Інститут української мови НАН України

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

КАРПЛІВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КЛИМЕНКО Ніна Федорівна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, докторант відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КРАВЕЦЬ Лариса Вікторівна, доктор філологічних наук, професор кафедри стилістики української мови, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

КРЕДАТУСОВА Ярміла (Kredátusová Jarmila) — кандидат філологічних наук, доцент кафедри україністики, Інститут україністики та центральноєвропейських студій, Філософський факультет, Пряшівський університет, Словаччина

ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович, доктор педагогічних наук, доцент, проректор з наукової роботи, професор кафедри слов'янських мов та методик їх викладання, Херсонський державний університет

СНІЖКО Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТАРАН Алла Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства та прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ФАРІОН Ірина Дмитрівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Національний університет «Львівська політехніка»

ФУРСА Валентина Миколаївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ХОЛОДЬОН Олена Миколаївна — молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ЧЕРНОБРОВ Юлія Анатоліївна, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України